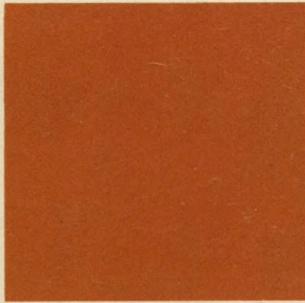

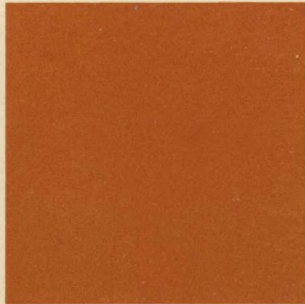
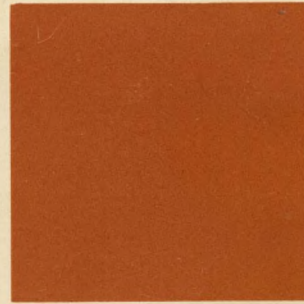
Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Σταλινισμός
καί τὸ
20ὸ Συνέδριο
τοῦ ΚΚΣΕ

Ἡ διαδήλωση
γιὰ τὸ
Πολυτεχνεῖο

πραγματικοὶ
κίνδυνοι
γιὰ τὴ
δημοκρατία

Χριστ. Ἀργυρόπουλου, Ὑποθετικοὶ καὶ πραγματικοὶ κίνδυνοι, Νίκου Δόικου, Μὲ ἀφορμὴ τὴν «ὑπόθεση Θεοδωράκη», Γιώργου Καρρά, Πορείες καὶ ἀπορίες ■ Ἀργύρη Φωτεινοῦ, Τὸ 20ὸ Συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ καὶ ὁ σταλινισμὸς ■ Κ. Σ. Καρόλ, Πῶς νὰ ἐρμηνεύσουμε τὰ γεγονότα τῆς Κίνας ■ Ἄλκη Ἀγγέλου, Ἡ «Ἀπολογία» τοῦ Ἰώσηπου Μοισιάδα. Βασίλη Παναγιωτόπουλου, Ἡ γεωργία καὶ οἱ σχέσεις πόλης - ὑπαίθρου ἐπὶ τουρκοκρατίας στὴν Πελοπόννησο ■ György Ranky Ὁ γερμανικὸς οἰκονομικὸς ἐπεκτατισμὸς στὰ Βαλκάνια τὸν μεσοπόλεμο ■ Τάσου Ἰωαννίδη, Τὸ ἐργατικὸ κίνημα στὴν Τουρκία (1960-1974) ■ Νίκου Πουλιαντζᾶ, Οἱ κοινωνικὲς τάξεις σύμφωνα μὲ τὴ μαρξιστικὴ θεωρία. Θεοφ. Βέικου, Μύθος καὶ ἰδεολογία ■ Βιβλιοκρισίες ■ Σχόλια.

μηνιαία ἐπιθεώρηση • τεῦχ. 7 • δεκέμβρης 1976 • τιμὴ τεύχ. 40 δρχ.

ο πολιτης

ΥΠΑΤΙΑΣ 5 ■ ΑΘΗΝΑ ■ ΤΗΛ 3246320

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

*Χριστόφορος Ἀργυρόπουλος
Νίκος Κωνσταντόπουλος
Ἀριστόβουλος Μάνεσης
Δ. Ν. Μαρωνίτης
Στέλιος Νέστωρ
Γρηγόρης Μ. Σηφάκης
Δημήτρης Α. Φατούρος*

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

*Ἄγγελος Ἐλεφάντης
Ἄλκης Κούρκουλας
Δῆμος Μαυρομαμάτης*

ΕΚΔΟΤΗΣ: Δήμος Μαυρομαμάτης, Σεβαστουπόλεως 10, Ἀθήνα ● ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: ΦΩΤΡΟΝ Α.Ε., Συγγρού 194, τηλ. 9515078-9 ● ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Λιθογραφεία Δ. Τουμαζάτου, Πεταλά 19, τηλ. 254561.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έξάμηνη 240 δρχ., έτήσια 450. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Ευρώπης: έξάμηνη 350 δρχ., έτήσια 700. ΗΠΑ - Καναδάς (άερ.): έξάμηνη 400 δρχ., έτήσια 800 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Κώστας Γιούργος, Ὑπατίας 5, τηλ. 3224131 ● Για ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ: Ταχυδρ. θυρίδα Νο 1762, πλ. Συντάγματος, Ἀθήνα.

μηνιαία επίθεώρηση ● τεύχ. 7 ● δεκέμβρης 1976 ● 40 δρχ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Χριστ. Ἀργυρόπουλος (ΑΝΑΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ)	Ἐπιθετικοὶ καὶ πραγματικοὶ κίνδυνοι	3
Νίκος Δόικος	Ἐνας εἰσαγγελέας τοποθετεῖται	5
Γιῶργος Καρρᾶς	Με ἀφορμὴ τὴν «ὑπόθεση Θεοδωράκη»	6
■		
Ἀργύρης Φωτεινός	Ἐ οὐ σταλινισμὸς καὶ τὸ 20ὸ συνέδριον τοῦ ΚΚΣΕ	12
■		
K.S. Karol	Πῶς νὰ ἐρμηνεύσουμε τὰ γεγονότα τῆς Κίνας	25
■		
B. Παναγιωτόπουλος	Ἐ εἰδικὸς ρόλος τῆς γεωργίας στὴ διαμόρφωση τῶν σχέσεων πόλης-ὑπαίθρου τὸν 18ο αἰῶνα. Μερικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο	30
Ἄλκης Ἀγγέλου	Ἐνας συγγραφέας ἀνιχνεύει τὸ κοινὸ του. Ἐ «Ἀπολογία» τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακα	37
■		
György Ranki	Ἐ γερμανικὸς οἰκονομικὸς ἐπεκτατισμὸς (Grossraumwirtschaft) στὴν Κεντροανατολικὴ Εὐρώπη κατὰ τὸν μεσοπόλεμο	46
Τάσος Ἰωαννίδης	Ἐ τὸ ἐργατικὸ κίνημα τῆς Τουρκίας τὸν 20ὸ αἰῶνα. (Μέρος Γ') 1960-1974	54
■		
N. A. Πουλαντζᾶς	Ἐ οἱ κοινωνικὲς τάξεις σύμφωνα με τὴ μαρξιστικὴ θεωρία (B' μέρος)	60
Θεόφ. Α. Βέικος	Ἐ Μύθος καὶ ἰδεολογία	67
■		
Μιχ. Παπαγιαννάκης	Ἐ «Ἐ εἰσβολὴ τοῦ ξένου κεφαλαίου στὴν Ἑλλάδα. Διερεύνηση τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου», τοῦ Δ. Μπενᾶ	71
Ἄννα Φραγκουδάκη	Ἐ «Ἐ πρώτη σταδιοδρομία τοῦ ἐλληνικοῦ προλεταριάτου», τοῦ Ἀβραάμ Μπεναρόγια	77
Ἀργ. Φωτεινός	Ἐ «Ταξικὸι ἀγῶνες στὴν ΕΣΣΔ», τοῦ Σὰρλ Μπετελέμ	79
— Βιβλιοκριτικὰ σχόλια («Ἐ ἑλληνικὸς λαὸς» τοῦ Γκ.-Λ. Μάουρερ, «Χρονικὸ τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας» τοῦ Ν. Σ. Σκιαδᾶ, «Ἀπάνθισμα τοῦ ἱστορικοῦ ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τοῦ Ἀντισυνταγματάρχου τῆς Γραμμῆς Κάρπου Παπαδόπουλου», «Ἐλληνικὴ Πεζογραφία 19-76», «Ἐ ἑλληνικὴ περιπλοκὴ» τοῦ E.C.W. Myers, «Σοφιστὴς» τοῦ Πλάτωνα, «Δελτίο Πράξεων καὶ Ἀποφάσεων» τῆς ΠΕΕΑ, «Ἐ ΕΑΜ καὶ Λαϊκὴ Ἀὐτοδιοίκηση» τοῦ Γεωργούλα Μπέικου)		
— Βιβλιογραφία γιὰ τὸν Διαφωτισμὸ		84

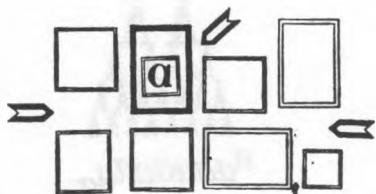
διαγυμνουοφδαλμου

ΥΠΟΘΕΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΙ ΚΙΝΔΥΝΟΙ

‘Η πρόσφατη κρίση της δικαιοσύνης έντεινει την προσπάθεια επίβολής μιας άπλουστευτικής προβληματικής, που επιμένει στους υποθετικούς κινδύνους από την «κατάχρηση» των δημοκρατικών δικαιωμάτων, ώστε να αποσιωπηθούν οι πραγματικοί κίνδυνοι από τη σταθερή κατολίωση του πολιτεύματος προς έναν τύπο συγκεντρωτικής και «αλάθητης» εξουσίας.

‘Ο πολίτης πλάθεται στά λογής λογής έργαστήρια της εξουσίας κατ’ εικόνα και όμοίωσή της: σήμερα στόν τόπο μας αυτόκαθορίζεται και αυτενεργεί διλημματικά. Πρέπει ν’ αποκρίνεται στά κοινοτικά προβλήματα μ’ ένα ναι ή μ’ ένα όχι, επιλέγοντας κάθε φορά ανάμεσα στό άπόλυτο άγαθό και στό άπόλυτο κακό, χωρίς επιφυλάξεις. ‘Η άπαιτηση της δημοκρατίας ίκανοποιείται μέ τά ελάχιστα: τήν προσφορά δυνατοτήτων έπιλογής. ‘Η άξίωση ενός εύλογου άριθμού και μιας άνεκτής ποιότητας προτάσεων που ουσιαστικοποιούν τό δικαίωμα της έκλογής θεωρείται ύβριστική. ‘Η άπλοποιητική έκφραση του έπίσημου πολιτικού μας νεορεαλισμού θρίσκεται στό σύνθημα «τό καλύτερο είναι ό έχθρός του καλού», που έπιστρατεύθηκε συχνά τά τελευταία δύο χρόνια ως τελικό έπιχειρημα της εξουσίας.

Είναι φανερό ότι ή διαδικασία άλλαγής τό καλοκαίρι του 1974 έπέβαλε τόν διλημματικό τύπο στις ύποθέσεις της δημόσιας ζωής μας: ή άρχική έπιλογή περιόριστηκε ανάμεσα στό δικτατορία και στό δημοκρατία, ώστε ή άπαιτηση προσδιορισμού του περιεχομένου της δημοκρατίας νά θεωρηθεί επικίνδυνα άκαιρη και όπωσδήποτε θέμα έξω από τήν ημερήσια διάταξη. ‘Ο τρόπος αυτός έπιλογής θεσμοθετήθηκε σέ βαθμό που ή κυβερνητική πλειοψηφία –σχετικό προϊόν συγκεκριμένων συνθηκών– νά επιβάλει τό σχέδιο Συντάγματος πριν άκούσει, και μάλιστα φροντίζοντας νά μήν αφήσει τόν καιρό νά διατυπωθούν οι άπόψεις του μισού περίπου τμήματος του λαού, για ένα θέμα που οι συνέπειες του ξεπερνούσαν όχι μόνο τήν όρισμένη θητεία της, αλλά κυριολεκτικά ύποθήκευαν τις έθνικές δυνατότητες και προοπτικές για μακρότατο χρόνο. Και στην περίπτωση αυτή ή πρόταση είχε διλημματικό χαρακτήρα: ή άμεση σύνταξη της Πολιτείας και γρήγορο ξεπέραςμα των προβλημάτων που δημιούργησε ή δικτατορία ή αναπόφευκτο τελμάτωμα και κίνδυνοι αντιδημοκρατικής ύποτροπής. ‘Η έπισημανση των πραγματικών κινδύνων, που κυοφορούν οι συγκεντρωτικές και δεσποτικές άντιλήψεις του νέου Συντάγματος σχετικά μέ τήν ισχύ και τήν άποτελεσματικότητα της έκτελεστικής εξουσίας, θεωρήθηκε και πάλι άνεδαφική. Παραγνώριστηκε όμως έτσι ότι άπέναντι στόν ύποθετικό και έλεγχόμενο κίνδυνο δημοκρατικών «καταχρήσεων», που θά διευκολύνουν τά σχέδια των κάθε είδους «χουντικών σταγονιδίων», οίκοδομήθηκε ή ψηλαφητή άπειλή της μόνιμης έκτροπής του πολιτεύματος προς έναν τύπο άυταρχικής εξουσίας. ‘Η παραγνώριση ήταν άποφασισμένη: ή δημιουργία μιας κεντρικής θέλησης του Κράτους, που «έξ όρισμού» κατέχει τήν αλήθεια και θεραπεύει τό κοινό συμφέρον, φαίνεται ν’ άποτελεί τό ιδανικό της νέας δημοκρατικής Πολιτείας μας, που καλείται, κατά τή συνταγματική έπιταγή, νά πραγματοποιήσει τήν κοινωνική πρόοδο «έν έλευθερία και δικαιοσύνη», άπαγορεύοντας όμως τήν «καταχρηστική» άσκηση των «θεμελιωδών και άπαράγραπτων δικαιωμάτων του άνθρώπου» και διατηρώντας τήν αύξημένη (και) νομική προστασία των «κεφαλαίων έξωτερικού».

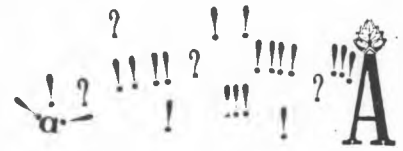

διαγυμνουοφδαλμου

Πρόσφατο δείγμα των άσφυκτικών ερωτημάτων έδωσε τό περιεχόμενο του νέου προϋπολογισμού: τό τίμημα τής έθνικής ανεξαρτησίας είναι ή μείωση των παραγωγικών επενδύσεων. Ή συντήρηση συνθηκών καθυστέρησης. Ή πρόταση δέν επιτρέπει τή διατύπωση αυτόνοτων έπιφυλάξεων: ότι τό τίμημα τής ανεξαρτησίας είναι ανάλογο μέ τά όρια και τό ούσιαστικό περιεχόμενό της. Καί ότι ή έκούσια ανάληψη αύτου του είδικού «χρέους έλευθερίας» προϋποθέτει τήν ούσιαστική έφαρμογή τής αρχής γιά τήν ανάλογη πρός τίς πραγματικές οικονομικές τους δυνατότητες είσφορά των πολιτών στά δημόσια βάρη. Πόση και ποιά είναι, λοιπόν, ή έθνική αυτονομία μας, ώστε νά δικαιολογεί τό καταθλιπτικό κοινωνικό κόστος της; Καί ποιά είναι ή αναλογία συμμετοχής κάθε τάξης στήν κοινή θυσία; Τά έρωτήματα μοιάζουν άσεβή: άμφισβητούν τή διλημματική λειτουργία τής πολιτικής μας προβληματικής, όπως έπίσημα καθιερώθηκε στή μεταπολιτευτική πραγματικότητα. Στή συγκεκριμένη περίπτωση ό πρωτοβάθμιος συλλογισμός (ή έθνική ανεξαρτησία άπαιτεί θυσίες) λειτουργεί, κατά τήν αντίληψη τής έξουσίας, «άποστοματικά» άπέναντι σε όσους διεκδικούν όμότιμα και συνδυασμένα τήν πραγματική έθνική ανεξαρτησία και τήν ούσιαστική κοινωνική ισότητα. Οί όποιοσδήποτε έπιφυλάξεις κρίνονται, μέ τό κύρος τής «υπεύθυνης» αρχής, ως έκδηλώσεις συνεπειάς και άνευθυνότητας, αν δέν χαρακτηρίζονται (ή όταν «άποχαρακτηρίζονται») «έθνικά ύποπτες».

Τό πρόβλημα έγινε όξύτερο στήν περίπτωση τής έξελισσόμενης άκόμη κρίσης στήν περιοχή τής δικαιοσύνης: ό ιεραρχικά ύφιστάμενος τού Ύπουργού Δικαιοσύνης Εισαγγελέας τού Άρείου Πάγου έπιχείρησε νά έλέγξει πειθαρχικά τή δικαστική γνώμη. Ό λόγος τής πειθαρχικής δίωξης πυροδότησε τήν εύλογη όργή και του πιό νηφάλιου πολίτη: στηριζόταν στή θεωρία του κ. Μπλέτσα ότι ή δικαιοσύνη περιορίζεται από μονοσήμαντες «έπιστημονικές αρχές» σε τέτοιο βαθμό ώστε και μόνη ή άμφισβήτησή τους νά θεμελιώνει παράπτωμα και νά καταδείχνει έλαφρότητα και άκρισία (κουφότητα, κατά τήν καθαρόλογη διατύπωση τής κατηγορίας). Ή ιερατική αύτή αντίληψη προκάλεσε εύλογη αντίδραση. Ή κυβερνητική θέση ήταν χαρακτηριστική: «αν θέλουμε νά έχουμε ύγιή και ανεξάρτητη δικαιοσύνη όφειλόμεν νά άποφεύγομεν άνάμειξιν εις τό έργον της, έστω και υπό μορφήν κριτικής». Ή διαμαρτυρία γιά τήν άπροκάλυπτη και προκλητική προσάθεια εναντίον τής δικαστικής ανεξαρτησίας, θεωρήθηκε άνεπιτρεπτή—και φυσικά επικίνδυνη— «άνάμειξις» των «άναρμόδιων πολιτών» στά έργα τής δικαιοσύνης. Ή άπλουστευτική συλλογιστική του κυβερνητικού πατερναλισμού σκόπευσε στή μετατόπιση του προβλήματος, στή ματαίωση των συνεπειών που είχε ή άγωνιστική συμπαράσταση στους διωκόμενους δικαστές και ή έμπρακτη κοινωνική άναγνώριση τής θετικής σημασίας που έχει ή συνειδητοποίηση από τά δικαστήρια τής ιστορικής δυναμικής και τής κοινωνικής ευθύνης. Ή άποδοκιμασία του κ. Μπλέτσα από τήν κυβέρνηση είχε βέβαια πολιτική σημασία. Όμως ή επανάληψη του φαινομένου νά θεωρούνται «άνεπιτρεπτες» ή «επικίνδυνες» ή «άκριτες» οί στοιχειωδέστερες έκδηλώσεις άνησυχίας των πολιτών, μπροστά σε πραγματικούς κινδύνους, μέ μοναδικό πάντοτε κριτήριο τήν άποφυγή όξύτητας που «ύποθάλπει» ύποθετικούς κινδύνους, είναι βέβαιο ότι παγιδεύει τή δημόσια ζωή μας σε πλαστά διλήμματα και άδρανοποιεί τόν βασικό παράγοντα ζωής και προκοπής τής δημοκρατίας: τήν ένεργό παρουσία των πολιτών στό προσκήνιο τής έθνικής ζωής.

Ή πλαστοποίηση των ιστορικών δεδομένων μέ τήν αναγωγή κάθε κρίσιμου προβλήματος σε άνάγκη διλημματικής έπιλογής είναι δυσοίωνο σύμπτωμα. Κυρίως γιατί ή άποπροσανατολιστική αύτή μέθοδος επιβάλλει και τήν παραγραφή όλων

διαγυμνουοφδαλμου

των αντιρρήσεων, πού λογικά αναμένονται σέ κάθε αναγκασμένη έκλογή. 'Η συστηματοποίηση καί γενίκευση του φαινομένου τείνει μακροχρόνια νά «άπλοποιήσει» τίς πολιτικές προτάσεις, ώστε ή κριτική καί ό διάλογος, ή ίδια ή έναλλαγή στήν έξουσία, νά συντελοῦνται μέ προηγούμενες «όμολογίες πίστewς» σέ αξίες πού τό ιστορικό τους μέγεθος θά προσδιορίζεται μέ μοναδικό κριτήριο τή λειτουργία τους ως άνασταλτικών παραγόντων ύπαρκτων ή πιθανότατα μεθοδευμένων κινδύνων.

'Η άποδυνάμωση του πολιτικού διαλόγου καί ή ύπολειτουργία του πολιτικού άνταγωνισμού μέ τήν υιοθέτηση τής άσφυκτικής τακτικής του «ύπέρ» ή «κατά» επιδιώκεται ως άνάσχεση του διεκδικητικού κινήματος για τόν ούσιαστικό προσδιορισμό τής δημοκρατίας καί τήν έξασφάλιση τής ιστορικής έξέλιξής της. 'Από τήν άποψη αυτή ή πρόκληση δέν είναι μόνο άνιστόρητη —άποσαφηνίζει τά ήθικά όριά της. Τελικά τό ζητούμενο είναι ό βαθμός τής πολιτικής εύαισθησίας μας. Δοκιμασία τής ικανότητάς μας νά χαρτογραφήσουμε σωστά τή νέα ιστορική περιοχή μας.

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΝΑΣ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑΣ ΤΟΠΟΘΕΤΕΙΤΑΙ

**Πρόκειται για τό βιβλίο
τής πρωτοδίκου
Ρούλας Κακλαμανάκη,
«Γιά τήν άνεξαρτησία
τής Δικαιοσύνης»,
Διογένης, 'Αθήνα 1975.**

Κύριε διευθυντά,
Σκύβω καί φιλώ τό χέρι τής πρώτης κυρίας τής έλληνικής Δικαιοσύνης —αυτός ό τίτλος τής άρμόζει—, τής πρωτοδίκου κ. Ρούλας Κακλαμανάκη, συγγραφέως βιβλίου, για τήν άνεξαρτησία της. Στέκομαι δίπλα στή σθεναρή άγνωστη συνάδελφό μου —καί πρέπει νά σταθούν κι άλλοι. Γιατί ξέρω ότι, μέ τή μοναχική διαμαρτυρία της, εκθέτει τόν έαυτό της σέ κίνδυνο πειθαρχικής διώξεως: "Έκρινε πράξη προϊσταμένης άρχής. 'Αλλά ή ώρα καλεί σέ ύψηλότερα αισθήματα καί σκέψεις.

Καί θά γίνουν πολλές. "Ηθελα τουτο μόνο νά πώ, φτάνοντας σέ μιάν άκρη. Κι άν άκόμη έχει δικίο ό κ. Μπλέτσας καί ένεργεί μέ καθαρή καρδιά, όμως τό βλέπει, κανείς δέν τόν πιστεύει. Κι εκείνος πού δέν τόν πιστεύει κανείς, μένει —πρέπει νά μείνει— μόνος, μέ τό Θεό του καί τό δίκαιό του.

Τά ύπόλοιπα, είναι σιωπή.

6.2.76

ΔΗΜ. ΜΑΛΑΚΑΣΗΣ
Εισαγγελέας Ροδόπης

'Αναδημοσιεύεται από τήν εφημερίδα ΤΟ ΒΗΜΑ τής 10ης Δεκ. 1976.

διαγυμνουοφδαλμου

ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ «ΥΠΟΘΕΣΗ ΘΕΟΔΩΡΑΚΗ»

Πολλές «υποθέσεις» απασχολούν κάθε τόσο τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων. Πρόσφατα αποκτήσαμε και την «υπόθεση Θεοδωράκη» που τον έφερε αντιμετώπι με το ΚΚΕ. Ό σάλος που προκάλεσε ή υπόθεση αυτή στηρίχτηκε, κοντά στα άλλα, και στον παραλληλισμό ΚΚΕ-Δικτατορίας: πολλοί υποστήριξαν ότι ή επίθεση που δέχτηκε ό Θεοδωράκης από το ΚΚΕ ήταν ίδιου χαρακτήρα μ' εκείνη που είχε υποστεί κατά τη στρατιωτική δικτατορία που του φέμωνα την καλλιτεχνική δημιουργία. Ίδιαίτερα στο στρατόπεδο τής δεξιάς δέν έχασαν την εύκαιρία να χύσουν κροκοδείλια δάκρυα για τον κατατρεγμό του καλλιτέχνη, και ξαναθυμήθηκαν την υπόθεση Σολζενίτσιν, Ντάνιελ και Σινιάφσκι, την πρόσφατη του γερμανού ποιητή Μπίρμαν, και όλα τούτα συνοδευμένα με το γνωστό τροπάρι του ολοκληρωτισμού. Άλλά και μερικές φωνές από το χώρο τής άριστεράς υπαινίχτηκαν τά ίδια.

Στά όρια αυτού του σημειώματος δέν θά 'θελα παρά να τονίσω δύο πράγματα:

1. Ή αντίθεση Θεοδωράκη-ΚΚΕ δέν είναι αντίθεση καλλιτέχνη-κόμματος. Πολλές φορές, βέβαια, τό στοιχείο καλλιτέχνης υπερτονίζεται με όλη εκείνη την έμφαση στο δημιουργό, στο μουσικοσυνθέτη ή στο βάρδο τής ελληνικής άριστεράς, ιδιότητες που θεωρούνται άπαραβίαστες και πέραν πάσης κριτικής. Όστόσο νομίζω ότι ή αντίθεση είναι πρώτιστα πολιτική. Είναι ή αντίθεση τής ήγεσίας του ΚΚΕ με τις πολιτικές και ιδεολογικές επιλογές του Μίκη, αντίθεση μαζί και άνησυχία για τη δεδομένη δυνατότητα του να άκούγεται από μεγάλες μάζες νέων ανθρώπων, είναι ή αντίθεση του Θεοδωράκη με τις πολιτικές και ιδεολογικές επιλογές του ΚΚΕ, που δέν ταιριάζουν με τις δικές του.

Πιστεύω ότι ή διαμάχη θά έπρεπε να σταθεί πάνω στα στοιχεία που συνιστούν τις διαφορετικές επιλογές. Άλλά, και από τη μεριά άριστερών ανθρώπων και δυνάμεων, ή κριτική αυτά τά στοιχεία θά έπρεπε να πάρει όποψη της και όχι τούς εύκολους χαρακτηρισμούς. Διαφορετικά και ό όρος «σκοταδισμός» που συχνά υίοθετείται για να περιγράψει τη στάση του ΚΚΕ ήχει σαν μιά φιλελευθεριστική άποψη που χάνει την όποια περιγραφική και δηλωτική τής αξία. Άν παραμερίσουμε τά ιδεολογικά και τά πολιτικά στοιχεία τής αντίθεσης θά είναι άδύνατο να έντοπίσουμε τό πρόβλημα εκεί όπου πραγματικά είναι: Και κατά τη γνώμη μου, από τη μεριά του ΚΚΕ, δέν είναι τίποτε άλλο παρά μιά σαφεστάτη πολιτική βούληση που άποσκοπεί στην «τυποποίηση» και τον έλεγχο των κομματικών του μελών και όων επηρεάζονται από τις άπόψεις του.

2. Τό θέμα Θεοδωράκη από μιά άποψη υπενθυμίζει τό πάντα έπίκαιρο πρόβλημα τής άποτελεσματικής αντιμετώπισης των στρεβλωτών του μαρξισμού στον τόπο μας. Γιατί έδώ δέν θίγεται κάποιος άγωνιστής άτομικά ούτε σαμποτάρεται κάποια εκδήλωση μεμονωμένα (π.χ. ό κοινός γιορτασμός τής Άντίστασης), αλλά ό ίδιος ό μαρξισμός. Έτσι τό θέμα άποκτά πολύ γενικότερη σημασία, και ή κριτική είναι καιρός να προσλάβει τις διαστάσεις και τό δυναμισμό που άπαιτούν οι σημερινές άνάγκες του κινήματος. Άκόμη και σήμερα βρισκόμαστε σε μιά κατάσταση όπου τό ζήτημα παραγωγής μαρξιστικής θεωρίας και έπιστήμης έξακολουθεί να άνήκει στη δικαιοδοσία των κληρονόμων τής σταλινικής παρέκκλισης. Ό αντίλογος δέ στις περισσότερες περιπτώσεις δέν είναι παρά άπολογητική στάση ή διασκέδαση τής ένοχής για τη διάσπαση του κομμουνιστικού κινήματος. Στην περίπτωση Θεοδωράκη είδαμε άκριβώς να πρυτανεύει αυτού του είδους ή κριτική αντιμετώπιση των έπικριτών του. Άντίθετα, πιστεύουμε ότι ή κριτική αντιμετώπιση των διαστρεβλώσεων του μαρξισμού πρέπει να προσλάβει τό περιεχόμενο ένός πρωταρχικού ιστορικού καθήκοντος και να ξεπεράσει τις γνωστές κι άνώφελες διακηρύξεις για την «ένότητα των άνανεωτικών δυνάμεων».

Ή «υπόθεση Θεοδωράκη» άν έχει κάποια γενικότερη σημασία —και έχει— συνίσταται στο ότι ό τρόπος που την αντιμετώπισαν οι έπικριτές του ξαναζωντάνεψε τις ένδοξότερες παραδόσεις του σταλινισμού που πολλοί τις θεωρούσαν ξεπερασμένες. Όχι βέβαια έπειδή κατέκριναν τις άπόψεις και την πολιτική του Θεοδωράκη. Κάτι τέτοιο έντάσσεται άπόλυτα

διαγυμνουφδαλμου

στά δικαιώματα του οίουδήποτε, και ιδιαίτερα ενός πολιτικού κόμματος. 'Αλλά γιατί τὸ συγκεκριμένο κόμμα, αὐτοαναγορευόμενο φορέας τῆς «σωστῆς ἰδεολογίας», γίνεται ὁ κατήγορος καὶ ὁ τιμητῆς, ἐπιστρατεύοντας ἐξωκαλιτεχνικά ἐπιχειρήματα γιὰ τὰ θέματα τῆς τέχνης καί, ἀντίστροφα, ἐξωπολιτικά κριτήρια γιὰ τὰ θέματα τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς ἰδεολογίας.

'Απὸ τῆ δική μας σκοπιὰ ἡ «ὑπόθεση Θεοδωράκη» ὑπογραμμίζει ἓνα πρόβλημα καὶ μιὰ ἀνάγκη. Δείχνει ὅτι οἱ δυνάμεις πού στὸ ὄνομα μαρξισμού δὲν κάνουν τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ τὸν δυσφημοῦν εἶναι πολλὲς καὶ ἰσχυρές. Καὶ ὑπογραμμίζει τὴν ἐπείγουσα ἀνάγκη πὼς ὅσοι αἰσθάνονται τὸ μαρξισμό ὡς κινήτρια δύναμη τοῦ κινήματος ὀφείλουν νὰ καταπιαστοῦν στὰ σοβαρὰ μὲ τὴν κριτικὴ τῆς διαστρέβλωσῆς του.

ΝΙΚΟΣ ΔΟΪΚΟΣ

ΠΟΡΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΠΟΡΙΕΣ

Πέρασαν κιάλας τρία ὀλόκληρα χρόνια ἀπὸ τὸν Νοέμβρη τοῦ '73. Καὶ ὅπως πέρασι καὶ πρόπερσι, ἔτσι καὶ φέτος, οἱ προκηρύξεις μοιράστηκαν, τὰ μεγάφωνα στήθηκαν, τὰ λυπητερά τραγούδια καὶ θριαμβικά θούρια ἀντήχησαν γιὰ ἓνα τριήμερο, οἱ ἀφίσες στριμώχτηκαν ἢ μιὰ δίπλα στὴν ἄλλη διεκδικώντας ζωτικὸ χώρο. Εἰκόνες γνωστὲς ἀπὸ παλαιότερα, γραφικὲς, καὶ ἴσως ἀναγκαῖες. 'Ἡ διαδρομὴ καὶ τὸ τέρμα τῆς διαδήλωσης ὀρίστηκαν ἀπὸ τοὺς ὀργανωτὲς δυὸ τρεῖς φορές· ἡ κυβέρνησις ἄλλη μιὰ φορὰ ἔκανε ἐπίδειξη δυνάμεως μὲ τὶς ἀπαγορεύσεις τῆς, προφασιζόμενῃ «τὴν διασάλευσιν τῆς δημοσίας τάξεως», ἢ ἐπικαλούμενῃ τοὺς «προβοκάτορες»· οἱ διαβουλευόμενοι ἔδωσαν καὶ πήραν γιὰ νὰ βρεθεῖ ἓνα modus vivendi πού νὰ σώζει τὰ προσήματα πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις.

Ταυτόχρονα —κι αὐτὸ εἶναι ἀναμφισβήτητο— οἱ ὀργανώσεις τῶν δημοκρατικῶν δυνάμεων προσπάθησαν κι αὐτὲς νὰ δεῖξουν τὴ δυνάμη τους καὶ νὰ ὑποχρεώσουν τὴν κυβέρνησις νὰ δεχτεῖ τὶς «ἀνυποχώρητες» θέσεις τους. 'Ἐτσι, κάθε ἀντίπαλος κατήγαγε τὴ δική του νίκη: οὔτε ἡ πορεία κατέληξε στὴν ἀμερικανικὴ πρεσβεία οὔτε περιορίστηκε ἀπὸ τὸ Πολυτεχνεῖο στὰ Προπύλαια.

Οὔτε εὐκόλο οὔτε ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἡ ἀποτίμησις τῶν δύο αὐτῶν νικῶν, καὶ θὰ ἀφήσουμε σὲ ἄλλους τὴν ἐνασχόλησι μὲ τὸν γενικὸ ἰσολογισμό τῆς πρόσφατης πορείας τῆς 17ης τοῦ Νοέμβρη. 'Απὸ τὴν ἄλλη, πρόθεσή μας δὲν εἶναι, στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ σημειώματος, νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ νόημα τῆς ἐξέγερσις τοῦ Νοέμβρη. 'Ὅχι ἐπειδὴ αὐτὸ εἶναι αὐτονόητο. Τίποτε δὲν εἶναι αὐτονόητο. Καὶ εἰδικὰ γιὰ τὸ Πολυτεχνεῖο, ὀλοφάνερη εἶναι ἡ ἔλλειψις ὀλοκληρωμένων πολιτικῶν ἀναλύσεων πού θὰ ἀξιολογοῦσαν τὴ σημασία πού ἔχει γιὰ τὴν πορεία τοῦ λαϊκοῦ κινήματος. Γιατὶ βέβαια, τὰ συνθήματα τοῦ εἶδους «ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-Πολυτεχνεῖο», ἢ «τὸ Πολυτεχνεῖο ζεῖ», πού ἀποτελοῦν τὸν καμβὰ τῶν σχετικῶν τοποθετήσεων, κάθε ἄλλο παρὰ ἐπέχουν καὶ θέσι «συγκεκριμένης ἀνάλυσις τῆς συγκεκριμένης κατάστασις». Τὰ συνθήματα αὐτά, ὅσο σωστά ἢ λάθος, περιέχουν πολλὴ δόσι αὐτονόητου, κι αὐτὸς εἶναι ἀκριβῶς ὁ κίνδυνος. Τὸ αὐτονόητο δὲν εἶναι ποτὲ ἰδεολογικά οὐδέτερο.

'Ἄς ξαναγυρίσουμε λοιπὸν στὴ διαδήλωσι - ἐπέτειο γιὰ τὴν ἐξέγερσι τοῦ Νοέμβρη, προσπαθώντας νὰ ἐλέγξουμε μερικὰ «αὐτονόητα» πού σχετίζονται μ' αὐτὴν. Καὶ καταρχὴν, τὴ γενικὴ θριαμβολογία. Οἱ ἑκατοντάδες χιλιάδες λαοῦ στὸ δρόμο χαρίζουν, θὰ ἴλεγε κανεῖς, γενικὴ ἀγαλλίασι γιὰ τὴν ἐγγυημένη πολιτικὴ ποιότητα τῆς ἐκδήλωσις. 'Ὁ ὄγκος τῆς διαδήλωσις θὰ ὑπαγορεύσει καθησυχαστικὲς διαβεβαιώσεις γιὰ τὸ ἀδάμαστο φρόνημα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, εὐφορία γιὰ τὸ πᾶνδημο τῆς προσέλευσις, τὴ μαχητικότητα, τὸ σθένος, τὴν

διαγυμνουςφδαλμου

ένότητα και την ώριμότητά της... Στις άκραιοις μάλιστα περιπτώσεις γινόμαστε μάρτυρες άψυχολόγητων και εξόφθαλμα άβάσιμων ύπερεκτιμήσεων του πολιτικού βάρους τής πορείας, ή όποια φτάνει να θεωρείται «πολιτικό γεγονός που θα έχει σοβαρές επιπτώσεις στις πολιτικές εξελίξεις».

Η θριαμβολογία των δημοκρατικών δυνάμεων, εκτός από την παραμυθία που γενικά προσφέρει, λειτουργεί ίσοπεδώνοντας στην ούσία όλα τα συναφή πολιτικά προβλήματα. Θα λέγαμε μάλιστα ότι τείνει να πάρει τη θέση «άντικειμενικής» παρατήρησης που πιστά καταγράφει φαινόμενα περίπου φυσικά, πέρα και έξω από μäs τούς ίδιους: *ό κόσμος ήρθε και ήταν μαχητικός - μπράβο· ό κόσμος έμεινε σπύτι του - κρίμα*. Το φρόνημα του κόσμου είναι βέβαια ζήτημα τεράστιας σημασίας. Όχι όμως για τη χαρά ή τη λύπη μας, αλλά για τη δράση μας, τη στάση μας. Το ζήτημα αυτό αναγκαία φέρνει στην επιφάνεια το έρώτημα πώς ό κόσμος λειτουργεί σε συνάρτηση με τις οργανώσεις, και, το κυριότερο, πώς οι οργανώσεις λειτουργήσαν σε συνάρτηση με τον κόσμο που κάλεσαν να διαδηλώσει. Τα θέματα αυτά συνήθως συνθλίβονται κάτω από την ταφόπλακα τής εύφορίας και τής θριαμβολογίας. Και δεν μιλάμε για το τί σκέφτεται ό καθένας άτομικά, αλλά για τις επίσημες, τις δημόσιες, εκτιμήσεις των πολιτικών φορέων. Έλπίζουμε πάντως αυτή η εύφορία που προκάλεσε ό όγκος να μην είναι παρά ή τεχνητή διέξοδος στην άμχανία που ή πρόσφατη πορεία, περισσότερο από όποια άλλη, δημιούργησε για πολλοστή φορά.

Όπως και να 'χει το πράγμα, τοποθετήσεις έγιναν από πολλές πλευρές, και πτυχές του όλου προβλήματος αντιμετώπιστηκαν κριτικά και «κριτικά». Έτσι λχ. ή κυβέρνηση κατηγορήθηκε ότι προσπάθησε να εξουδετερώσει την έκδήλωση και να ματαιώσει την κατάληξη της στην Πρεσβεία είτε γιατί ένδωσε σε κάποιες πιέσεις είτε γιατί δεν ήθελε, τώρα, μετά την έκλογή του δημοκρατικού Κάρτερ, να θίξει την Άμερική. Οι νεολαίες αντίλλαξαν, σχεδόν τυπικές, φιλοφρονήσεις για το πολιτικό πλαίσιο τής διαδήλωσης, για τις ύπαναχωρήσεις, για τις διαβουλεύσεις μέσα και έξω από την ΕΦΕΕ, και οι συζητήσεις άναψαν για το αν και κατά πόσο ή Πλατεία Συντάγματος άποτελεί «νίκη ή ήττα» του κινήματος, για το αν και κατά πόσο μία πορεία ως την όδο Παπαδιαμαντοπούλου ή το άγαλμα του Βενιζέλου θα ήταν πιό νίκη ή πιό ήττα. Άκόμη και στο σημείο αυτό να σταθούμε, τριτεύουσας κατά τη γνώμη μας σημασίας, θα παρατηρήσουμε ότι ή διαδικασία που άκολούθησαν οι οργανωτές δεν ήταν ή ένδεδειγμένη: καθόρισαν τη διαδρομή κατά βούληση χωρίς να πάρουν υπόψη την ένδεχόμενη έναντίωση τής κυβέρνησης, και καλούσαν επί μέρες το λαό να βαδίσει ως την Πρεσβεία, ένω ήταν φανερό ευθύς εξαρχής ότι, εφόσον ή κυβέρνηση δεν θα το επέτρεπε, ή ύπαναχώρηση ήταν σίγουρη. Μετά άπ' όλα αυτά, και άφού έμφανίστηκαν οι δυσχέρειες, τότε πιά άνασύρεται από τα άζήτητα ό από μηχανής θεός του «συσχετισμού των δυνάμεων», και άρχίζει ή όπισθοχώρηση βήμα το βήμα, ένω παράλληλα όλα αυτά παρουσιάζονταν δειλά σαν αυτόνομες έπιλογές των οργανωτών, και ή ύποχώρηση μπροστά στην κυβερνητική ισχύ άνευ σημασίας. Όταν αυτός ό διαβόητος συσχετισμός δυνάμεων, με βάση τον όποιο θεωρητικοποιήθηκε ή τακτική των οργανωτών, δεν λαμβάνεται υπόψη από την άρχή, όταν ή άρχική πρόσκληση, μπροστά στην άμείλικτη λογική αυτού του συσχετισμού, «τροποποιήθηκε» εύσχημως, τότε πρέπει να θυμηθούμε ένα πολύ κακόηχο πολιτικό όνομα που χαρακτηρίζει μία τέτοια στάση. Ό προβληματισμός όμως για τα ζητήματα αυτά έκανε τόπο σε έξαντλητικές περιγραφές των γεγονότων. Γι' αυτό και σήμερα ή όποια αντίρρηση, αν δεν μοιάζει ίεροσουλία, ήχει τουλάχιστον σαν άδιάκριτη παραφωνία. Τα δικά μας αυτιά δεν είναι λιγότερο εύαισθητα· όμως είμαστε ύποχρεωμένοι να «παραφωνήσουμε».

Θα θίξουμε μία πλευρά, από τις πολλές, την όποια ή μορφή τής διαδήλωσης έκανε πάλι έπικαιρη. Το πώς δηλαδή σε μία διαδήλωση παίρνουν ύπόσταση και «ύλοποιούνται» οι γενικότερες σχέσεις των κομμάτων και πολιτικών οργανώσεων με τον κόσμο που μετέχει σ' αυτήν· το πώς οι σχέσεις που έγκαθιστούν οι οργανώσεις και τα κόμματα με τον κόσμο που συρρέει βρίσκονται σε αντίστοιχία με τις άνάγκες, τις προθέσεις και τα όριά του· το πώς,

*Ήταν νίκη λοιπόν
ή ήττα αυτή ή έκδήλωση;
Ήταν σταθμός θα λέγαμε.
Τα μαζικό λαϊκό κίνημα
και οι οργανωμένοι φορείς του,
πέρα από μερικές ταλαντεύσεις
και άδυναμίες, σκέφτηκαν,
έκριναν, έκαναν έπιλογές,
έλίχτηκαν, συντονίστηκαν,
διαπραγματεύτηκαν, άποφάσισαν,
ύποχώρησαν με τάξη,
έπιτέθηκαν, άπόφυγαν
τη σύγκρουση, διαπίστωσαν
τη δύναμή τους,
τη χρησιμοποίησαν
σωστά και συνετά.*

ΘΟΥΡΙΟΣ, 25.11.76.

*Το Πολυτεχνείο δείχνει
το δρόμο, το μοναδικό δρόμο:
Ένότητα κι άγώνας!
Σήμερα, ή πλατιά
συσπείρωση όλων των
άντιιμπεριαλιστικών
δημοκρατικών δυνάμεων
μπορεί να βάλει φραγμό
στον αντίλαϊκό, άντεθνικό
κατήφορο τής Κυβέρνησης.*

ΟΔΗΓΗΤΗΣ, 19.11.76.

διαγυμνουοφθαλμοι

τελικά, τὰ κόμματα, και ὁπωσδήποτε τὰ κόμματα τῆς ἀριστερᾶς, βλέπουν τὸ ρόλο τους σὲ σχέση με τὶς μάζες στὸ πλαίσιο ἔστω μίας διαδήλωσης.

Ἄς ξεκινήσουμε ἀπὸ ἓνα πασιδηλό: ὅτι ὁ λαὸς ποὺ μετὴ μὴ ἢ τὴν ἄλλη μορφή μετέχει στὶς μετὰ τὴ μεταπολίτευση πορείες, διαδηλώσεις κ.λπ., εἶναι πρωτοφανῆς, και σὲ ἀπόλυτους ἀριθμούς και σὲ ἀναλογία πληθυσμοῦ, τουλάχιστο στὴν Πρωτεύουσα. Ἐξίσου ἀναμφισβήτητο γεγονός εἶναι ὁ ἀντιαμερικανισμὸς τοῦ λαοῦ (και ὄχι ὑποχρεωτικά τὸ ἀντιιμπεριαλιστικό του φρόνημα) και ὁ ἀντιδικτατορισμὸς του. Ἐνα τρίτο ἀδιαμφισβήτητο γεγονός εἶναι ἡ δεδηλωμένη διάθεση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ νὰ ἐκφράσει τὶς ἀνάγκες του δημοσία —τὶς κοινωνικῆς, τὶς πολιτιστικῆς και τὶς οικονομικῆς—, ἀνάγκες πολλῆς και ἐπιτακτικῆς.

Παράλληλα ὁμως εἶναι ἐπίσης γνωστὸ (ἢ θὰ ἴπρεπε νὰ εἶναι) ὅτι ὅλα αὐτά, καιτοὶ ὑπαρκτά, δὲν ἀποτελοῦν *ἱκανῆς* συνθήκες γιὰ τίποτε ἀπόλυτως (ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ ἡρωικῆς θυσίας και ἤττες). Ἄπλως ὁροθετοῦν τὸ πολιτικό και τὸ ἰδεολογικό κλίμα τῆς στιγμῆς, και πιθανὸν ἀποτελοῦν τὸ προεἰκασμα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς δράσης τῶν προοδευτικῶν δυνάμεων σὲ εὐνοϊκότερες συνθήκες. Γιατὴ ἡ μαχητικὴ διάθεση τοῦ λαοῦ, ὅπως και ἡ ἰδεολογικὴ του ὠριμότητα, οὔτε δεδομένες οὔτε ἀπαλλαγμένες ἀπὸ ἀντιφάσεις εἶναι. Ἄν βασιστοῦμε στὰ ποσοτικά στοιχεῖα —τὴ μαζικότητα τῶν διαδηλώσεων λχ— πιθανὸν νὰ δοῦμε τὴν εὐφορία μας νὰ ἐξατμίζεται, και νὰ κάνει τόπο στὴν ἀπορία μας γιὰ κάποιον ἄλλο «λαὸ» ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ βλέπουμε σήμερα. Κανένας δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα —ἐκτὸς κι ἂν θέλουμε νὰ πῆσουμε ἄδοξα θύματα τῆς γνωστῆς κατασκευῆς περὶ τοῦ ἔσσει ἐπαναστατικοῦ λαοῦ ποὺ περιμένει τὴν κατάλληλη εὐκαιρία γιὰ νὰ χτυπήσει— νὰ ἐφρησυχάζει μετὶς λασθάλασσες. Ὅχι βέβαια διότι κάποιον δήλωσαν ὅτι ἐφρησυχάζουν, ἀλλὰ γιατί θριαμβολογοῦν ἀνέξοδα.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ χώρος τῶν δημοκρατικῶν δυνάμεων εἶναι διασπασμένος, και ἰδιαίτερα ἐκεῖνος τῆς ἀριστερᾶς: γιὰ τὴν ὥρα ἡ μόνη ὑπαρκτὴ σύνθεση ποὺ ἐπιτυγχάνεται σ' αὐτὸν τὸν χώρο εἶναι τὸ ἄθροισμα τῶν μερῶν και ὄχι ἡ ἐνότητά τους. Παράλληλα, τὸ ἀνοργάνωτο λαϊκὸ στοιχεῖο, ποὺ μόνον σὲ μικρὸ μέρος δέχεται τὴν καθοδήγηση τῶν κομματικῶν δυνάμεων, μετὶς ἀπεργίες του, μετὴ τὴ σκληρὴ πάλη ποὺ διεξάγει στὰ ἐργοστάσια, στὶς ἐπιχειρήσεις, στὴν ὑπαιθρο, δείχνει ἔμμεσα πλὴν σαφῶς ὅτι ἡ δική του κατάσταση δὲν παρακολουθεῖ ἀπόλυτα τὴν πολιτικὴ πολυδιάσπαση. Αὐτὴ ἡ πρώτη (και ὁπωσδήποτε σχηματικὴ) διάκριση τῶν δύο ἐπιπέδων —τοῦ «πολιτικοῦ» ἀπὸ τὴ μιά, ὅπου ὁ κατακερματισμὸς εἶναι ὀλοφάνερος, και τοῦ «κοινωνικοῦ», ὅπου οἱ ἀδήριτες ἀνάγκες τῶν πραγμάτων και ὄχι οἱ ἰδεολογικοπολιτικῆς ἐπιλογῆς «ἀποφασίζουν» γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ἀνθρώπων, και τοὺς ὁδηγοῦν σὲ σοβαρῆς μορφῆς κοινῆς δράσης— ἐνῶ εἶναι σαφῆς δὲν εἶναι και ἀπόλυτη. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι σὲ τὸ ἐπίπεδο τοῦ κοινωνικοῦ, κατὰ κάποιον τρόπο, ὁ πολιτικὸς κατακερματισμὸς ἀναστέλλεται σχετικὰ. Ἔτσι, οἱ δύο πραγματικότητες, ἡ κοινωνικὴ και ἡ πολιτικὴ, συναντῶνται, και μάλιστα μετὶς ὅλη τους τὴ δυναμικὴ, μετὶς ὅλα τὰ προβλήματά τους, κοντολογίς «πάνοπλες». Τὸ φαινόμενο ἐπαναλαμβάνεται και στὶς διαδηλώσεις, και μάλιστα χειροπιαστά, ὑλικά.

Σὲ σχέση μετὴν πορεία τῆς 17ης τοῦ Νοέμβρη: μιά γκροτέσκα ἔστω περιγραφή τῆς δείχνει ὅτι ξεκινᾷ εὐθύς ἐξαρχῆς σάν σὲ μορφή *παράθεσης* διακριτῶν μπλόκ, σάν παρέλαση γεωμετρικῶν σχηματισμῶν, ὅπου ἡ ὁμορφιά, ἡ ἔλκυστικότητα και τὸ καλοοργανωμένο ἐξωτερικὸ τῆς ἐμφάνισης εἶναι τὰ κύρια στοιχεῖα ἐντυπωσιασμοῦ. Αὐτὴ ἡ «λαϊκὴ ἀγορὰ» ἔχει τοὺς δικούς της νόμους: γιὰ νὰ διακριθεῖ ὀπτικοακουστικά ἡ πολιτικὴ πράματεια ἀπὸ τὴ διπλανή, και γιὰ νὰ πειστεῖ ὁ καθένας (;) γιὰ τὴν ποιότητά της, ἐπιστρατεύονται χρώματα, πανῶ, σύμβολα και ρυθμικῆς ἰαχῆς, ὅλα δηλαδὴ τὰ ἀναγνωριστικά συνθήματα ποὺ ἀπὸ μόνον τους δὲν λένε τίποτε, γιατί δὲν συμπυκνώνουν συνήθως τίποτε, ἀλλὰ ποὺ ὥστόσο κυριαρχοῦν στὸν διακομματικὸ ἀνταγωνισμό, και ὡς ἐκ τούτου ἀποκτοῦν πρωταρχικὴ σημασία γιὰ τὸ μυαλὸ ἐκεῖνων ποὺ τὰ ἐφεῦραν. Γιὰ παράδειγμα: «Ἐμπρός γιὰ μιά Νέα Ἑλλάδα», ἐνῶ περνᾷ ἡ ΚΝΕ: «Λαὸς ἐνωμένος ποτὲ νικημένος», καθὼς παρελαύνει ὁ Ρήγας: «ΕΟΚ-NATO: τὸ ἴδιο συνδικάτο» σάν περνᾷ τὸ ΠΑΣΟΚ. Φυσικά, τελικὸς κριτῆς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ὁ «κυρίαρχος λαός»: αὐτὸς θὰ ἀποφανθεῖ γιὰ τὸ ποῖος θὰ πάρει τὸ βραβεῖο καλύτερης και μαζικότερης ἐμφάνισης. Και καλεῖται νὰ ἀποφανθεῖ μετὴν τὸ νὰ διαλέξει τὰ πανῶ ποὺ θὰ ἀκολουθήσει, μετὴν τὸ νὰ τοποθετηθεῖ στὴν πορεία, και νὰ ἐπιβραβεύσει ἔτσι τὴν

διαγυμνουοφθαλμου

ορθότητα της γραμμής του αντίστοιχου σχηματισμού. "Ετσι θα διαφανούν ανάλογα οι προοπτικές στρατολογικής επιτυχίας που διαγράφονται ή δεν διαγράφονται. Και στο τέλος, κάθιδροι άλλ' ικανοποιημένοι, οι μὲν θα πανηγυρίζουν πού ο λαός τους ανέδειξε σε πρωτοπορία, αφού με τις φωνές του έδειξε πέραν πάσης αμφιβολίας ότι χρειάζεται κάποια «Νέα Έλλάδα» ή ότι θέλει να μὴν μπούμε στην ΕΟΚ. Κατάκοποι και σχετικά δυσαρεστημένοι οι δὲ θα καταλογίζουν εὐθύνες γιὰ τεχνικές ανεπάρκειες και οργανωτικές παραλείψεις, γιὰ ἐσφαλμένη ἐπιλογή του τᾶδε δρόμου, ἐνῶ ἴσως ἦταν καλύτερο ἢ συγκέντρωση νὰ γίνει τρία στενά πιὸ μπροστά κ.ο.κ. Παρόλο πού ἡ περιγραφή αὐτὴ ἀγγίζει τὰ ὅρια τῆς προκλητικότητας, θὰ μπορούσαμε δυστυχῶς νὰ συνεχίσουμε κι ἄλλο, χωρὶς νὰ διαψευστούμε.

Στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ σημειώματος δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ἀναλύσουμε τὰ πολιτικά και τὰ ἰδεολογικά αἷτια τοῦ φαινομένου. Ἀπλῶς ἐπισημαίνουμε, με βάση τὰ σημερινὰ πολιτικά ἤθη, ὅτι, σὲ κάθε ἐκδήλωση τοῦ μαζικοῦ κινήματος, ἐκεῖνο πού πάντα προέχει και προβάλλεται εἶναι τὸ κομματικό γόητρο, ὁ κομματικός «σοβινισμός». Ἐνεξάρτητα ἀπὸ προθέσεις —και ἐνεξάρτητα ἀπὸ τις συγκρούσεις πού σίγουρα ὑπάρχουν στὰ διακομματικά ἢ στὰ συνδικαλιστικά ὅργανα— τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἀκραία «κομματικοποίηση» τῆς διαδήλωσης: ὁ κόσμος ἀνάγεται σὲ «ἀντικείμενο ἐνδιαφέροντος» πού ἀφενὸς θὰ ἐξασφαλίσει στὴν πολιτικὴ ὀργάνωση τὴν ἐπιβλητικὴ παρουσία, ἀφετέρου τὴ στρατολογικὴ ἀνάπτυξη. Ἡ ὀργάνωση δηλαδὴ ἀντὶ νὰ κάνει δικά της τὰ προβλήματα τοῦ κόσμου κάνει τὰ προβλήματα της δικά του. Τὸ ἀποτέλεσμα μοιάζει νὰ μὴν ἀπορρέει ἀπὸ τὰ *κοινωνικά* και ἄλλα προβλήματα τῶν διαδηλωτῶν, ἀπὸ τις ὑλικές συνθήκες ὑπαρξῆς τους, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ σκοπιμότητα πού ἐπιβάλλει και ὑπαγορεύει ἡ ξερὴ πολιτικὴ συνθηματολογία. Ὁ πολὺς κόσμος συμπίεζεται ἔτσι ἀπὸ αὐτὴ τὴν πολιτικὴ συνθηματολογία και τὴν παραταξιοποίηση πού ἐξυπακούει ἡ «ἀπλὴ ἀναλογικὴ» τῶν κομματικῶν ὀργανώσεων. Ἐνῶ λοιπὸν «συμμετέχει», στὴν οὐσία δὲν συμμετέχει, ὁ ἕνας δὲν ἀναγνωρίζεται στὸ πρόσωπο τοῦ ἄλλου, ἢ μιὰ παράταξη στὸ πρόσωπο τῆς ἄλλης, οἱ πολλοὶ στὸ πρόσωπο τῶν πολλῶν. Παρὰ τὴν ἐπιβλητικότητα τοῦ ἀριθμοῦ δὲν παρουσιάζεται ἕνα ἐνιαῖο στὴν πολυπλοκότητά του σύνολο, αὐτοπροσδιοριζόμενο, με ἐνιαῖα στις ἀντιφάσεις της δυναμικὴ. Καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ θὰ λέγαμε τὸ τερατώδες γιὰ τὰ αὐτιά πολλῶν, ὅτι σήμερα τὸ «Πολυτεχνεῖο δὲν ζεῖ». Ὅχι πῶς δὲν ἀκούγεται πιὰ τὸ «ἔξω οἱ Ἀμερικάνοι» —στὴν πραγματικότητα ἀκόμη και ἡ σαφήνεια αὐτοῦ τοῦ συνθήματος ἔχει ὑπονόμευται, ἀφοῦ εὐνοχίστηκε σὲ «ἔξω τώρα οἱ Ἀμερικάνοι»—, ὄχι γιὰτὶ ὁ κόσμος δὲν ἐπαναλαμβάνει τὰ συνθήματα ἐνγένη πού τοῦ προτείνονται, ἀλλὰ ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὸ μόνο πού τοῦ ἐπιτρέπεται σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο νὰ κάνει εἶναι νὰ ἐπαναλαμβάνει τὰ συνθήματα πού τοῦ ἐπιβάλλονται.

Εἶναι ὀπωσδήποτε ἀληθινὸ ὅτι ὁ ὀργανωτικὸς σοβινισμὸς στὸν ὀποῖο ἀναφερθήκαμε (ἀντίληψη παλιὰ και συστατικὸ πολλῶν ἰδεολογιῶν, τῆς σταλινικῆς «θεωρίας» γιὰ τὸ κόμμα συμπεριλαμβανομένης) ἐντείνεται λόγω τῆς διακομματικῆς διαπάλης πού ἐπιβάλλει ἢ σημερινὴ κατάσταση τῆς ἀριστερᾶς. Βέβαια δὲν εἶναι ἡ διαπάλη αὐτὴ καθαυτὴ πού δημιουργεῖ τὰ προβλήματα και οὔτε ἦταν δυνατό νὰ συμβαίνει διαφορετικά. Ἐξᾶλλου ἡ πάλη τῶν ἰδεῶν δὲν σταματᾷ ποτέ, μέσα και ἔξω ἀπὸ τὰ κόμματα (ἀκόμη και τὰ πιὸ «μονολιθικά»). Νὰ θέλει κανεὶς νὰ τὴν ἀνακόψει, ἢ νὰ τὴν ἀναστείλει, ἐκτὸς τοῦ ὅτι μακροπρόθεσμα ἀποτελεῖ οὐτοπία, δὲν κάνει τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ διαλέγει τὸ ἔδαφος τῆς ἰδεολογικῆς ξηρότητας και ἀρτηριοσκλήρωσης. Δὲν ὀραματιζόμαστε λοιπὸν κάποια «ἀναβολή», κάποια «παραπομπὴ στὸ μέλλον» τῆς ἰδεολογικῆς σύγκρουσης τῶν ὀργανώσεων. Ἐντὶθετα, μάλιστα, θὰ φτάναμε στὸ σημεῖο νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ ἰδεολογικὴ διαπάλη στις μέρες μας *διεξάγεται ὑποτονικά*. Κι αὐτὸ γιὰτὶ —ἀν κρίνουμε τουλάχιστον ἀπὸ τις πορείες— πρόκειται γιὰ μιὰ σύγκρουση *ἀπολιτικὴ*, γιὰτὶ ἡ ἐκβασὴ της μετρίεται σὲ χειροκροτήματα, σὲ λεπτὰ, σὲ μήκη, σὲ πλάτη και σὲ ἄλλες μονάδες μετρήσεως τῆς φυσικῆς. Ἡ ἀνάπτυξη ἢ τὸ πολιτικὸ βᾶρος ἐνὸς κόμματος με ἀποκλειστικὸ κριτήριο κάποιο ἀνεργό, ξερό, και μὴ μετατρέψιμο σὲ ἄλλους χώρους «ναί» πού ἀποσπᾶται ἀπὸ τις μάζες πού κοιτοῦν ἀπὸ τὸ πεζοδρόμιο, πού παρελαύνουν ἀπὸ τις γραμμές του, μπροστὰ ἢ πίσω του, ἢ ἀπήχηση ἐνὸς κόμματος με βάση τὸ ποσοτικὸ κριτήριο πόσοι βρῖσκουν καταφύγιο κάτω ἀπὸ τὴ σκιά τῶν πανῶ του, σὲ τελευταία ἀνάλυση δὲν ἀποδεικνύουν ἀπολύτως τίποτε γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ λαϊκοῦ κινήματος, οὔτε ἀκόμη και γιὰ τὴ μετατροπὴ τοῦ κόμματος σὲ ἡγεμονικὴ δύναμη.

*Πρωτοπορία κι ἐδῶ,
ὅπως πάντα, ἢ ἐργατιά.
Ψυχὴ και παλμὸς
τῆς πορείας, περνᾶνε
τὰ ἐργατικά σωματεῖα
με τὰ πανῶ και
τὰ συνθήματά τους
δίνοντας τὸ μαχητικὸ «παρῶν».*

ΟΔΗΓΗΤΗΣ, 19.11.76.

*Ἡ μεγαλειώδης συγκέντρωση
-πορεία γιὰ τὴν τρίτη
ἐπέτειο τοῦ λαϊκοῦ
ξεσηκωμοῦ τοῦ
Πολυτεχνεῖου, ἀποτέλεσε
ἕνα σημαντικό πολιτικὸ
γεγονὸς πού θὰ ἔχει
σοβαρὲς ἐπιπτώσεις πάνω
στις ἐσωτερικὲς πολιτικὲς
ἐξελίξεις. Οἱ ἑκατοντάδες
χιλιάδες τοῦ λαοῦ και τῆς
νεολαίας ἔδωσαν στὴν
πορεία ἕναν παλλαικὸ
ἐνωτικὸ και ἀγωνιστικὸ
χαρακτήρα, ἀντάξιο
τοῦ ἡρωικοῦ Νοέμβρη.*

ΘΟΥΡΙΟΣ, 25.11.76

διαγυμνουοφδαλμου

Θά πρόβαλλε, ίσως, ή αντίρρηση ότι τά κόμματα, και έν πάση περιπτώσει τά κομμουνιστικά κόμματα, έχουν μιά σαφή ιδεολογία με δεδομένα χαρακτηριστικά, γνωστά και προεξοφλημένα, ότι ή ιδεολογία αυτή είναι δοκιμασμένη στην πράξη, και τελοσπάντων ή έπευφημία του κόσμου δίνει τήν πρακτική απόδειξη τής ορθότητάς της. Μακάρι νά ήταν έτσι άπλά τά πράγματα. 'Η ιδεολογία δέν προεξοφλείται με διακηρύξεις. Γιατί ποιός είναι ό προεξοφλημένος χαρακτήρας αυτής τής ιδεολογίας όταν αντιμετωπίζει τό λαό, τίς μάζες ή τόν κόσμο σάν άπλό τεχνικό δείκτη τής στρατολογικής επιτυχίας; Φτάνουμε έτσι σέ κάποιο φαινομενικά παράδοξο: ή ιδεολογική διαπάλη δέν «διευκολύνεται» από τήν περιχαρακωμένη, τήν «μπλοκαρισμένη», παρέλαση αντίπαλων κομματικών άγμάτων που έξαφανίζουν, τελικά, όχι μόνο τά μαζικά όργανα (π.χ. τά συνδικάτα), τούς μαζικούς χώρους (π.χ. τίς γειτονιές), αλλά και αυτά τά ίδια τά προβλήματα που υπάρχουν με ιδιότυπη κάθε φορά μορφή στους επιμέρους χώρους.

Γιά νά μείνουμε στό πλαίσιο τής διαδήλωσης-πορείας, δέν είδαμε ούτε αυτή τή φορά νά διαδηλώνει τό έργοστάσιο, ό επαγγελματικός κλάδος, ή πανεπιστημιακή σχολή, ή επιχείρηση, ή γειτονιά, δηλαδή ό λαός τής 'Αθήνας με τά προβλήματά του, αλλά είδαμε τά κόμματα τής 'Αθήνας με τά προβλήματά τους. 'Η διαδήλωση δέν ήταν του λαού τής 'Αθήνας, αλλά τών κομμάτων, και ιδιαίτερα τών νεολαίων τους. Τά κόμματα, με τόν τρόπο που αντιλαμβάνονται τήν έκφραση του μαζικού κινήματος, θέτουν στό λαό τό δίλημμα: ή εντάσσεσαι στά κομματικά συγκροτήματα ή μείνε έξω από τή διαδήλωση ως θεατής (ή τό πολύ πολύ πήγαινε σάν άτομο νά σταθείς δίπλα σέ κάποια άλλα άτομα και νά βαδίσεις μαζί τους). Πρόκειται για ένα δίλημμα που, στη γενίκευσή του, είναι άπόρροια τής έκτρωματικής «πολιτικοποίησης», και συνοψίζεται στό οξύμωρο: για νά μετάσχεις στό κίνημα, πρώτα πρέπει νά γίνεις κομματικό μέλος· για νά γίνεις διαδηλωτής, πρώτα πρέπει νά είσαι μέλος μιάς οργάνωσης. 'Ο λαός, άνεξάρτητα από τό αν έκλογικεύει αυτή τήν πραγματικότητα —με τόν τρόπο που τό κάνουμε έμεις εδώ σάν αυτόκλητοι πληρεξούσιοί του— στην ουσία μ' αυτό τό δίλημμα βρίσκεται αντιμετώπος. Στην πρόσφατη πορεία ό κόσμος κατέφυγε είτε στα κόμματα που συμπαθούσε περισσότερο, είτε σ' εκείνα που βρέθηκαν μπροστά του, είτε σ' εκείνα όπου στις γραμμές τους διέκρινε κάποιον γνωστό. Και μόνο τά σχολεία διαδήλωσαν σάν σχολεία, συγκεντρώνοντας μοναδικό στα χρονικά τών διαδηλώσεων άριθμό μαθητών. 'Ο πολύς κόσμος ανάγκαστηκε νά λειτουργήσει σάν άτομο. Τό έπόμενο βήμα ήταν ή μετατροπή τών τμημάτων τής διαδήλωσης σέ λιτανεία. Τό γενικότερο αποτέλεσμα είναι οι δυνάμεις του λαού νά είναι σκόρπιες, ή κίνησή του άντιφατική, ή άγωνιστική του πείρα νά μη συντίθεται και νά μη θεωρητικοποιείται από κανένα: αφήνεται στην πιό φτηνή «πολυτεχνειολογία», τήν άγοραία συγκινησιολογία, τήν πιό χυδαία συναισθηματολογία. "Έτσι, άμείλικτο άνακύπτει τό έρώτημα: ποιός οφείλει νά επέμβει άποφασιστικά και προωθητικά, ώστε νά μετασηματιστεί ή αριθμητική πραγματικότητα «μάζες» στην πολιτική πραγματικότητα μάζες;

"Αν ή σχεταριστική και σοβινιστική πρακτική δέν έπισημανθεί σάν πρόβλημα, αν δέν ύπάρξουν οι ριζικές επανατοποθετήσεις που θά έπιτρέψουν στό λαϊκό κίνημα νά άποδράσει από τόν φαύλο κύκλο, πιστεύουμε ότι ή όποια εύφορία για τίς λαοθάλασσες», ή όποια αυταρέσκεια για τήν «έπιβεβαίωση τής ορθότητας τής γραμμής μας», ή όποια μυωπική διαπίστωση για τόν «ένωτικό χαρακτήρα τής πορείας», ή όποια έμβριθής φιλολογία για τό που, πότε, από ποιούς δρόμους και λεωφόρους έπρεπε νά περάσει ή διαδήλωση κ.ο.κ., άπλώς θά συγκαλύπτουν τά προβλήματα, δηλαδή μοιραία θά τά άναπαράγουν και θά τά διαιωνίζουν.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΡΑΣ

Ὁ σταλινισμὸς καὶ τὸ 20ὸ συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ

τοῦ Ἀργύρη Φωτεινοῦ

Τὸ 20ὸ Συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ σκάρωσε μιὰ νέα ἔννοια γιὰ τὸ θεωρητικὸ σύστημα τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου: τὴν προσωπολατρία, ἢ μᾶλλον τὴν «κριτικὴ τῆς προσωπολατρίας» ὡς ἔννοια συστατικὴ τῆς ἀνάλυσης τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν. Μποροῦμε μὲ κάποια βεβαιότητα νὰ ἰσχυριστοῦμε πὺς γιὰ πρώτη φορὰ σὲ κείμενο καθοδηγητικὸ, καὶ μάλιστα σὲ κείμενο ποῦ ἀποτολμᾷ τὸν ἀπολογισμὸ —ἀπέναντι στοὺς κομμουνιστὲς ὀλοκλήρου τοῦ κόσμου— τῶν σαράντα σχεδὸν χρόνων ἀπὸ τὴν πρώτη στὸν κόσμον νικηφόρα σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση, ἐμφανίζεται μὲ τέτοιες κοσμογονικὴς σημασίας ἀξιώσεις ἢ διακήρυξη χειραφέτησης ἀπὸ τὴ βαριά σκιά τῆς προσωπικότητος ἐνὸς ἀνθρώπου, ἔστω καὶ τοῦ μέχρι τότε ἀδιαμφισβήτητου ἡγέτη τοῦ ΚΚΣΕ.

Βέβαια, οἱ μαρξιστὲς, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Πρώτης Διεθνoῦς, ἐκλογικεῦσαν τὴν ἐπαναστατικὴ τους πρακτικὴ μὲ τοὺς ὅρους τοῦ στόχου τους —τὸν ριζικὸ μετασχηματισμὸ τῶν ἀστικῶν κοινωνικῶν σχέσεων· ἐπομένως, ξεκόβουν ἀπὸ τὸν τύπο τῶν σχέσεων χαρισματικῆς ἡγεσίας μὲ τὸν ὅποιο τὰ ἀστικά κόμματα διεκπεραιῶνουν τὸν πολιτικὸ καὶ ἰδεολογικὸ τους ρόλο στὸ σύστημα ἀναπαραγωγῆς τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Καὶ αὐτὸ, πολὺ ἀπλά, γιὰ τὴν ξεκόβουν ἀπὸ τὴν ἀστικὴ ἰδεολογία. Ἀργότερα, ὅταν μέσα ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ καὶ πολιτικὴ πρακτικὴ τῶν Ρώσων ἐπαναστατῶν ὁ Λένιν διαμορφώνει καὶ διατυπώνει τὴ θεωρία τοῦ κόμματος νέου τύπου, δηλαδὴ τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, ἢ ἰδεολογικὴ ρῆξι μὲ τὸ τυπικὸ τῶν ἀστικῶν κομμάτων θὰ βρεῖ τὴν ὀλοκλήρωσὴ τῆς στῆ θεωρία τοῦ «δημοκρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ». Στὸ ἐξῆς, τὸ μόνο κοινὸ ποῦ θὰ ἔχουν τὰ ἀστικά καὶ τὰ κομμουνιστικά κόμματα θὰ εἶναι τὸ ὅτι ἀποκαλοῦνται «κόμματα». Ἡ διαφορὰ δὲν ὀφείλεται σὲ κάποιους «τεχνικοὺς» ἐσωτερικοὺς διακανονισμοὺς (ἐκλογὴ καθοδηγητικῶν σωμάτων, κ.λπ.), ἀλλὰ, κατὰ κύριο λόγο, στὸν νέο τύπο σχέσεων ποῦ οἱ κομμουνιστὲς ἐπιδιώκουν νὰ ἐγκαθιδρῦσουν μὲ τὴς μάζες, τύπο ποῦ, κατὰ κάποιον τρόπο, νὰ «προεικάζει» —γιατὶ πρέπει νὰ πείθει καὶ ὄχι νὰ ἐπιβάλλεται—

τὸ χαρακτῆρα τῶν νέων κοινωνικῶν σχέσεων ποῦ ὀραματίζονται οἱ κομμουνιστὲς. Αὐτὸς ὁ νέος τύπος δεσμών μὲ τὴς μάζες εἶναι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, καθοριστικὸς ὅλων τῶν ἄλλων λειτουργιῶν ἐνὸς κομμουνιστικοῦ κόμματος: ὑπαγορεύει τὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενον τῶν ἐσωτερικῶν διαδικασιῶν καὶ τὴν ἰδεολογία μὲ τὴν ὅποια αὐτὲς βιώνονται ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς κομμουνιστὲς· δηλαδὴ, τὸ ἂν θὰ θεωρηθοῦν ἀπλῆς τεχνικὲς-ὀργανωτικὲς διατάξεις ἢ οὐσιαστικὰ πολιτικὰ καὶ ἰδεολογικὰ ζητήματα. Τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα, ὄντας κάτι «ἄλλο», κάτι τὸ «ἐξωτερικὸ» σὲ σχέση μὲ τὴν ἐργατικὴ τάξη καὶ τὴς λαϊκὲς μάζες, εἶναι συνάμα στὸ «ἐσωτερικὸ» τους, μὲ τὴν πλήρη ἰδεολογικὴ σημασία τοῦ ὅρου: ὄχι μόνον ἐπειδὴ ἀφομοιώνει τὰ πῶ μαχητικὰ στοιχεῖα τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ τῶν ἄλλων λαϊκῶν στρωμάτων, ἀλλὰ ἐπειδὴ εἶναι ἀνὰ πάσα στιγμὴ σὲ θέσιν νὰ φοιτήσῃ στὸ σχολεῖο τῶν μαζῶν. Ὅλα τὰ ὑπόλοιπα, τὰ πρότυπα ἐσωτερικῆς λειτουργίας ἐνὸς Κ.Κ., οἱ ρῆτρες τῆς πολιτικῆς του ἀποτελεσματικότητος, ὁ ὀργανωτικὸς τύπος συνάρθρωσῆς του μὲ τὴς μάζες, κ.λπ., ἀρσκαποῦν στὸ ἐξῆς: Νὰ ἀποδεσμεύσουν, πολιτικὰ καὶ ἰδεολογικὰ, τὴς μάζες ἀπὸ τὴν ἀστικὴ κυριαρχία, ποῦ σημαίνει νὰ προωθήσουν τὴ λαϊκὴ πρωτοβουλία, μὲ κεντρικὴ ἀναφορὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας καὶ στόχο τὴν κατάληψή τῆς ἀπὸ τὴς μάζες. Σ' αὐτὸ ἀκριβῶς συνίσταται ὁ καθοδηγητικὸς ρόλος τοῦ ΚΚ.

Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ποῦμε ὅτι ἡ κριτικὴ στάσι ἀπέναντι σὲ προσωπολατρικὰ φαινόμενα ὑπῆρξε ἀνεκαθεν ἓνα ἀπὸ τὰ αὐτονόητα τοῦ κομμουνιστικοῦ «ἥθους». Τόσο ἀπέναντι στὸν κόσμον ὅσο καὶ ἀπέναντι στοὺς συντρόφους του, ὁ κομμουνιστὴς ἀγωνιστῆς, φορέας τοῦ ἐπαναστατικοῦ μηνύματος καὶ τῆς σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας, ὀφείλει νὰ μὴ ἀναπαράγει τὸν τύπο τοῦ «πατριάρχη» ἀστοῦ πολιτικοῦ. Ἄν καὶ σὲ κάποια κομμουνιστικά κόμματα τὸ αὐτονόητο ἐτοῦτο καθῆκον κληρονόμησε ἀπὸ ἄλλες ἰδεολογίες ἓνα ρητὰ ἠθικὸ καὶ ὄχι πολιτικὸ περιεχόμενον, κανένας ποτέ, τουλάχιστον καμία μαχόμενη κομμουνιστικὴ ἡγεσία, δὲν διανοήθηκε νὰ τὸ ἀναγάγει σὲ θεμελιώδες ἐργαλεῖο τῆς μαρξιστικῆς ἀνάλυσης.

Το 20ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ σήμερα

Από το 1956 όμως κύλησε πολύς χρόνος. Χρόνος πολιτικός και θεωρητικός. Κάποια άλλοτε δύσβατα μονοπάτια της μαρξιστικής σκέψης έχουν εκβραχιστεί —ιδίως εκείνο το άφορισμένο, που και μόνη ή μνεία του προκαλούσε απελπισία στους κομμουνιστές γιατί τό 'σκιαζε ή εξίσωση «αντισοβιετικός ίσον αντικομμουνιστής». Και ή εξίσωση αυτή ήταν απελπιστική, γιατί πραγματικά καθιστούσε πολιτικά ανέφικτη και στείρα την άμφισβήτηση του σοσιαλισμού της ΕΣΣΔ. Δεν ήταν δηλαδή μιὰ απλή ήθικη κατακραυγή που με πονηριά ξεσήκωνε ή εκάστοτε «έκφυλισμένη ήγεσία» εναντίον τών άπλών, παραπλανημένων αγωνιστών της βάσης· ήταν ένας από τους δεσμούς ήγεσίας και βάσης που τρεφόταν από μιάν άλλη, στρεβλωτική για τη σοσιαλιστική ιδεολογία εξίσωση: «κομμουνιστής ίσον οπαδός της ΕΣΣΔ». Το ιδεολογικό αυτό απαράβατο καταδίκαζε όποιον στοχαζόταν αντισοβιετικά σε άνιστορικές περιπλανήσεις, σε αυθορμητιστικές αναζητήσεις του λαού που είχε ήδη χάσει, στην πολιτική άφωνία ή και στον αντικομμουνισμό. Γιατί, έχοντας παραβεί την έντολή που ό ίδιος πίστευε, δεν μπορούσε παρά να πιστέψει την ένοχη και την τιμωρία του ή, πράγμα τελικά τό ίδιο, να υποδυθεί τό άλλο πρόσωπο της μανιχαϊστικής επιταγής. Αυτά ίσχυαν χωρίς εξαίρεση πριν από τό 1956, και με λίγες εξαιρέσεις μερικά χρόνια μετά.

Σήμερα είναι πολιτικά έφικτό να είναι κανείς κομμουνιστής χωρίς να πιστεύει στο σοσιαλισμό της ΕΣΣΔ — ίσως να 'ναι και απαραίτητο. Γιατί μέσα από την περιδίνηση τών άμφισβητήσεων και της ήθελοτυφλίας, τών εξέγερσεων και τών φανατισμών που προκάλεσε ή εξάρθρωση της εξίσωσης, διακρίνεται μιὰ παλιά, «λησμονημένη» αλήθεια: πώς ή παραγωγή της σοσιαλιστικής ιδεολογίας, με κύριο σημείο τη συγχώνευση της μαρξιστικής θεωρίας με τό εργατικό κίνημα, είναι μιὰ πολύπλοκη και πολυσχιδής κοινωνική πρακτική, που πρώτη της ύλη είναι τὰ βιώματα τών ίδιων τών μαζών, οί θειτικές και άρνητικές εμπειρίες τους από την ταξική πάλη που διεξάγεται άνεξάρτητα από τη θέλησή μας. Οί περιπέτειες της οικοδόμησης του σοσιαλισμού σε άλλες χώρες, ιδίως σε συνθήκες άνυπαρξίας διεθνούς εργατικού κινήματος, παίζουν δευτερεύοντα και κάποτε κανέναν ρόλο.

Τουλάχιστον, όμως, δεν μās επιτρέπεται πιά ή άπλοϊκότητα τών ερωτήσεων που για άρκετό διάστημα κατάφερε να υποβάλλει, άξιοποιώντας τό ιδεολογικό κληροδότσημα του οικονομισμού, ή «ανάλυση» του 20ου Συνέδριου, ερωτήσεων που κατά κανόνα περιορίζονταν στη φανακισμένη άναγνώριση της παροδικής άδιαθεσίας του σοσιαλισμού της ΕΣΣΔ, συννοδευόμενη αυτόματα από τη διαγνωστική αίσιοδοξία οίκογενειακού γιατρού: ήδη άναρρώνουμε! "Ένας νέος τύπος ερωτήσεων για την ΕΣΣΔ προβάλλει, άλλοτε δειλά κι άλλοτε πάλι βίαια, πάνω από τη σοβιετολογία τών άστών ιδεολόγων και τὰ μαγγανεύματα όσων παίρνουν την ήθελοτυφλία τους για έπιχειρήμα, ερωτήσεων που εισβάλλουν άπαιτητικές και άνασκαλεύουν την ύψη τών παραγωγικών σχέσεων στην ΕΣΣΔ, τη φύση της κρατικής εξουσίας, την ιστορία τών ταξικών συγκρούσεων που κινούν τη σοβιετική κοινωνία, άκόμη και τό ίδιο τό ταμπού του οικονομισμού, τις παραγωγικές δυνάμεις: Ποιός (δηλαδή ποιά τάξη)

έχει την εξουσία στην ΕΣΣΔ; Ποιές είναι οί κυρίαρχες παραγωγικές σχέσεις, οί σοσιαλιστικές ή οί άστικές; Που πιστοποιείται, σε ποιά πρακτική, ή όργάνωση κομμουνιστικών κοινωνικών σχέσεων, που βρίσκονται τὰ πρώτα και απαραίτητα κύτταρα του κομμουνιστικού τρόπου παραγωγής; Τί έγιναν εκείνες οί μορφές μαζικής, λαϊκής πρωτοβουλίας, τό «μη κράτος» που, όπως έλεγε ό Λένιν, άποτελεί την ιστορική ιδιοτυπία της σοσιαλιστικής πολιτικής εξουσίας;

Τί έννοοϋμε όμως όταν λέμε πώς ένας νέος τύπος ερωτήσεων για την ΕΣΣΔ προβάλλει στο ιδεολογικό προσκήνιο; Που προβάλλει, πώς, σε ποιά πολιτική και ιδεολογική συγκυρία, και ποιός τόν ώθει; Δηλαδή, διατυπώνοντας άλλιώς τό ερώτημα, οί νέου τύπου ερωτήσεις και τὰ συμφραζόμενά τους έχουν συγκροτηθεί σε ιδεολογικό λόγο, σε ένα άλλο ιδεολογικό ρεϋμα ίκανό να όρθώσει τό παράστημά του στην ιδεολογική συγκυρία όπου ζούν και άναπνέουν οί κομμουνιστές, να έγκλιματιστεί στη λογική τών πολιτικών και ιδεολογικών συγκρούσεων που βρίσκονται στο επίκεντρο τών σημερινών αναζητήσεων; "Η είναι μόνο περιθωριακά σπαράγματα, κάποιες, έστω άποκαλυπτικές, εφήμερες άναλαμπές που φωτίζουν για μιὰ στιγμή τὰ πρόσωπα του δράματος, πριν σβήσουν αφήνοντας στη θέση τους κάποια άναιμικά φελλίσματα περι τών «έθνικών χρωμάτων» του σοσιαλισμού να άγλαΐζουν τη σχεδόν νεκρόφιλη νοσταλγία μιās χαμένης ύπόθεσης, πριν εξατμιστούν στην παραδοχή ενός πολιτικού άδιεξόδου, πριν γίνουν αντίδρομο στην κοινωνία κάποιων άποκαρωμένων στη λατρευτική προσμονή «αυτού που σίγουρα θε να 'ρθει»; Είναι πασιφανές ότι ή άπάντηση στα ερωτήματα αυτά ποικίλλει από κίνημα σε κίνημα. Δεν είναι καθόλου πασιφανές (άν και κάποιες ύποψίες προς την κατεύθυνση αυτή βαραίνουν ήδη τόν ιδεολογικό άέρα που άναπνέουμε) ότι, όσον αφορά τη χώρα μας, τό δεύτερο σκέλος του ερωτήματος προσεγγίζει καλύτερα την πραγματικότητα. "Όπως και να 'χει, χωρίς τὰ ερωτήματα αυτά, που θέτουν έπιτάχτηος τις καθοριστικές πολιτικές συνιστώσες της κριτικής της σοβιετικής κοινωνίας, μιὰ και έξαρτούν την κριτική αυτή από τη δυνατότητα αυτοκριτικής και ιστορικής αυτογνωσίας ενός κινήματος, μιὰ άναδίφηση τών ταξικών άγώνων στην ΕΣΣΔ, όπως αυτή που έπιχειρεί ό Μπεττελέμ,¹ κινδυνεύει να πολιτογραφηθεί στην άκαδημαϊκή θεματολογία.

"Έτσι, όταν λέμε ότι ό πολιτικός και θεωρητικός χρόνος που κύλησε από τό 1956 άποτίναξε την ιδεολογική συνωρίδα «σοβιετικός/σοβιετολόγος», άπλως επισημαίνουμε μιὰ ιστορική δυνατότητα — άλλου ήδη ιδεολογικό ρεϋμα, και άλλου, δηλαδή εδώ, άνάμεσα στην ένοχη άνακούφιση τών «άπαλλαγμένων» από την καταναγκαστική συμβίωση με τὰ «άδελφά κόμματα» και τόν άφιονισμό του ΚΚΕ (έξ.), σκόρπια σχημάματα που πασχίζουν να άρθρωθούν σε λόγο.²

Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να έπισημάσουμε τὰ καθοριστικά ιδεολογήματα της προβληματικής του

1. Βλ. Σάφλ Μπεττελέμ. *Οί Ταξικοί Άγώνες στην ΕΣΣΔ*. Ράππας, 1975.

2. "Η αντίθεση όρισμένων περιθωριακών ομάδων της άριστεράς στην ΕΣΣΔ έχει μικρή σημασία. Έίτε πρόκειται για τη μεταφυσική της «ρεβιζιονιστικής τομής του 1956», είτε για τό έννοιολογικό κενό του «γραφειοκρατικού» εργατικού κράτους, οί θέσεις αυτές μετατρέπονται στην πλειοψηφία τους, όρισμένες διαπιστώσεις για τη δύσμορφη εικόνα του σοσιαλισμού της ΕΣΣΔ σε οικονομιστικά δεσμά.

ΚΚΣΕ για το σταλινικό ζήτημα, όπως προκύπτουν κυρίως από την απόφαση του 20ου Συνεδρίου πού, ακόμη και σήμερα, προβάλλεται από πολλά κομμουνιστικά κόμματα σαν το καθαρό μέτωπο των κομμουνιστών απέναντι στον αντικομμουνισμό του άστισμού. Μιά τέτοια άνατομή —εύκολη λεία στη θηρεύσιμη αλληθοφοβία των κειμένων του 20ου Συνεδρίου— δεν έχει την έννοια της άνασκευής. Γιατί η προβληματική πού υπογραμμίζει τα κείμενα αυτά ζει ακόμη ανάμεσά μας, σε πολιτικές παραλλαγές με διαφορετικά ίσως άποτελέσματα, με τις μορφές και την όρμη πού της προσοδίδει η ιδιαίτερη ιστορία κάθε κινήματος. Μιά άνασκευή, λοιπόν, είναι η μακρόχρονη εργασία ενός κινήματος πού με τα εργαλεία της μαρξιστικής θεωρίας πρέπει να αναδιφήσει την ιστορία του, να βρει τα λησιμονημένα ερωτήματα, να ανατρέψει τα κίβδηλα και να θέσει τα καινούρια. Είναι εργασία πού έχει νόημα μέσα στην ίδια την ιδεολογική παραγωγή ενός κινήματος, στο έδαφος των δικών του άγώνων και αντιπάσεων. Για τα δικά μας πράγματα, μια τέτοια άνασκευή θα έχει νόημα όταν κατορθώσει να υπάρξει πολεμικά εκεί όπου τίθενται, με όποιον σαφή ή συγκεκριμένο τρόπο, τα επαναπροσδιοριστικά της ελληνικής άριστερας ερωτήματα και αίτήματα. Σημειώνουμε, πριν περάσουμε στο 20ό Συνέδριο, πώς μια τέτοια εργασία δεν είναι παρά μια μορφή της πάλης κατά του οικονομισμού ή όποιος, όπως λέει ο Μπεττελέμ, είναι άκριβώς ή «μορφή πού παίρνει η άστική ιδεολογία μέσα στον μαρξισμό, και το έδαφος αυτής της ιδεολογίας είναι οι άστικές κοινωνικές σχέσεις, πού δεν μπορούν να εξαφανιστούν παρά με την εξαφάνιση των ίδιων των τάξεων».³ Αιτή η πάλη είναι και η μόνη παραγωγική «άποσταλινοποίηση», πού ποτέ δεν έγινε.

Ή «κριτική της προσωπολατρίας»

Ή απόφαση της Κ.Ε. του ΚΚΣΕ για τη λατρεία της προσωπικότητας του Στάλιν⁴ θέτει στον έαυτό της το κεντρικό ερώτημα: Πώς, «κάτω από τις συνθήκες του σοβιετικού σοσιαλιστικού καθεστώτος», ξεπήδησε και άναπτύχθηκε η λατρεία της προσωπικότητας του Στάλιν, «μαζί με όλες τις άρνητικές συνέπειες»;⁵ Το ερώτημα φαίνεται καταρχήν δόκιμο, σαν από κόμμα σε αυτοκριτική εγρήγορηση. Το 20ό Συνέδριο φαίνεται έτσι να θέτει στον έαυτό του το ζήτημα των «αντικειμενικών συνθηκών». Κάτι παράξενο όμως συμβαίνει εδώ: Ή χαρακτηρας αυτών των αντικειμενικών συνθηκών —πού, για να τις ποιήμε με το όνομά τους, δεν είναι άλλες από τους ταξικούς άγώνες— προεξοφλείται: είναι σοβιετικός και σοσιαλιστικός. Σοβιετικός, σημαίνει πώς η κρατική έξουσία άσκειται από τις λαϊκές μάζες, οργανωμένες σε σοβιέτ και με ήγεμονική κοινωνική δύναμη το προλεταριάτο. Σοσιαλιστικός, σημαίνει πώς κυρίαρχος τρόπος παραγωγής είναι ό σοσιαλιστικός, πράγμα πού με τη σειρά του σημαίνει

όχι ότι «περάσαμε την Άμερική στην παραγωγή χάλυβα», αλλά ότι στη Ρωσία κυριαρχούν κάποιες νέες, σοσιαλιστικές, σχέσεις παραγωγής. Τουλάχιστον κάπως έτσι μιλούσε ό Λένιν για τα πράγματα αυτά, χωρίς να τα θεωρεί τόσο δοσμένα πού να μην μπορούν να αλλάξουν, να ανατραπούν ή να μās ανατρέψουν, χωρίς να προεξοφλεί το χαρακτηρα της συγκυρίας πού ανέλυε. Ίσχύουν λοιπόν τα όσα προεξοφλεί το ΚΚΣΕ για την ΕΣΣΔ του 1956 ή, πολύ περισσότερο, για την ΕΣΣΔ σήμερα; Το ερώτημα, σε πολλούς, φαντάζει έξωφρενικό. Είμαστε πολύ μακριά από την εποχή (και την ιδεολογία) όπου ό Λένιν χαρακτηρίζει άπερίφραστα τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής στη μετεπαναστατική Ρωσία «κρατικό καπιταλισμό».

Με το ερώτημα αυτό, η άπάντηση είναι ήδη κατασκευασμένη: η προσωπολατρία είναι φαινόμενο έξωγενές, ένα ξένο σώμα στη σοβιετική κοινωνία. Ή ερώτηση, παραταύτα, όπως όλες οι ιδεολογικές ερωτήσεις, έχει τη λειτουργία της: Άντιγράφει την πραγματική και πολιτικά ενεργή άγωνία των κομμουνιστών για τα όσα συμβαίνουν στη Σοβιετική Ένωση και επιτρέπει στα ιδεολογήματα του ΚΚΣΕ να πλησιάσουν και να περιέξουν την άγωνία αυτή στην κρατική πολιτική της ΕΣΣΔ, μέσω της φρασεολογίας πού άπομμείται την πρακτική των ΚΚ: κριτική, αυτοκριτική, αντικειμενικές και υποκειμενικές συνθήκες, κ.λπ. Όλα πράγματα οικεία για τους κομμουνιστές, όλα πράγματα με τα όποια η ΕΣΣΔ μετατρέπει την πολιτική της σε άπόφαση Κομμουνιστικού Κόμματος.

Πράγματι, στη συνέχεια το κείμενο μās πληροφορεί πώς για να άπαντήσουμε στο ερώτημα πού το ίδιο θέτει στον έαυτό του «πρέπει να έχουμε ύπόψη τόσο τις αντικειμενικές συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες... όσο και κάποιους υποκειμενικούς παράγοντες πού συνδέονται με τον άτομικό χαρακτηρα του Στάλιν» (σελ. 45). Άκολουθεί ένα λαμπρό παράδειγμα περιγραφισμού, χωρίς καμιά έγνοια ιεράρχησης, περιοδολόγησης ή έστω άπαρίθμησης. Το κείμενο άπλως περιγράφει το ιστορικό φόντο από την επανάσταση ως το '56, αφήνοντας την ίσοπεδωτική περιγραφή να υποδυθεί τη «συγκεκριμένη άνάλυση», αφήνοντας να έννοηθεί ότι «κάπως έτσι» φύτρωσε το ζιζάνιο της προσωπολατρίας. Μέσες άκρες, οι αντικειμενικές συνθήκες πού φιλοξενεί το κείμενο του 20ου Συνεδρίου κατατάσσονται ως εξής:

α) Ή ιμπεριαλιστικός κλοιός γύρω από τη σοβιετική δημοκρατία, τόσο κατά τον εμφύλιο πόλεμο, όσο και κατά τον μεσοπόλεμο.

β) Ή «πολύχρονη καθυστέρηση» της Ρωσίας. Έννοείται: το χαμηλό επίπεδο των παραγωγικών δυνάμεων και το χαμηλό πολιτιστικό επίπεδο των μαζών. Όταν λέμε «έννοείται», διαβάζουμε τα κομματικά κείμενα του ΚΚΣΕ και των δυτικών ΚΚ, πού βρϊθούν από τέτοιου είδους εξηγήσεις. Για να πάρουμε ένα παράδειγμα: Ήδη το 1922, όταν ό Λένιν χαρακτηρίζει τον δύσκαμπτο και σχεδόν άπρόσιτο για την μπολσεβίκικη ιδεολογία κρατικό μηχανισμό ως άστικό και τσαρικό,⁶ ό μέν Τρότσκι συνδέει τη «γραφειοκρατική παραμόρφωση» με το χαμηλό επίπεδο άνάπτυξης

3. Σάηλ Μπεττελέμ. *όπ. παρ.*, σελ. 49.

4. «Άπόφαση της Κ.Ε. του ΚΚΣΕ», στο *Ή Προσωπολατρεία και οι Συνέπειες της*, Μόσχα, Αθήνα 1956.

5. Στο ίδιο, σελ. 45. Στο εξής θα δίνεται ό αριθμός της σελ. εντός παρενθέσεων, δίπλα στα παραθέματα.

6. Ένα παράδειγμα: «Λέμε πώς είναι δικός μας ένας μηχανισμός πού, στην πραγματικότητα, μās είναι, ακόμα, τελείως ξένος, και αντιπροσωπεύει ένα ανακάτεμα άστικών και τσαρικών επιβιώσεων...» Λένιν, *Άπαντα*, τόμος 36, σελ. 619. Για το θέμα αυτό βλ. Σάηλ Μπεττελέμ, *όπ. παρ.*, σελ. 324-338.

των παραγωγικών δυνάμεων, ό δε Στάλιν τή θεωρεί πολιτισμικό στοιχείο πού θά εξαφανιστεί μέ τή μόρφωση.⁷ Τό 1961, τό 22ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ κάλεσε τούς «σοβιετικούς ανθρώπους» στην οίκοδόμηση των υλικών και πολιτιστικών προϋποθέσεων του κομμουνισμού.

γ) Η έσωκομματική πάλη εναντίον των τροτσκιστών, δεξιών όπορτουνιστών και άστών έθνικιστών.

Η περιγραφή αυτή παραπέμπει, άφενός, σε μία πραγματικότητα, άμυδρά αλλά και ύποβλητικά. Όπως όταν λέμε ότι ή τάδε πολιτική επιλογή καθορίζεται από πολιτικούς, οικονομικούς και ιδεολογικούς παράγοντες. Αυτό όμως δεν είναι άνάλυση· έν πάση περιπτώσει, δεν είναι άνάλυση κομμουνιστικού κόμματος, πού μία από τις καθοριστικές, ιστορικές ιδιομορφίες τής πολιτικής του είναι ότι εδράζεται σε μια έπιστήμη. Τα κομμουνιστικά κόμματα αναλύουν· τά άστικά παραπέμπουν στην, κυρίαρχη εξάλλου, πραγματικότητα τής ιδεολογίας τους. Στην καλύτερη περίπτωση, τά «αίτια» πού επισημαίνει τό 20ό Συνέδριο είναι τίτλοι κεφαλαίων για μία προκειμένη άνάλυση. Τό ότι όμως ή περιγραφική αυτή αντίθεση θεωρήθηκε για πολλά χρόνια, και θεωρείται άκόμη, άφεταιρία και τέρας μαρξιστικής άνάλυσης, τεκμήριο αυτοκριτικής έντιμότητας (λές και μία μη κομμουνιστική ιδεολογία δεν μπορεί τάχα να είναι «έντιμη»), μάς υποχρεώνουν να πάρουμε τή χειρότερη περίπτωση. Και ή χειρότερη περίπτωση λέει ότι, όπου ή ιστορία άνάγεται σε σκηνικό πού διακοσμεί τό δραματικό λόγο, ό πρωταγωνιστής είναι πάντα τό «άντικειμενικό πνεύμα τής εποχής», και σκηνοθέτης ή άστική ιδεολογία. Η περιγραφή μπορεί να ύποδυθεί πειστικά τήν άνάλυση μόνον όπου ό περιγραφισμός είναι ιδεολογία, όπου δηλαδή όνομάζω αντίστοιχεί σε ύπόκλιση μπροστά στον καθρέφτη. Όπου δεν ύπάρχει καν ή ύποψία τής ανάγκης για μία άνάλυση μαρξιστικού τύπου, εκεί κάποια ιδεολογία πού εκτοπίζει τήν άνάλυση εκθειάζει τή «διαφάνειά» τής, αναπαριστά τήν κυριαρχία τής ως αναλυτική επάρκεια και πληρότητα νοήματος.

Αυτή ή περίπλοκη κατάσταση, πού σημαδεύεται κατά κύριο λόγο από τήν «καπιταλιστική περικύκλωση» τής ΕΣΣΔ, άπαιτούσε και ύποδαύλιζε μία συγκεντρωτική καθοδήγηση, στό κόμμα και στη χώρα, κάποιον περιορισμό ή άναβολή τής δημοκρατίας. Ό άλληγορικός διάκοσμος ολοκληρώνεται μέ τό στοιχείο «λαός»: Τό ιερατείο παραχωρεί και διανέμει στους πιστούς τόση αλήθεια όση μπορούν να δεχτούν οι καιροί και οι άνθρωποι· και ό λαός ύψώνεται και αυτός στό ύψος του «άντικειμενικού πνεύματος τής εποχής» και δέχεται συνειδητά αυτούς τούς περιορισμούς για να σωθεί από τόν όξιαποδώ και από τόν έαυτό του πού ύποκίπτει στις άλλότεριες πλεκτάνες. «Ό λαός δεχόταν συνειδητά αυτές τις προσωρινές θυσίες, βλέποντας μέσα μέ τή μέρα όλο και καινούριες επιτυχίες του σοβιετικού καθεστώτος.» (σελ. 47) Ό άνθρωπος εναποθέτει τήν ελεύθερη βούλησή του στα χέρια των μεσολαβητών του μέ τήν Αλήθεια, για να κερδίσει τήν έπερχόμενη βασιλεία των ουρανών. Δεν πρόκειται για άστειό. Τό όλο σχήμα μάς περιπλέκει μάλλον σε θεολογικές άνησυχίες (όπως, λογουχάρη, του Ίερου Αύγουστίνου) για τήν ύπόσταση τής έλευ-

θφείας τής βούλησης, σε έναν κόσμο όπου κυβερνά ή θεία πρόνοια, παρά σε προβλήματα μαρξιστικής θεωρίας και πολιτικής.

Ό Μπρέζνιεφ δοκιμάζοντας τήν τραγιάσκα του Λένιν

Άξίζει να σταθούμε λίγο σε τούτη τήν άλλόκοτη μνεία του λαού. Έπισημαίνουμε δύο σημεία πού θά ξανασυναντήσουμε άργότερα: τά άπολιθώματα τής έξοντωτικής, φυσικής και ιδεολογικής, επιλογής πού άσκησε ό οικονομισμός στό κόμμα των μπολσεβίκων.

1. Πρώτο στοιχείο· ή καθολογούμενη «συνειδητότητα» του λαού. Στην πολύχρονη και επιπονη πολιτική και ιδεολογική ιστορία του ό μαρξισμός έχει πλάσει κάποια γνωστικά εργαλεία για τήν άνάλυση τής πραγματικότητας των «ιδεών» ενός λαού: άλλα άπ' αυτά ύπήρξαν πρόχειροι άλλα και δραστηκοί δείκτες πού, αν και συχνά φορητισμένοι με δάνεια και επείσακτα από άλλες θεωρητικές και πρακτικές ιδεολογίες στοιχεία, σηματοδότησαν ώστόσο, στους πολιτικούς άγώνες τής εργατικής τάξης, τή ρηξικέλευστη επιστημολογική ώθηση προς νέους θεωρητικούς τόπους· άλλα, πάλι, κατόρθωσαν να ύψωθούν σε επιστημονικές έννοιες πού επαληθεύουν τά ιστορικά δεδομένα — θέση άνθεκτικότερη, πού δεν παύει όμως να είναι ιδεολογικά επίμαχη. Από τήν πλειάδα των, έν χρήσει και μή, τέτοιων γνωστικών εργαλείων εύκολα ανακαλεί ό καθέννας μας τούς όρους ταξική συνείδηση, ταξικό ένστικτο, κ.λπ., καθώς και κάποια όνόματα, όπως Λένιν, Λούκατς, Γκράμσι. Όλοι αυτοί οι όροι έχουν ένα κοινό στοιχείο και μνημονεύουν μία κοινή έγνοια με διπλή θεωρητική όψη: Άφενός, τήν έννοια τάξη· άναγνωρίζεται, δηλαδή, πώς οι ιδέες πού έχουν οι άνθρωποι στο κεφάλι τους διαμορφώνονται μέσα στην ταξική πάλη πού είναι κινητήρια δύναμη τής ιστορίας. Έτσι τουλάχιστον ισχυρίζεται ό Μάρξ· και κανέννας, ούτε και αυτό τό 20ό Συνέδριο, δεν είναι ύποχρεωμένος να τόν πιστέψει. Άφετέρου, όλοι αυτοί οι όροι προϋποθέτουν τήν έννοια «ιδεολογία», παλεύουν ή πάλεψαν στο πεδίο παραγωγής μιας θεωρίας των ιδεολογιών πού είναι μία από τις σημαντικότερες και σε τελευταία άνάλυση άνέκκλητες κατακτήσεις τής επιστήμης του ιστορικού υλισμού.

Άνέκκλητες; Οι άναλύσεις του ΚΚΣΕ φαίνεται να τά άλλαξαν όλα τούτα ή να τά ξεπέρασαν, μαζί με τό στάδιο τής δικτατορίας του προλεταριάτου. Έν πάση περιπτώσει, προκύπτει ένα εύλογο ερώτημα σχετικά με τή «συνειδητότητα» του ΚΚΣΕ: Πώς θά τήν

7. Βλ. Σάφλ Μπεττελέμ, όπ. παρ., σελ. 505.

ορίσουμε μέσα στον ρωσικό κοινωνικό σχηματισμό; Πρόκειται για μιὰ πολιτική ουδετερότητα που παραχωρεί την πολιτική ηγεμονία στο ΚΚΣΕ; Μήπως ο λαός έχει έντοστερνιστεί τη σοσιαλιστική ιδεολογία και δρᾶ συνειδητὰ με τὴν καθοδήγηση τοῦ κόμματος που τὴν ἐνσαρκώνει; Τὰ ἐρωτήματα μοροῦν νὰ πολλαπλασιαστοῦν πρὸς ὄλες τὶς κατευθύνσεις. Τὸ θέμα πάντως εἶναι ἕνα: ὅτι γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε σὲ αὐτὰ ἢ σὲ παρόμοια ἐρωτήματα πρέπει νὰ χρησιμοποιήσουμε κάποια χρηστικότερα γνωστικά εργαλεῖα ἀπὸ τὴ «συνειδητότητα» καὶ τὸ «λαὸ» τοῦ ΚΚΣΕ. Ὁ λαός, τότε, πρέπει πρῶτα νὰ γίνει τάξεις με ἀντιφατικές θέσεις στὶς σχέσεις παραγωγῆς, πρὶν —ἀν— γίνει λαός με τὴν πολιτική ἔννοια, δηλαδή «ἱστορικό μπλόκ», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν ὄρο τοῦ Γκράμσι. Ἡ «συνειδητότητα» πρέπει νὰ ἐξαφανιστεῖ, γιὰ νὰ μιλήσουμε γιὰ κοινωνικές, ταξικές ιδεολογίες, γιὰ τὶς συνθήκες παραγωγῆς σοσιαλιστικῆς ιδεολογίας, τὸ ρόλο τοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, τὴν ἀστική καὶ μικροαστική ιδεολογία που ἀναπαράγεται στὸ ἔδαφος τῆς μικρῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς καὶ στὸν διοικητικό κρατικό μηχανισμό (ὁ ὁποῖος, ὅπως ἔλεγε ὁ Λένιν, εἶναι ὁ ἴδιος ὁ τσαρικός «σοβαντισμένος ἐλαφρὰ με σοβιετικό ἀσβέστι»), τὴν ιδεολογική ἀνεπάρκεια τοῦ μπολσεβίκικοῦ κόμματος στὶς ἀγροτικές μάζες —γιὰ νὰ ἀναφέρουμε μερικὰ μόνο ἀπὸ τὰ θέματα που ἰσοπεδώνονται ἀπὸ τὴ συνειδητότητα τοῦ λαοῦ τοῦ ΚΚΣΕ.

Καὶ ἕνα ἀκόμη ἐρώτημα. Ἐστω ὅτι ἡ συνειδητότητα αὐτὴ εἶναι ἀπλή ἐμπειρική διαπίστωση (ἀν καὶ οἱ ἄνθρωποι διαπιστώνουν τὶς ἐμπειρίες τους με τὴν ιδεολογία τους, καὶ ὄχι σὲ κάποια στιγμή «μηδὲν» ψυχικῆς παρθενίας), ἔστω. Ποῦθε ὅμως προκύπτει αὐτὴ ἡ συνειδητότητα; Ποιὸ, ἂς ποῦμε, τὸ αἰτίο τῆς; Ἐδῶ τὸ ΚΚΣΕ ἀποφεύγει μιὰ καταμέτωπο ἀντιμέτωπιση τοῦ ἐρωτήματος, που θὰ δέσμευε τὴν προβληματική του σὲ κάποιον στοιχειώδη ἀποδεικτικό εἰρμό, καὶ μεταγράφει ἐνὸς εἶδους «ἀπάντηση» ὡς δοσμένη, ἀυτονόητη ἐμπειρική διαπίστωση: Ὁ λαός συνειδητοποιεῖ τὸ ἀλάνθαστο τῆς καθοδήγησης τοῦ ΚΚΣΕ, καὶ ἡ συνειδητότητα αὐτὴ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀναγνώρισης τῶν ἐπιτυχιῶν τοῦ σοβιετικοῦ καθεστώτος. Καὶ ἡ κύρια ἐπιτυχία τοῦ σοβιετικοῦ καθεστώτος συνίσταται στὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Τὸ ΚΚΣΕ ἐντέλλεται νὰ ἱκανοποιήσει τὶς ὕλικές ἀνάγκες τοῦ λαοῦ «του», καὶ τὸ πραγματοποιεῖ γιὰ τὸ ξέρεϊ νὰ ἀντιπροσωπεύει. Ὁ λαός, ἐπομένως, βλέπει, θαυμάζει καὶ ἀκολουθεῖ κάτι που γίνεται ἔξω ἀπ' αὐτόν, ἐπ' ὀνόματί του. Ἡ συνειδητότητα τοῦ λαοῦ εἶναι ἄμεσο ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Καθένας μας ἔχει στὴ διάθεσή του πληθώρα κομματικῶν κειμένων, τοῦ ΚΚΣΕ καὶ ἄλλων ΚΚ, που πιστοποιοῦν τὴν ἀντίληψη αὐτὴ, που ἔχει καὶ τὸ ὄνομά τῆς στὴ μαρξιστική θεωρία: οἰκονομισμός. Θὰ τὴ δοῦμε κάπως ἀναλυτικότερα στὴ συνέχεια.

2. Ὑπάρχει καὶ μιὰ ἀκόμη πτυχή στὴ συνειδητότητα τοῦ λαοῦ: Ἄν ὑπάρχουν τέτοιοι δεσμοὶ «συνειδητότητας» ἀνάμεσα στὸ κομμουνιστικό κόμμα καὶ τὸ λαὸ, ποῦθε τὰ ἐμπόδια στὴν οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ στὴν ΕΣΣΔ; Εἶναι μᾶλλον σαφές ὅτι ἕνας λαός που σκιρτᾷ συνειδητὰ στὴν πολιτική τοῦ κόμματος τῆς ἀρχουσας ἐργατικῆς τάξης δὲν συγκαταλέγεται στὶς «δύσκολες ἀντικειμενικές συνθήκες». Ἐνας τέτοιος λαός δὲν εἶναι πρόβλημα στὴν οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ, ὅποτε καὶ ὅπως πρέπει αὐτὴ νὰ γίνει. Ἐπειδὴ

ὅμως οἱ καθοριστικές, σὲ κάθε κοινωνία, συνθήκες τῆς ταξικῆς πάλης κάποιον «μέσα» στὸ λαὸ ἐντοπιζονται, δηλαδή ἀφοροῦν τὶς κοινωνικές σχέσεις παραγωγῆς, μοροῦμε νὰ συμπεράνουμε, ἀπὸ ἕναν ἀκόμη δρόμο, ὅτι οἱ δυσκολίες καὶ οἱ ἀνωμαλίες που γέννησαν τὰ ὄσα, «ἀποσταλινοποιούμενα», ὀνοματίστηκαν προσωπολατρία, εἶναι κατὰ κύριο λόγο ἐξωγενεῖς, ἀναφέρονται στὴν ἱμπεριαλιστική ἐπιβουλή τῶν καπιταλιστικῶν κρατῶν. Πρόκειται γιὰ τὴν περιφέρη θεωρία τῆς «καπιταλιστικῆς περικύκλωσης» —ὄρος που τὸ 20ὸ Συνέδριο κληρονομεῖ ἀπὸ τὸν Στάλιν.

Μοροῦμε, προσωρινὰ τουλάχιστον, νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴν προβληματική τοῦ 20οῦ Σ. ὁ λαός δὲν εἶναι στοιχεῖο τῶν ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν. Στὸ ἐρώτημα, ποιές εἶναι λοιπὸν οἱ ἀντικειμενικές συνθήκες, ἡ ἀπάντηση θὰ μᾶς ἔρθει στολισμένη πεντάχρονα σχέδια καὶ βραβεῖα καλῆς ἐργασίας: Εἶναι οἱ παραγωγικές δυνάμεις.

Καὶ κάτι ἀκόμη: Στὴ «συνειδητότητα τοῦ λαοῦ» —που θὰ πλάσει καὶ ἐκεῖνο τὸ περιβόητο καὶ πανταχοῦ ἐπικαλούμενο ιδεολογικό ὄν που λέγεται «σοβιετικός ἄνθρωπος»— ἐνυπάρχει ἡ κατάργηση τῆς πάλης τῶν τάξεων καὶ τὸ «κράτος ὄλου τοῦ λαοῦ», ιδεολογήματα που διατυπώνει ἐπίσημα ὁ Στάλιν ἀπὸ τὸ 1936, καὶ ἐνστερνίζεται τὸ 20ὸ Σ. γιὰ νὰ ἀποσταλινοποιήσει τὴ μνήμη του.

Ἡ θεωρία τῆς «καπιταλιστικῆς περικύκλωσης» ριζώσε καὶ θράσεψε —στὸ ΚΚΣΕ. στὶς λαϊκές μάζες, στὰ ἀδελφὰ κόμματα— παρασιτώντας στὴν ἀτροφική, ἥδη ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '20, προβληματικὴ τῆς πάλης τῶν τάξεων που τελικὰ θὰ μαραζώσει, καὶ ἀπορροφώντας τὰ ἀκατέργαστα λαϊκὰ βιώματα ἀπὸ τὴ φρίκη τοῦ ἐμφύλιου πολέμου. Ἀργότερα, με ὄλο τὸ ιδεολογικό της φορτίο, θὰ προσεταιριστεῖ καὶ θὰ ἐπισφραγίσει τὴν ἀδήριτη πλέον πραγματικότητα τῆς ιδεολογίας με τὴν ὁποία ὁ ρωσικός λαός ἔθρεψε τὸν λυσσαλέο του ἀγῶνα κατὰ τῶν ναζιστῶν ἐπιδρομέων. Ἐτσι, ἡ τεράστια λαϊκὴ κινητοποίηση τοῦ πολέμου θὰ ἐπιβεβαιώσει καὶ θὰ παγιώσει ἀνεπιστρεπτὴ μιὰ μακροχρόνη διαδικασία, ὅπου τὸ ΚΚΣΕ, ἀντιγράφοντας πάλι τὶς αὐθόρμητες ιδεολογικές παραγωγές τῶν μαζῶν, θὰ ἀρθρώσει με τοὺς φθόγγους τῆς «καπιταλιστικῆς περικύκλωσης» τὸ ἰδεολόγημα τοῦ «μεγάλου πατριωτικοῦ πολέμου». Τὸ ἰδεολόγημα αὐτὸ ἴσως νὰ ἔταν καὶ τὸ μόνο ἱκανὸ νὰ συσπειρώσει τὶς λαϊκές μάζες, ἢ μᾶλλον τὸ μόνο ἱκανὸ νὰ ἐκφράσει, ἄρα καὶ νὰ ὑποβηθῆσει, τὴ συντελούμενη λαϊκὴ συσπείρωση. Τὸ ὅτι ὅμως τὸ ΚΚΣΕ ἐκλαμβάνει τὴν πραγματικότητα αὐτὴ σὰν ἐπιβεβαίωση τῆς ἐπαναστατικῆς του ὀρθότητος, σὰν ἐκδήλωση σοσιαλιστικῆς ρώμης, πάει νὰ πει ὅτι τὸ κόμμα αὐτὸ δὲν μοροεῖ πλέον νὰ ἀντικρίσει κατὰματα, νὰ ἀναγνωρίσει τὴν ιδεολογία τῶν μαζῶν, συνεπῶς καὶ τοὺς ὄρους μετάπλασῆς τῆς σὲ σοσιαλιστική. Ἐνα τέτοιο κόμμα, πολὺ ἀπλά, δὲν καθοδηγεῖται πλέον ἀπὸ τὴ μαρξιστική θεωρία. Ὅλοι ξέρομε ὅτι ἡ σοσιαλιστικὴ δὲν εἶναι ἡ μόνη ιδεολογία ἱκανὴ νὰ συσπειρώσει τὶς μάζες σὲ ἕναν καταβάση ἐθνικοαπελευθερωτικό ἀγῶνα —ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν τὸ κόμμα στὸ ὁποῖο ἡ πολιτικὴ συγκυρία ἐναποθέτει τὴ δυνατότητα τῆς πολιτικῆς ἡγεμονίας στὸν ἀγῶνα αὐτόν εἶναι ἢ θέλει νὰ εἶναι κομμουνιστικό.

Στὴν περίπτωση, λοιπὸν, τῆς «καπιταλιστικῆς περικύκλωσης» καὶ ἀργότερα τοῦ «μεγάλου πατριωτικοῦ πολέμου», ἕτερογενεῖς κοινωνικές διαδικασίες μεταστοιχειώνουν ζοφερές στὴ λαϊκὴ μνήμη εἰκόνες σὲ

δικαίωση, απέναντι στην απομίμηση της ιδεολογίας του λαού «του», της πολιτικής του ΚΚΣΕ· τὸν βαθμιαίο λήθαργο της προβληματικής της πάλης τῶν τάξεων σὲ λαϊκὴ ἀνακούφιση· και τὴν οἰκεία καθημερινότητα αὐτῆς της ἀνακούφισης, πού λέγεται και ἀπολιτικοποίηση, σὲ «συνειδητότητα τοῦ λαοῦ». Τὰ ιδεολογήματα αὐτὰ ἔτσι θὰ περιθάλβουν και θὰ καταστήσουν ιδεολογικὰ ἀνεξέλεγκτο, ὡς μὴ ἀναγνωρίσιμο σάν τέτοιο, ἕναν προεπαναστατικὸ ρωσικὸ ἐθνικισμὸ πού, ὅπως ξέρουμε, δὲν ἀκολούθησε τοὺς λευκορῶσους ιδεολόγους στὸ Παρίσι.

Μποροῦμε νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ μερικὰ σηµαδιακὰ γεγονότα πού συνοδεύουν τὸ ιδεολόγημα τοῦ μεγάλου πατριωτικὸ πολέμου. Στὶς 10 Ἰουνίου 1943 διαλύεται ἡ Τρίτη Διεθνῆς, με ἀπόφαση τοῦ Προεδρείου τῆς Ἐκτελεστικῆς τῆς Ἐπιτροπῆς. Ὁ Στάλιν, μετὰ ἀπὸ συνομιλίες με τὸν Πατριάρχη Σέργιο, ἐξαγγέλλει τὴν ἐπανάδρυση τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. Ἡ Διεθνῆς καταργεῖται ὡς ἕμνος τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης και ἀντικαθίσταται ἀπὸ ἕναν νεόκοπο ἕμνο στὴ Μεγάλῃ Ρωσία. Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα γεγονότα εἶναι βέβαια και τὸ σηµαντικότερο γιὰ τὸ παγκόσµιο κομμουνιστικὸ κίνημα. Τὰ ἄλλα ἀπλῶς στολίζουν τὸ τέραμα τῆς παγκόσµιας ἀπομόνωσης τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης με περικλεῆ πατροπαράδοτα βλησίδα. Πάντως, τὰ γεγονότα αὐτὰ, ἂν και ὑπαγορεύονται, ὅπως ἀποδεικνύει ὁ Claudin,⁸ ἀπὸ τὴς ἀνάγκης τοῦ ρόλου παγκόσµιας δυνάμεις πού καλεῖται νὰ παίξει ἡ ΕΣΣΔ, θὰ ἀντικαθρεφτίσουν τὴς λαµπερῆς στὸν μεταπολεμικὸ θρίαμβο ἀνατύχειες τῆς ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας, τὴν ὁποία και θὰ ἀπαλλάξουν ἀπὸ τὴς τελευταῖες τῆς συμβατικῆς διεθνιστικῆς ὑποχρεώσεις.

Καθοριστικὸς, ὅμως, σὲ αὐτὴ τὴ διαδικασία ἦταν ὁ ρόλος τοῦ ΚΚΣΕ, γιὰ τὸν δὲν πολέμησε και στὴ συνέχεια καθάγιασε μία τραγικὴ μετασῆµανση: στὸ ἄκουσμα τῆς μαρξιστικῆς ἀνάλυσης νὰ ἀπαντοῦν ιδεολογήματα ὀλωδιόλου ξένα πρὸς τὸ μαρξισμὸ. Ἐδῶ τὸ ΚΚΣΕ δὲν θὰ κάμει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἀπεικονίσει τὸν, λανθάνοντα ἢ ἐκδηλο, ἐθνικισμὸ τῶν μικροαστικῶν μαζῶν και νὰ ἐπανεκπέμψει τὴν ἀπεικόνιση σάν μαρξιστικὴ ἀνάλυση. Μέσα ἀπὸ μὴ ἀλυσίδα ἀλλεπάλληλων, συνειδητῶν και κυρίως ἀσύνειδων, ἀπεικονίσεων, τὸ κόμμα θὰ μεταρσιωθεῖ στὰ ἴδια του τὰ μάτια σὲ ἐνσάρκωση τοῦ «ἀντικειμενικοῦ πνεύματος τῆς εποχῆς» (ὁ ὅρος εἶναι τοῦ Χέγκελ) πού δὲν ἔχει παρὰ νὰ ἀποκαλύψει στὸ λαὸ τὴν ἴδια του σοσιαλιστικὴ οὐσία, καθαρίζοντας τὴς τυχὸν ἀστικῆς «ἐπιβιώσεις» πού τοῦ ἐμποδίζουν τὴν ὄραση. Ὅπου ὁ λαὸς, ἢ κάποιον τμῆμα του πού σὲ πείσμα τῆς ἀνθρωπιᾶς του ἀποφάσισε νὰ λειτουργεῖ ταξικὰ, δὲν λείει νὰ ἀτενίσει τὴν ἀνθρώπινη σοσιαλιστικὴ του οὐσία στὸν καθρέφτη τοῦ ΚΚΣΕ, ἢ ἀντανάκλαση θὰ γίνει ὑπερεγώ, σκληρὸ και ἀδυσώπητο, θὰ γίνει διοικητικὸς καταναγκασμὸς. Ἄν ἀφήσουμε τὴν πικρόχολη παρωδία ἐνὸς κατάφωρου πλέον ἰδεαλισμοῦ, και περάσουμε ἀπὸ τὴ φιλοσοφία στὴν ἱστορία, τὰ πράγματα γίνονται πὶδὸ δὺσμορφα. Ἐνας λαὸς πού συνειδητοποιεῖ αὐθόρμητα τὸ ρόλο του στὴν τιτανομαχία τῶν ἱστορικῶν νόμων θυμίζει καταναγκαστικὴ κολεκτιβοποίηση, καταστολὴ τῶν ἐθνικῶν ἀνεξάρτητων σοβιέτ, φυσικὴ ἐξόντωση τῶν ἐσωκομματικῶν ἀντιπάλων, στρατόπεδα συγκέντρωσης, Ουγγαρία 1956, Τσεχοσλοβακία 1968, Πολωνία 1970.

8. Βλ. Fernando Claudin, *The Communist Movement*, Penguin Books, 1975, σελ. 15-40.

Ἡ διαδικασία τῆς ἀντανάκλασης περικοσμεῖ τὸ ΚΚΣΕ, με τὰ κρύσταλλα τῆς ιδεολογίας του νὰ ἀπεικονίζουν παραστάσεις ἀπὸ τὴ λαϊκὴ μυθολογία, ἔτσι πού νὰ μὴν μπορεῖ νὰ δεῖ τὴς μάζες παρὰ μόνο στὸ βαθμὸ και με τὸν τρόπο πού οἱ ἴδιες βλέπουν τὸν ἑαυτὸ τους, νὰ μὴν μπορεῖ νὰ τὴς βρεῖ παρὰ μόνο ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχουν ὡς ἐνιαία ψηφοφόρος ἐθνικὴ βούληση, δηλαδὴ ἐκεῖ ὅπου «ἀντιπροσωπεύονται», με τὸ κλασικὸ περιεχόμενον πού ἔχει ὁ ὅρος στὰ ἀστικὰ κράτη. Ὁ ἰδιότυπος αὐτὸς λεγκαλισμὸς βαφτίστηκε «σοσιαλιστικὴ νομιμότητα», και ἡ παραβίασή του «προσωπολατρία». Μία τέτοια ὀπισθοδρόμηση, γιὰ τὴν αὐτοῦ πρόκειται, κάθε ἄλλο παρὰ προωθεῖ τὴ λαϊκὴ πρωτοβουλία. Ἀντίθετα, τὸ κόμμα αὐτοκαταργεῖται ὡς παραγωγὸς σοσιαλιστικῆς ιδεολογίας και καλλιεργεῖ τὴς μάζες τὴν ἐπανάπαυση. Καὶ ὅταν ἕνα κομμουνιστικὸ κόμμα αὐτοκαταργεῖται ὡς παραγωγὸς σοσιαλιστικῆς ιδεολογίας, βαθμιαία και ἀναπόφευκτα ἡ πολιτικὴ του ὀλισθαίνει πρὸς τὴν ἀντιπροσωπευση — ὅπου «ἀντιπροσωπεύω» σημαίνει δὲν ἐπιτρέπω ἢ δὲν ἐπιδιώκω τὴν ἄσκηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴς ἴδιες τὴς μάζες. Γιὰ τὰ πράγματα αὐτὰ δὲν χωράει νὰ ἐπικαλούμαστε καμία ἐξιλεωτικὴ «ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα», εἰδᾶλλως ἡ αὐτοκρατικὴ χάνει κάθε σημασία και καταντάει αὐτοδικαιωτικὴ παραποίηση τῆς ἱστορίας.

Ἄς ἐπανεέλθουμε στὸ σχῆμα τοῦ 20οῦ Συνεδρίου, τὴ στιγμὴ πού ετοιμάζεται νὰ μᾶς ἐξηγήσει τὸ μηχανισμὸ τῆς προσωπολατρίας. Στὶς παραπάνω ἀντικειμενικῆς συνθήκες πού, ὅπως εἶδαμε, ἀπαιτοῦσαν περιορισμὸ τῆς δημοκρατίας, πράγμα πού ὁ λαὸς δέχεται συνειδητὰ, ὁ Στάλιν ἀγωνιζόταν γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν λενινικῶν ὑποθηκῶν, πολεμώντας τοὺς ἐσωκομματικὸς και ἄλλοτριους ἐχθροὺς (διάβαζε: τὴς ξένες ὑπηρεσίες κατασκοπείας). Αὐτοὶ οἱ δύο εἶναι και οἱ μοναδικοὶ στόχοι τοῦ (ἀναδρομικοῦ) ταξικοῦ μένους τοῦ 20οῦ Συνεδρίου. Γιὰ τὴς ἀστικῆς κοινωνικῆς σχέσεις και τὴν ταξικὴ πάλη οὔτε λόγος, ἐκτὸς βέβαια ὅπου πρόκειται γιὰ τοὺς δύο στόχους πού ἀναφέραμε, εἴτε μεμονωμένα, εἴτε σὲ συνδυασμὸ, ὅπως λογουχάρη στὴν περίπτωση τῶν κατηγορουμένων μολοσεβίκων τοῦ 1937 πού καταδικάζονται και ἐκτελοῦνται ὡς συνεργάτες (ἔχι μόνο «ἀντικειμενικὰ» ἀλλὰ και ὑποκειμενικὰ) τῆς Γκεστάπο. Τότε, κατὰ κάποιον περιέργου τρόπο, τὰ τελευταῖα ὑπολείμματα τῆς ἀστικῆς τάξης βρέθηκαν στὴν ἐφοδιασμένη με γκεσταπίτικες ταυτότητες παλιὰ φουρνιά τῶν μολοσεβίκων.

Σὲ δύο φράσεις, πού παραθέτουμε ἐδῶ ὀλόκληρες, τὸ 20ὸ Συνέδριο θὰ μᾶς δώσει τὸ κλειδὸ πού ἀνοίγει τὰ μυστήρια τῆς προσωπολατρικῆς παρεκτροπῆς:

«Σ' αὐτὴ τὴν πολιτικὴ και ιδεολογικὴ πάλη, ὁ Στάλιν ἀπόκτησε μεγάλο κύρος και δημοτικότητα. Ὡστόσο, με τ' ὄνομά του ἄρχισαν ἐσφαλμένα νὰ συνδέονται ὅλες οἱ μεγάλες νίκες μας. Οἱ ἐπιτυχίες πού κέρδισαν, τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα και ἡ Σοβιετικὴ χώρα, τὰ προσωπικὰ ἐγκώμια, ζάλισαν τὸ κεφάλι τοῦ Στάλιν. Κάτω ἀπ' αὐτῆς τὴς συνθήκες ἄρχισε νὰ δημιουργεῖται σιγὰ σιγὰ ἡ λατρεία τῆς προσωποτικότητας τοῦ Στάλιν» (σελ. 48).

Ἡ συνέχεια εἶναι ἀπλή: Ὁ Στάλιν πήρε ἀέρα στὰ μυαλὰ και ἄρχισε νὰ χρησιμοποιεῖ τὴν αἴγλη του με τὸν τρόπο πού συχνὰ παραβίαζε τὴ σοσιαλιστικὴ νομιμότητα, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν «ὀργάνων ἀσφαλείας τοῦ κράτους» πού σιγὰ σιγὰ αὐτονομούνται ἀπὸ τὸ

συλλογικό έλεγχο του κόμματος, για να περιπέσουν στην προσωπική καθοδήγηση του Στάλιν, ιδίως όταν επικεφαλής των οργάνων αυτών τίθεται ή «έγκληματική σπείρα του πράκτορα του διεθνούς ιμπεριαλισμού, Μπέρια» (σελ. 50) κ.λπ.

Είναι ίσως ένα από τα σκληρά παιχνίδια της διαλεκτικής ότι το κόμμα που το 1917 καθοδηγεί την πρώτη στον κόσμο νικηφόρα σοσιαλιστική επανάσταση δίνοντας σάρκα και οστά στο δράμα του διεθνούς εργατικού κινήματος, το 1956 βλέπει την ιστορία —και μαζί την ιστορία του— σαν μία ρητορικά δοσμένη αίσθηση της ατμόσφαιρας που εξηγεί το βάσιμο ή όχι κάποιων εγκωμίων.

Και φυσικά έφτασε και ή ώρα της αυτοκριτικής την όποια το 20ό Συνέδριο —σε ένδειξη καλής θέλησης— έρμηνεύει σαν απάντηση στο ερώτημα «και σεις τί κάνατε;». 'Ο «λενινιστικός πυρήνας», θά μάς πει το 20ό Σ., που υπήρχε στο κόμμα, που αποτελούσε την ουσία του κόμματος, είχε πλήρη επίγνωση της σταλινικής αυθαιρεσίας και στην πράξη επιδίωξε και συχνά κατάφερε να περιορίσει τις άρνητικές της συνέπειες (σελ. 50). Και άλλη μιὰ χειρονομία καλής θέλησης: γιατί τότε δεν μίλησε ο λενινιστικός πυρήνας, γιατί δεν προσπάθησε να αλλάξει τα πράγματα; 'Η απάντηση —όπου οί αντικειμενικές συνθήκες γίνονται «αυτό που ήταν γραφτό να γίνει» και ο Μάρξ αναπληρώνεται από τον ιδεαλισμό— είναι πάντα γνωστή: Τα πράγματα δεν ήταν ώριμα, για δύο κυρίως λόγους:

α) 'Ο λαός, που είχε εμπιστοσύνη στον Στάλιν γιατί έβλεπε τα καλά του (πού 'ταν, εξάλλου, και τα καθοριστικά), δεν θά υποστήριζε μιὰ καταγγελία των λαθών του Στάλιν (σελ. 51).

β) Μιὰ τέτοια καταγγελία θά ήταν εξαιρετικά επικίνδυνη στις συνθήκες της καπιταλιστικής περικύκλωσης, τόσο που θά υπονόμει την ενότητα του κόμματος και ολόκληρου του κράτους (σελ. 51).

Οί συνθήκες όμως ώριμασαν, το σοσιαλιστικό στρατόπεδο άντρώθηκε και άντρανίζει τώρα τον καπιταλισμό με την αυτοπεποίθηση της παραγωγικής του ισοτιμίας, χωρίς υπανάπτυκτες ένοχές. 'Η ιστορία τότε ψιθύρισε την ώριμότητά της (αφού, μεγάλη ή χάρη της, πέθανε τον Στάλιν) στον λενινιστικό πυρήνα και αυτός έπλασε το 20ό Συνέδριο, το μονογενές, και το έστειλε στον κόσμο, με τα πρώτα χαμόσυνα φερουγίσματα της «ειρηνικής συνύπαρξης».

Φυσικά, όλες οί άρνητικές συνέπειες της προσωπολατρίας δεν ήταν παρά ψεγάδια στο άσπιλο πρόσωπο ενός κραταιού σοσιαλισμού, μιὰ εφήμερη συνοφρύωση του σοβιετικού άνθρώπου. Το κείμενο είναι κατηγορηματικό σ' αυτό το σημείο, και ίσως νά 'ναι το μόνο για το οποίο έχει δίκιο: «Κανένος είδους προσωπολατρία δεν μπορούσε ν' αλλάξει τη φύση του σοσιαλιστικού κράτους». Είναι όφθαλμοφανές: 'Όταν ένα κράτος είναι σοσιαλιστικό, μιὰ άπλη προσωπολατρία —τό ότι κάποια ήγετική φυσιογνωμία καβάλησε το καλάμι— δεν μπορεί φυσικά νά αλλάξει τη φύση του. Με την προϋπόθεση πάντα ότι μιλάμε για σοσιαλισμό· δηλαδή, με την προϋπόθεση ότι στην πολύχρονη και άμφίρροπη διαδικασία ανατροπής των άστικων σχέσεων παραγωγής, ή κρατική εξουσία άσκειται από το προλεταριάτο και τις λαϊκές μάζες και ότι υπάρχει, ως μόνη και καθοριστική εγγύηση για το ποιός άσκει την κρατική εξουσία, ένα κόμμα νέου τύπου που καθοδηγείται από τη μαρξιστική θεωρία. 'Η κύρια πλευρά της

προϋπόθεσης αυτής είναι πολιτική και όχι οικονομική, και λέγεται δικτατορία του προλεταριάτου. Το όνομα μπορούμε νά το αλλάξουμε, για λόγους εποχιακής έτυμολογικής ευθιξίας —την έννοια όμως όχι.

Για το 20ό Συνέδριο —και όλα τα επόμενα— ούτε γάτα ούτε ζημιά. Τώρα, λέει, που εξαλείφθηκαν «οί τελευταίες τάξεις των εκμεταλλευτών» και που ο «σοσιαλισμός επεκράτησε σε όλη την έθνική οικονομία», «τα πλαίσια της σοβιετικής δημοκρατίας πλατύναν σε μέγιστο βαθμό και εξακολούθουν νά πλαταίνουν» (σελ. 54). 'Όλα έγιναν έτσι όπως περίπου έγιναν, και δεν μπορούσε νά γίνουν και αλλιώς. Το αποτέλεσμα που μάς ενδιαφέρει —μαρξιστές είμαστε— είναι το ίδιο. Και φυσικά το 20ό Συνέδριο δεν λέει όλα όσα έγιναν ή δεν έγιναν. Τα λέει όμως ή μυστική έκθεση του Χρουστσόφ. 'Εν πάση περιπτώσει, καθένας είναι ελεύθερος νά βγάλει τα συμπεράσματά του, αρκεί νά βρει στην προσωπολατρία την εξήγησή τους, με την προϋπόθεση δηλαδή ότι δεν θά σκαρφιστεί έρωτήματα που παραμερίζουν την κριτική της προσωπολατρίας, γιατί τότε είναι άντικομμουνιστής.

Το ΚΚΣΕ και ή πάλη των τάξεων: άποϊώπιση και άπολογία

Στη συνέχεια θά σταθούμε στις άντιλήψεις που μέχρι τώρα θεωρήσαμε καθοριστικές της προβληματικής του ΚΚΣΕ. Καίτοι έμφορεϊται από την πεποίθηση ότι ή κατασκευή του 20ού Συνεδρίου όχι μόνο δεν έχει καμιά σχέση με τον ιστορικό υλισμό, αλλά και ότι αποτελεί, ακόμη και σε επίπεδο «γεγονότων», παραχάραξη της ιστορίας, ή άνάλυση που άκολουθεί δεν μπορεί νά έχει την έννοια της άπόδειξης. 'Αποδεικνύω, για τα πράγματα αυτά, σημαίνει ανατρέπω, με την όριμη μιὰς συγκροτημένης προβληματικής που παράγει γνώσεις, ιδεολογήματα με πολιτική ισχύ. 'Όχι επειδή ή ζωή θά επιβεβαιώσει, όπως λέγεται, ή θά διαψεύσει τις άπόψεις μας. 'Η ζωή από μόνη της ούτε επιβεβαιώνει, ούτε διαψεύδει, ούτε γεννοβολάει επιστήμες. Μάλλον το αντίστροφο συμβαίνει: ή επιστημονική πρακτική «επιβεβαιώνει» τη ζωή, δηλαδή παράγει γνώση της «ζωής». 'Αν ή αντίστροφη αυτή, που είναι μόνο φαινομενική, μάς φαίνεται παράδοξη, ως άναλόγητο το έξης: 'Ότι το μόνο όν που έχει τη δυνατότητα νά χρησιμοποιεί την ιστορία σαν εργατήριο για την επιβεβαίωση της σκέψης του και του έαυτού του είναι ο θεός, και αυτό γιατί την έφτιαξε. 'Όποιος επικαλείται τη ζωή, κάποιο τέτοιο όν επικαλείται τελικά —για το οποίο ή ζωή ως τώρα δεν έχει δείξει άν υπάρχει ή δεν υπάρχει.

Δεν πρόκειται λοιπόν για το ποιός —ή ζωή ή δική μας, ή ζωή των άλλων, ή ο επιστήμων θεός— θά άποδείξει, αλλά για το τί συνιστά μιὰ άπόδειξη στο σταυροδρόμι των επιστημονικών, ιδεολογικών και πολιτικών προβλημάτων το οποίο λέγεται σταλινικό ζήτημα. 'Ο λόγος άφορά μιὰ ιστορική ιδιομορφία, ως την ποίμε, της επιστήμης του ιστορικού υλισμού: 'Ότι είναι μιὰ παραγωγή γνώσεων που πραγματοποιείται στο έδαφος ενός πολιτικού κινήματος, του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος. Πράγμα που έχει και άλλη όψη: είναι μιὰ επιστήμη που όπλίζει μιὰ πολιτι-

κή πρακτική, τὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἐξάλειψη τῶν κοινω-
νικῶν τάξεων. Συμπέρασμα: ἀφενὸς, ὁ ἱστορικός ὕλι-
σμός εἶναι ὑποχρεωμένος ἀνὰ πάσα στιγμή νὰ πύλευει
μὲ ἱστορικά καὶ φιλοσοφικά, πολιτικά καὶ ἰδεολογικά
προβλήματα. (Ὁ ἱστορικός ὕλισμός, δηλαδή οἱ μαρξι-
στὲς ὡς κίνημα, καὶ ὄχι καθέννας μεμονωμένα.) Ἀφετέ-
ρου, τὸ νὰ επικαλεῖται κανεὶς τὴν ἐπιστημονικὴ αὐθυ-
παρξία κάποιων ἐννοιῶν, σημαίνει ὅτι ὄχι μόνο «λη-
σμονεῖ» τὶς πολιτικὲς προϋποθέσεις τοῦ ἱστορικοῦ/
διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ὅτι, ἀρνούμενος τὰ
πολιτικά ἀποτελέσματα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, ἐμ-
ποδίζει τὴ συγχώνευση τοῦ μαρξισμοῦ μὲ τὸ ἐργατικὸ
κίνημα.

Ἡ «μεθοδολογικὴ» εἰσότης διασάφηση —πράγμα-
τα ἀπλουστευμένα καὶ ἐν πολλοῖς γνωστά— ἦταν
ἀπαραίτητη γιὰ νὰ μὴν καταλήξουμε νὰ κλείνουμε τὸ
μάτι ὁ ἓνας στὸν ἄλλο «μὲ νόημα». Καὶ γιὰ νὰ μὴν
κλείσουμε καὶ τὰ δύο μάτια, ἐπαναλαμβάνουμε κάτι
ποῦ εἰπώθηκε στὴν ἀρχὴ τοῦ σημειώματος: Μία ἀπό-
δειξη γιὰ τὸ τί ὑπῆρξε ὁ σταλινισμός, εἶναι ἡ θεωρητι-
κὴ στιγμή ποῦ θὰ μεταγράψει μὲ ὄρους θεωρητικῶν
τὰ ἀποτελέσματα μιᾶς ἄλλης, κοπιαστικότερης, πολι-
τικῆς καὶ ἰδεολογικῆς διαδικασίας, μὲ ζῶντικὸ κοινω-
νικὸ βᾶθος, κατὰ τὴν ὁποία τὸ ἐλληνικὸ κομμουνιστι-
κὸ κίνημα ξεκαθαρίζει τοὺς λογαριασμοὺς του μὲ τὴ
μέχρι τοῦδε σταλινικὴ του συνείδηση, μὲ τὴ δική του,
σταλινικὴ καὶ μὴ, ἱστορία. Ἡ μία διαδικασία φορτίζει
τὴν ἄλλη· ἡ προσδιοριστικὴ ὅμως εἶναι ἡ δευτέρα.
Ἐδῶ, μέσα στὰ ὅρια ἐνὸς πολεμικοῦ σημειώματος,
συνοψίζουμε τὰ κύρια σημεῖα τῆς ἀντίθεσής μας μὲ τὶς
ἀπόψεις τοῦ ΚΚΣΕ, παρακολουθώντας τὴν κίνηση
τῆς προβληματικῆς τοῦ Μπεττελέμ ποῦ θεωροῦμε
σημαντικὴ στιγμή τῆς πρώτης διαδικασίας.

1. Ἡ πάλι τῶν τάξεων ὡς κινήτρια δύναμη τῆς
ἱστορίας δὲν ὑπάρχει στὴν προβληματικὴ τοῦ ΚΚΣΕ.
Οἱ «ἀντικειμενικὲς συνθήκες» ποῦ επικαλεῖται ἡ ἀπό-
φραση τῆς Κ.Ε. εἶναι ἡ ταριχευμένη σορὸς τῆς ἔννοιας
«πάλι τῶν τάξεων», ἡ μοιρολατρικὴ ἀνακούφιση τοῦ
«ἔτσι ἔγινε» μπροστὰ στὰ προβλήματα τῆς ἱστορίας.
Τὸ ΚΚΣΕ μιλάει μέσα ἀπὸ τὸν κρατικὸ μηχανισμό—
ἐναντὶ κρατικὸ μηχανισμό ποῦ, στὴ χρησιμοδοτικὴ του
αὐτάρκεια, ἀποτραβιέται ἀπὸ τὶς μάζες γιὰ νὰ τὶς
ἀντιπροσωπεύσει. Οἱ μάζες κάνουν τὴν ἱστορία, ἔλεγε
ὁ Μάρξ: εἴτε ὡς πρωταγωνιστὲς στὸ πολιτικὸ προ-
σκήνιο εἴτε ὡς σιωπηρὴ τοῦ προϋπόθεση. Πάντως, τὴν
κομμουνιστικὴ ἱστορία τὴν κάνουν οἱ μάζες αὐτοπρο-
σώπως καὶ πρωταγωνιστικά.

Εἶναι συμπτωματικὸ τῆς προβληματικῆς του ὅτι τὸ
ΚΚΣΕ παίζει τὴ σκηνὴ τῆς ἀντίθεσής του μὲ τὸν
Στάλιν γύρω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς πάλι τῶν
τάξεων στὴν ΕΣΣΔ. Παραθέτουμε ἐδῶ τὴ σχετικὴ
περικοπή ἀπὸ τὴν ἀπόφραση τῆς Κ.Ε.:

«Μεγάλῃ ζημιᾷ στὴν ὑπόθεση τῆς σοσιαλιστικῆς
οἰκοδόμησις, στὴν ἀνάπτυξη τῆς δημοκρατίας μέσα
στὸ κόμμα καὶ στὸ κράτος, ἐπέφερε ἡ ἐσφαλμένη
φόρμουλα τοῦ Στάλιν, ὅτι δῆθεν, ὅσο προχωρεῖ πρὸς
τὸ σοσιαλισμὸ ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση, τόσο πλεονάζει
ὁ ὄξυντος τῶν τάξεων. Αὐτὴ ἡ φόρμουλα ποῦ
ἦταν σωστὴ μόνο γιὰ ὁρισμένα στάδια τῆς μεταβατι-
κῆς περιόδου, ...προβλήθηκε σὲ πρῶτο πλάνο στὰ
1937, τὴ στιγμή ποῦ ὁ σοσιαλισμὸς εἶχε ἤδη νικήσει
στὴ χώρα μας, ποῦ οἱ ἐκμεταλλεῦτες τάξεις εἶχαν
ἐξαλειφθεῖ μαζί μὲ τὴν οἰκονομικὴ τους βάση. Στὴν
πράξη, αὐτὴ ἡ λαθεμένη θεωρητικὴ φόρμουλα, χρησί-

μεψε σὰν βάση γιὰ τὶς πιὸ χονδροειδεῖς παραβιάσεις
τῆς σοσιαλιστικῆς νομιμότητος καὶ τὶς μαζικὲς κατα-
πιέσεις» (σελ. 50).

Ἐδῶ τὸ ΚΚΣΕ κυριολεκτικὰ ἀντιστρέφει τὴν πρα-
γματικότητα. Ἀφενὸς γιὰτὶ, στὸ σύνολό της, ἡ σταλι-
νικὴ πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ θεωρία κατατείνει, ἤδη
ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '20, στὴν ταύτιση τῆς
πραγματικῆς ἰδιοκτησίας μὲ τὶς νομικὲς τῆς μορφές. Ἡ
ταύτιση αὐτὴ ὁδηγεῖ σταδιακὰ στὴν πεποίθηση ὅτι οἱ
τάξεις ἔχουν ὁριστικὰ ἐξαλειφθεῖ. Βέβαια, ὁ Στάλιν
εἶχε πρὶ πολλὰ καὶ κατὰ καιροὺς ἀντιφατικὰ πράγ-
ματα. Πάντως, μέσα ἀπὸ τὴ σταλινικὴ πολιτικὴ προ-
βάλλει ἄκρατῆ ἢ ἀντίληψη ὅτι οἱ τάξεις ὅπου νὰ ἔναι
θὰ ἐξαφανιστοῦν ἀπὸ προσώπου Σοβιετικῆς Ἐνωσης
καὶ ὅτι, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὁ κύριος ταξικὸς ἐχθρὸς,
ἡ ἀστικὴ τάξη καὶ ἡ μεγάλη γαιοκτησία, ἐξαφανίστη-
καν μαζί μὲ τὶς ποικίλες κοινωνικὲς τους πρακτικὲς,
ἀφήνοντας τὸ λαὸ νὰ ἐπιδοθῆι ἀνενόηλος στὸ εἰρη-
νικὸ ἔργο τῆς οἰκοδόμησις τοῦ κομμουνισμοῦ. Ἐτσι,
τὸ 1936, στὸ 7ο Συνέδριο τῶν Σοβιετ, ὁ Στάλιν θὰ πρὶ:
«Δὲν ὑπάρχει πιά κεφαλαιοκρατικὴ τάξη στὴ βιομη-
χανία. Οὔτε τάξη κουλᾶκων στὴ γεωργία. Οὔτε ἔμπο-
ροι καὶ κερδοσκόποι στὸ ἐμπόριο. Ἐτσι, ὅλες οἱ
τάξεις τῶν ἐκμεταλλεῦτῶν ξεκαθαρίστηκαν».

Ἀφετέρου, οἱ ἀπόψεις αὐτὲς δὲν εἶναι προσωπικὲς
παραξενιὲς τοῦ Στάλιν ποῦ, στὸ ἀρρωστημένο κλίμα
τῆς προσωπολατρίας, αἰφνιδιάζουν καὶ τυφλώνουν τὰ
ἠγετικά στελέχη τοῦ κόμματος. Αὐτὸ θὰ σημαίνει ὅτι ὁ
Στάλιν, στὸ θέμα τῶν ταξικῶν σχέσεων στὴν ΕΣΣΔ
καθὼς καὶ σὲ τόσα ἄλλα, διαμορφώνει καὶ προωθεί
ἀπόψεις ἀντίθετες μὲ τὴ θέληση καὶ τὴ γραμμὴ τοῦ
κομματικοῦ κοινῶν νοῦ —πράγμα ὀλωσδιόλου ἀντί-
θετο μὲ τὴν πραγματικότητα. Σ' αὐτὸ, ὅπως καὶ σὲ ὅλα
τὰ θεμελιώδη ζητήματα τῆς πολιτικῆς τοῦ ΚΚΣΕ, ὁ
Στάλιν γίνεται ὁ ἐκφραστὴς τοῦ κομματικοῦ κοινῶν
νοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν θὰ ὑπάρξει μέσα στὸ ΚΚΣΕ
οὐσιαστικὴ, συγκροτημένη ἀντίθεση στὴν πολιτικὴ
ποῦ εἰσάγειται ὁ Στάλιν, σὲ κανένα ἀπὸ τὰ θεμελιώδη
ζητήματα τῆς οἰκοδόμησις τοῦ σοσιαλισμοῦ, τουλάχισ-
το μετὰ τὶς συγκρούσεις τοῦ 1928-29.

9. Παραθέτει ὁ Μπεττελέμ, ὅπ. παρ., σελ. 33.

Είναι βέβαια σαφές ότι η αναγωγή του ρόλου της κομματικής ηγεσίας σε έκφραση του, υπόκωφου ή ρητού, κομματικού κοινού νου αποτελεί παραμορφωτική διαστρέβλωση του ρόλου και της φύσης του κομμουνιστικού κόμματος, καταδικαστική για τη ζωή της μαρξιστικής θεωρίας. Μια τέτοια αντίληψη, που είναι και ο καλύτερος τρόπος να ακυρώνονται εν τη γενέσει τα όποια πρωτόλεια μιας άλλης πολιτικής, απονεκρώνει την οποιαδήποτε ιδεολογική επαγρύπνηση και υποβιβάζει τους κομμουνιστές σε εκτελεστικά όργανα μιας μονοσήμαντης και εκχειλιζουσας «λογικής των πραγμάτων». Και επειδή πηγή αυτής της εκχειλίσεως είναι η αντίσταση ορισμένων μηχανισμών και κοινωνικών ταξικών πρακτικών στην είσοδο του νέου, κομμουνιστικού στοιχείου, ο εύκολος δρόμος της λογικής των πραγμάτων είναι ο σταδιακός θρίαμβος του οικονομισμού. Τέτοιου είδους προβλήματα, όμως, ούτε καν τα υποψιάζεται η κριτική της προσωπολατρίας στο 20^ο Συνέδριο.

Αν λοιπόν πρέπει να βρούμε μια θεωρητική παρεκκλίση που να αντιστοιχεί στην εγκληματικότητα του Στάλιν, αυτή δεν θα 'ναι η κατά το 20^ο Συνέδριο δοξασία του για την δξυση της ταξικής πάλης, αλλά, αντίστροφα, η εμπειωμένη στην οικονομιστική ιδεολογία του ΚΚΣΕ αντίληψη για την εξαφάνιση των τάξεων. Όταν, εκεί όπου πιστεύεται πως υπάρχει ένας κατ' ουσίαν σοσιαλιστής λαός, που «διακρίνεται» σε εργάτες, αγρότες και διανοούμενους, αναρύνονται αντιφάσεις, το κόμμα θα τις αντιμετωπίσει σαν συνωμοτικές εξωγενείς κινήσεις, όπου η άποισία της ιδεολογικής πρωτοπορίας των κομμουνιστών θα προκαλέσει σαν μόνη πρακτική λύση τον διοικητικό (και συχνά εγκληματικό) καταναγκασμό. Μ' αυτόν τον τρόπο, αφενός παραγνωρίζεται ο χαρακτήρας της εργατο-αγροτικής συμμαχίας που καθιστά δυνατή τη σοβιετική επανάσταση, ως ενότητα ταξικής και επομένως αντιφατικής· αφετέρου, το κόμμα δεν μπορεί πλέον να διακρίνει και να αναγνωρίσει τα σημάδια της αναπαγωγής των αστικών κοινωνικών σχέσεων, με αποτέλεσμα: πρώτον, να καλλιεργεί την επανάσταση στις μάζες, με την πατριωτική, άρπλιστική διαβεβαίωση ότι εξέλιπε ο ταξικός εχθρός, ή ταυίζοντας τον ταξικό εχθρό με την εικόνα του ξενικά ντυμένου καπιταλιστή που επισείει τα νομικά πειστήρια της ιδιοκτησίας του· και δεύτερον, να αφήνει τους μηχανισμούς και τις πρακτικές αναπαραγωγής αστικών σχέσεων να λειτουργούν άρρόσκοπτα και ψευδώνυμα, να δξύνουν για λογαριασμό τους τις αντιφάσεις στο πλαίσιο της εργατο-αγροτικής συμμαχίας ως το σημείο μη επιστροφής και να καρπώνονται, φυσικά, τις ιδεολογικές και πολιτικές επιπτώσεις του διοικητικού καταναγκασμού. Αν λοιπόν αναλογιστούμε ότι καθοριστικός πολιτικός μηχανισμός στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας από τις μάζες, σ' όλη τη διάρκεια της δικτατορίας του προλεταριάτου, είναι το κομμουνιστικό κόμμα, θα αναγνωρίσουμε στην ακόλουθη πρόταση του Μπεττελέμι τον απαραίτητο αναλυτικό οδηγό για τη μελέτη της σοβιετικής ιστορίας: «Η κυριαρχική συνισταμένη του ηγετικού ρόλου του μπολσεβίκικου κόμματος [μέσα στις αγροτικές μάζες] ήταν πολιτική και όχι ιδεολογική».¹⁰

Στην πραγματικότητα, λοιπόν, οι απόψεις του 20^{ου} Συνεδρίου για το θέμα της ταξικής πάλης στην

ΕΣΣΔ αποτελούν απόληξη της σταλινικής πολιτικής και θεωρίας. Πασχίζοντας να αποκρύψει την ιδεολογική του καταγωγή, το ΚΚΣΕ του 20^{ου} Συνεδρίου θα σημασιοδοτήσει το νευρωτικό της σύμπτωμα και σε τούτο: «Ότι για τον Στάλιν, όπως ακριβώς και για το κείμενο της Κ.Ε. του 1956, η «δξυση της ταξικής πάλης» είναι η δικαιωτική επώδους της εξόντωσης των έσοκομματικών αντιπάλων. Απ' αυτή την άποψη, το 1937 —ήμερομηνία όπου το 20^ο Συνέδριο τοποθετεί τις δοξασίες του Στάλιν— σημαδεύεται από το γεγονός της δίκης και καταδίκης παλαιών ηγετικών στελεχών του μπολσεβίκικου κόμματος ως πρακτόρων του ιμπεριαλισμού και «σαμποτέρ». Κατά πάσα πιθανότητα, το 20^ο Συνέδριο αναφέρεται στην εισήγηση του Στάλιν στην Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του Φλεβάρη-Μάρτη 1937. Σ' ένα κλίμα δυσφορίας και άβεβαιοτητας, στον παροξυσμό των εκκαθαρίσεων, διωγμών, δικών και εκτελέσεων που προηγήθηκαν και που θα ακολουθήσουν, ο Στάλιν θα καταγγείλει την ανταπάτη στις γραμμές του κόμματος για την ύφεση της ταξικής πάλης, ενώ τα γεγονότα, δηλαδή η ανακάλυψη τροτσκιστών σαμποτέρ, αποδείκνυαν το αντίθετο.¹¹ Το 20^ο Συνέδριο παρωσιωπεί το γεγονός των εκκαθαρίσεων του 1937. Μόνο σ' ένα άλλο, καλά προφυλαγμένο από τον κίνδυνο της συσχέτισης, σημείο του κειμένου θα κάνει μιαν άοριστη αναφορά στη «συκοφάντηση πολλών τίμων κομμουνιστών».¹²

2. Ο σταδιακός εκφυλισμός της μαρξιστικής θεωρίας στο ΚΚΣΕ και η περιφρόνηση της ταξικής πάλης από τις βαριεστημένες κινήσεις ενός γηραλέου ήθικευόμενου ανθρωπισμού ενέχουν και τη συνάδουσα συσκοτίση του προβλήματος της κρατικής εξουσίας, τόσο στη θεωρία όσο και στα συγκεκριμένα ιστορικά προβλήματα της σοσιαλιστικής οικοδόμησης. Έδώ, άναζητώντας πάλι στην αναδρομική φαντασίωση την αντισταλινική του περιβολή, το 20^ο Συνέδριο θα αποκρύψει για μιαν ακόμη φορά τη συνέχεια της σταλινικής προβληματικής. Είναι γωσπές οι διακηρύξεις του 20^{ου} και του 22^{ου} Συνεδρίου του ΚΚΣΕ για το θέμα του κράτους: Σε μιαν κοινωνία που περνά το στάδιο της οικοδόμησης των υλικών προϋποθέσεων του κομμουνισμού, το κράτος είναι όλου του λαού, άπλως τεχνικός διεκπεραιωτής και συντονιστής της λαϊκής (παραγωγικής) ομοψυχίας — είναι δηλαδή ένα κράτος ταξικά ουδέτερο, γιατί το στάδιο της δικτατορίας του προλεταριάτου έχει πλέον ξεπεραστεί.

Θά έλπιζε κανείς, τα παράξενα τούτα άποφθέγματα να αποτελούν κάλλιο μιαν μεθοδευμένη κοροϊδία, που δεν έχει παρά να την άποκαλύψεις για να φανερί η άλήθεια, παρά μιαν συγκροτημένη κοινωνική ιδεολογία που, όπως ξέραμε, θέλει δουλειά πολλή για να άνατραπεί. Γιατί έστω και η στοιχειώδης εξοικείωση με τη μαρξιστική θεωρία —άν είναι ακόμη στοιχειώδης η εξοικείωση με το Κράτος και Έπανάσταση και όχι δείγμα σπανίζουσας έμβρίθειας— μάς θυμίζει ότι ένα κράτος δεν είναι ποτέ ταξικά ουδέτερο και ότι η κρατική εξουσία ως ιστορικό φαινόμενο είναι προϊόν των ταξικών κοινωνιών. Βέβαια, καμιά επιστημονική θεωρία δεν είναι δοσμένη έσαι, είτε στη διατύπωσή της είτε στην ίσχύ της προβληματικής της. Ίσα ίσα που

11. Βλ. Τζουλιάνο Προκάτσι, *Το Κομμουνιστικό Κόμμα στη Σοβιετική Ένωση 1917-1945*, Όδυσσέας, 1975, σελ. 135-136.

12. «Απόφαση της Κ.Ε. του ΚΚΣΕ», *δπ. παρ.*, σελ. 50.

ή έννοιολογική κινητικότητα χαρακτηρίζει τις επιστήμες και επιβάλλει τη συνεχή ανάπλαση ως επιστημονική ανάγκη. Είτε όμως πρόκειται για ανάπλαση, είτε για εξ ολοκλήρου απόρριψη της παλαιάς θεωρίας, ή καινούρια είναι υποχρεωμένη να παλέψει στο έδαφος της παλαιάς, να καταδείξει την ανεπάρκειά της ή να την ανατρέψει, ακυρώνοντας τη θεωρητική της άποτελεσματικότητα. Το ΚΚΣΕ, ή οποιοδήποτε άλλο κομμουνιστικό κόμμα θεωρεί ότι (ή δέν «θεωρεί» αλλά πράττει *σαν να*) ξεπέρασε τη μαρξιστική θεωρία περί κράτους, είναι υποχρεωμένο να την ανατρέψει, να αποδείξει το έσφαλμένο της. Η υποχρέωση δέν είναι μόνο θέμα επιστημοσύνης μά και πολιτικής δέσμευσης απέναντι στα κομμουνιστικά και απελευθερωτικά κινήματα ανά τον κόσμο, που ζούν καθημερινά τη μη ουδετερότητα, όσο διακριτική και να 'ναι, του κράτους. Γιατί ή ρήση: το κομμουνιστικό κίνημα κάθε χώρας καλείται να πλάσει τη θεωρία της κρατικής της εξουσίας, έχει και την κοινωνική της διάσταση: κομμουνιστές γίνονται ορισμένοι άνθρωποι *επειδή* πείθονται (και) από τη μαρξιστική θεωρία περί κράτους. Ριπή ανατροπή της θεωρίας αυτής δέν είδαμε από πούθενά, συμπεριλαμβανομένου και του Ίνστιτούτου Μαρξισμού-Λενινισμού. Αντίθετα, γινόμαστε μάρτυρες μιάς σιωπηρής κατάργησης και της θεωρίας και της υποχρέωσης για την ανατροπή της, και ταυτόχρονα, στους αντίποδες του ΚΚΣΕ, μιάς δίχως προηγούμενο επεξεργασίας και επιστημονικής ανάπλασης των θεμελιωδών προτάσεων του μαρξισμού για τα ζητήματα της πολιτικής εξουσίας. Η επιλογή, δυστυχώς, δέν είναι θέμα προσωπικής προτίμησης.

Βέβαια, το ΚΚΣΕ δέν αρνείται τον ταξικό χαρακτήρα του κράτους άλλων χωρών· τον αρνείται όμως για την ΕΣΣΔ, και αυτό έχει πολύ περισσότερες επιπτώσεις στο παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα απ' όσες μπορεί να ακιρώσει ή να καλύψει το γεγονός ότι πολλές εκδόσεις του Κράτος και Επανάσταση φέρουν τη σφραγίδα του Ίνστιτούτου Μαρξισμού-Λενινισμού. Αυτά *σαν* επιφύλαξη και αντίκρουσή της μάζι.

Υπάρχει όμως και μιά άλλη, σημαντικότερη επιφύλαξη. Τα παραπάνω και όσα ακολουθούν εκφράζουν εκ των πραγμάτων μιά σαφή ιδεολογικο-πολιτική τοποθέτηση ή οποία, όμως, πολλές φορές αναζητά την πραγματολογική της βάση σε πρόχειρες και εμπειρικές διαπιστώσεις, διανοημένες με τη γνώση κάποιων γεγονότων ή καταστάσεων που απαντώνται στη γλίσχρα για το θέμα μαρξιστική και μη βιβλιογραφία. Οί διαπιστώσεις όμως αυτές δέν παύουν να έχουν την αξία τους, ιδίως όταν το ΚΚΣΕ αρνείται τη βάση τους και υπερασπίζεται τον εαυτό του με στατιστικούς αφορισμούς. Έξάλλου, όλων μας ή ιδεολογία είναι συνάρτηση των όσων «ξέρουμε», που εμπειρεύουν και τη στάση μας για αυτά που «δέν ξέρουμε». Παραταύτα, ή ανάγκη μαρξιστικών, τεκμηριωμένων αναλύσεων για τα ζητήματα της ιστορίας της ΕΣΣΔ, που καθένα τους είναι και ένα μάθημα τεράστιας σημασίας για το μέλλον της κομμουνιστικής υπόθεσης, γίνεται καθημερινά περισσότερο αισθητή — δίψα που δέν τη σβήνει ή οποια στιγμιαία (για άλλους μόνιμη) οφθαλμαπάτη στην ερμηδιά του ΚΚΣΕ.

Για να επανέλθουμε: Ξέρουμε ότι στη Σοβιετική Ένωση υπάρχει κράτος, με τους κατασταλτικούς και

ιδεολογικούς του μηχανισμούς, ως οργανωμένη φυσική και συμβολική βία, ανεξάρτητη από την καθημερινή κοινωνική κίνηση των μαζών. Υπάρχει μόνιμος στρατός, με κανονικά στελέχη καριέρας, και με τη δική του εσωτερική, κλειστή ιεραρχία: υπάρχει επίσης αστυνομία που στέκει «υπεράνω» των πολιτικών συγκρούσεων, τιμωρός των ψυχολογικής προέλευσης διαταράξεων της κοινής ήσυχίας, δικαστικό σύστημα με κεντρική, έστω και «αποκεντρωμένη», και όχι τοπική καθοδήγηση, μόνιμη διοικητική γραφειοκρατία με αυστηρή ιεράρχηση μισθών και ευθυνών, σχολικός μηχανισμός με όλα τα γνώριμα σε μιάς χαρακτηριστικά — *παρ' όλη* την πληθώρα «υποτροφιών» — που διέπεται από το διαχωρισμό πνευματικής και χειρονακτικής εργασίας, κ.λπ. Βέβαια, υπάρχει και ένα σύνταγμα του οποίου οί διατάξεις θυμίζουν μιά κάπως διαφορετική αντίληψη για την πολιτική εξουσία στο σοσιαλισμό, γεγονός που δέν πρέπει να μένει χωρίς κάποια πολιτικά αποτελέσματα — για όσους όμως έχουν «μνήμη».

Ξέρουμε και κάτι ακόμη που φορτώνει αποπνικτικά την παραπάνω εικόνα: Τη σταδιακή φθορά των σοβιέτ — ως θεσμού άσκησης της πολιτικής εξουσίας από τις λαϊκές μάζες —, αφενός με τη μετατόπιση του πολιτικού βάρους στην κληρονομημένη από τον τσαρισμό δυσκίνητη διοικητική γραφειοκρατία, αφετέρου με την πολιτική εξασθένηση των μαζών, που σε ορισμένα λαϊκά στρώματα θά φτάσει ως την άπαθεια. Ήδη το 1919, στο 8ο Συνέδριο του Κόμματος, ο Λένιν θά επισημάνει το πρόβλημα: «Τα Σοβιέτ που, σύμφωνα με το πρόγραμμά τους είναι όργανα διακυβέρνησης από τους εργαζόμενους, στην πραγματικότητα είναι όργανα για τη διακυβέρνηση των εργαζομένων, που ασκείται από το προχωρημένο στρώμα του προλεταριάτου κι όχι από τις μάζες των εργαζομένων». ¹³ Στην ύπαιθρο, ήδη από τα πρώτα χρόνια της επανάστασης, τά πράγματα είναι πιο δύσμορφα: «Αν πάρουμε για αντιπροσωπευτικό παράδειγμα μιά έκθεση (Ιούλιος 1919) του εθνικού επιτρόπου Ποντιμπέλσκι για την κατάσταση στην άγροτική ένδοχώρα, τά σοβιέτ άγροτών «δέν υπάρχουν παρ' όλο το χαρτί· στην πραγματικότητα, κάτω από το όνομα των Σοβιέτ, βλέπουμε να εργάζονται κουλάκοι και κερδοσκοποί, άνθρωποι χωρίς χαρακτήρα, που δρούν όπως τους άρέσει». ¹⁴ Η διαρκής άγωνία του Λένιν για τη διαμόρφωση των ταξικών σχέσεων στην ύπαιθρο και ή έντονη και συχνά σπασμωδική άγροτική πολιτική του μπολσεβίκου κόμματος τεκμηριώνουν τη γνησιότητα της περιγραφής του Ποντιμπέλσκι. Πολλά από τά μέτρα που παίρνει το κόμμα, όπως ή δημιουργία των «επιτροπών φτωχών άγροτών», για την ταξική κινητοποίηση και την πολιτικοποίηση των λαϊκών άγροτικών μαζών, καταλήγουν στην άποτυχία. Η κατάσταση χειροτερεύει κατά τη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου, με το πρόβλημα των επιτάξεων του άγροτικού πλεονάσματος, και οδηγεί, άμέσως μετά το τέλος του πολέμου, σε μιά σειρά ανθόρμητες άγροτικές εξέγερσεις. Αν ή κατάσταση μπορεί να χαρακτηριστεί «δύσκολη» για τά σοβιέτ εργατών — και χειροτερεύει με την άφραϊμάξη που υφίσταται ή εργατική τάξη στη διάρκεια του πολέμου, όταν πολλά από τά μαχητικότερα

13. Λένιν, Άπαντα, τόμος 29, σελ. 182: στον Μπεττελέμ, *δπ. παρ.*, σελ. 270.

14. Παραθέτει ο Μπεττελέμ, *δπ. παρ.*, σελ. 290.

και πιο πεπειραμένα κομμουνιστικά της στελέχη σκοτώνονται στο μέτωπο—, στην περίπτωση των αγροτικών σοβιέτ είναι σχεδόν ανυπερβλήτη. Από την άλλη μεριά, η πολιτική του μπολσεβίκικου κόμματος προσκρούει στην ιδεολογική (φυσικά και αριθμητική) του ανεπάρκεια στις αγροτικές μάζες, και στον αμετάθετο όγκο μιας κρατικής γραφειοκρατίας που, συνελισσόμενη στην τσαρική της ιεραρχία, διαρκώς αυτονομείται από την πολιτική εμβέλεια του μπολσεβίκικου κόμματος και άπωθει τον έλεγχο των μαζών. Αυτή η γραφειοκρατική μηχανή, στην αδράνεια της μικροαστικής της ιδεολογίας, βαραίνει ασφυκτικά πάνω στους κομμουνιστές και τείνει να τους απορροφήσει, να υπαλληλοποιήσει το κομμουνιστικό κόμμα, και να το μετατρέψει σε παράρτημα του κρατικού μηχανισμού. Το 1922, ο Λένιν θα πει: «Αν πάρουμε υπόψη μας τη Μόσχα —4.700 κομμουνιστές υπεύθυνοι— κι αν δούμε τη γραφειοκρατική μηχανή, αυτήν την πελώρια μάζα, ποιός, λοιπόν, οδηγεί και ποιός οδηγείται; ..Για να πούμε την αλήθεια, δεν είναι αυτοί [οί κομμουνιστές] που οδηγούν. Αυτοί είναι που οδηγούνται».¹⁵

Το πώς φτάσαμε από τη δυσόιωνη κατάσταση των πρώτων χρόνων της επανάστασης στην αταξική αίσιοδοξία του 20ού Συνεδρίου, είναι μία ιστορία που μέλλει να γραφτεί —παρά και όχι με το ΚΚΣΕ. Γιατί στη συγκυρία εκείνη των πρώτων χρόνων μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, όταν ο αστισμός όλου του κόσμου είδε τον κόσμο του να 'ρχεται ανάποδα, ακριβώς όπως στους εφιάλτες του, υπάρχει εγγεγραμμένη μία επαναστατική εγγύηση: «Οτι τα μαχητικότερα τμήματα της εργατικής τάξης, ένταγμένα σε ένα κόμμα νέου τύπου που έναρκώνει τη μαρξιστική θεωρία, είναι σε θέση να κινητοποιούν τεράστιες λαϊκές μάζες για την επίλυση των δικών τους προβλημάτων. Τα σοβιέτ και οι άλλες μορφές λαϊκής εξουσίας αποτελούν το είδοποιό στοιχείο του προλεταριακού κράτους, το «μη κράτος», την καθοριστική δυναμογόνο εγγύηση για την επικράτηση των σοσιαλιστικών κοινωνικών σχέσεων, και επιφορτίζονται με τον ιστορικό ρόλο να διατηρούν πολιτικά και ιδεολογικά ενεργό το στόχο της εξάλειψης του κράτους και της ταξικής κοινωνίας. Η συνθήκη αυτή πρωταγωνιστεί σε ολοκληρή την πρώτη δραματική πράξη της μετάβασης από την προϊστορία στην ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού.

Το ΚΚΣΕ, όμως, μοιάζει να χειροκροτεί πρόωρα τις υποκριτικές του ικανότητες, για να πνίξει ίσως το εύλογο (αργά ή γρήγορα) ερώτημα που γεννά το κάπως εσπευσμένο κλείσιμο της αυλαίας, ή κάπως μυστηριώδης και σχεδόν ανεπαίσθητη αντικατάσταση του πρωταγωνιστή, ή κάπως νευρωτική υπόκλιση του ιδιοκτήτη του θεάτρου που μάς διαβεβαιώνει με αδιάφορο φανατισμό πώς πρόκειται για το ίδιο έργο: «Αν σήμερα στη Σοβιετική Ένωση υπάρχει κραταιός και όχι φθίνων κρατικός μηχανισμός, αν οι μορφές λαϊκής εξουσίας, τα σοβιέτ ή όποιες άλλες ανάδειξε ή Οκτωβριανή Επανάσταση, ουσιαστικά δεν υφίστανται πλέον, παρά κοσμούν αινιγματικά το ερημικό μεγαλείο των μαυσωλείων, ποιό ταξικό συγκρότημα άσκει την εξουσία; Γιατί βέβαια το κράτος δεν

είναι τεχνικό, ουδέτερο εργαλείο που υπακούει στην ουδέτερη «τεχνολογική» δεξιότητα των χειριών που το χειρίζονται, αλλά πολιτική σχέση: η καθοριστική στο πολιτικό επίπεδο συμπύκνωση του συσχετισμού των ταξικών δυνάμεων ενός κοινωνικού σχηματισμού. Και για να φτάσουμε στην ίδια ερώτηση από άλλο δρόμο: «Αν, όπως διατείνεται ο Στάλιν «από άριστερά» το 1936, και επαναλαμβάνει το 20ό Συνέδριο «από δεξιά» το 1956, οι εκμεταλλεύτριες τάξεις εξαφανίστηκαν ολοκληρωτικά στη Σοβιετική Ένωση, τότε δεν υπάρχει εκμετάλλευση και εφόσον δεν υπάρχει εκμετάλλευση, δεν υπάρχουν και εκμεταλλεόμενοι. Κοντολογίς, δεν υπάρχουν πλέον τάξεις. Τότε, πούθε και πρὸς τί το κράτος; Από ποιόν και εναντίον τίνος άσκειται η κρατική εξουσία;

Τον Μάρτιο του 1939, στο 18ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ, ο Στάλιν θα θέσει ο ίδιος το παραπάνω, ή ένα παρόμοιο, ερώτημα: Γιατί, παρά την εξαγγελθείσα το 1936 εξαφάνιση των εκμεταλλευτριών τάξεων, κρίνεται αναγκαία ή οφθαλμοφανής ύπαρξη κράτους; Έφόσον εξαλείφθηκε ή εκμετάλλευση, τί μένει πλέον να κατασταλεί; Ο Στάλιν θα παραπέμψει τους συνέδρους στο άλλοθι (πιά) της καπιταλιστικής περικύκλωσης: «...διατηρήθηκαν ο Κόκκινος Στρατός, το πολεμικό ναυτικό, καθώς και τα σώματα καταστολής και οι υπηρεσίες πληροφοριών, αναγκαία για τη σύλληψη και την τιμωρία των κατασκόπων, των δολοφόνων, των δολιοφθορέων, που στέλνονται στη χώρα μας από τις ξένες υπηρεσίες κατασκοπίας».¹⁶ Σήμερα ή απάντηση του Στάλιν πείθει μόνον δσους είναι απόλυτα πεισμένοι για το σοσιαλισμό της ΕΣΣΔ. Ας μην ξεχνάμε όμως ότι ή απάντηση αυτή κατάφερε να διατηρηθεί μέχρι σήμερα σαν άλλοθι της κρατικής πολιτικής της ΕΣΣΔ και να πείσει γενιές κομμουνιστών, αναβάλλοντας διαρκώς το πρόβλημα των ενδογενών, ταξικών συνθηκών που καθορίζουν την ύπαρξη και το χαρακτήρα του κράτους, γιατί ανταποκρινόταν σε μία σκληρή πραγματικότητα και όρμιζε τη λαχτάρα για την επιβίωση του σοσιαλιστικού ιδανι-

15. Λένιν. Άπαντα, τόμος 33, σελ. 293-294: Μπεττελέμ, όπ. παρ., σελ. 292.

16. Παράθετει ο Μπεττελέμ, όπ. παρ., σελ. 44.

κοῦ, ἰδίως στὰ δέκα χρόνια τῆς φασιστικῆς καὶ ναζιστικῆς ἀπειλῆς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ ξαναθυμηθοῦμε τὴν πεποίθησι τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἐνγκελς, ὅτι ἡ ἐξαφάνισι τοῦ κράτους καὶ τῶν κοινωνικῶν τάξεων εἶναι δυνατὸ νὰ ἀρχίσει μόνο μετὰ τὴν κυριαρχία τοῦ σοσιαλισμοῦ σὲ παγκόσμια κλίμακα. Σήμερα, μετὰ τὴν καλπάζουσα διεθνοποίησι τῶν παραγωγικῶν σχέσεων, ἡ πεποίθησι τῶν ἰδρυτῶν τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ ἀποδεικνύεται καὶ πάλι μιὰ ἐπιστημονικὴ ἐκτίμησι ποὺ πρέπει νὰ διαποτίσει τὴ στέφρα ἰδεολογία μας.

Τὸ 20ὸ Συνέδριον θὰ ἀπηχίσει τὴν ἀπάντησι τοῦ Στάλιν, χωρὶς ὅμως νὰ θέσει στὸν ἑαυτὸ του τὸ ἐρώτημα τοῦ 1939. Τὸ ΚΚΣΕ τοῦ 1956 θὰ παρουσιάσει στὸν παραστατικὸ χῶρο ὅπου διαδραματίζεται ἡ καθημερινὴ ἰδεολογικὴ κοινωνία κράτους-μαζῶν, καί, σὰν φιλάγαθος θεματοφύλακος τῆς κρατικῆς μέριμνας, θὰ ἀπευθυνθεῖ πρὸς τὶς μάζες γιὰ νὰ τὶς ξαλαφρώσει ἀπὸ τὶς ἔγνοιες τῆς ἐξουσίας, ἐκτοπίζοντας ἔτσι τὸ θέμα τῆς κρατικῆς ἐξουσίας καὶ ἀντικαθιστώντας τὸ μετὰ τὴ θάλαυρή τῆς «σοσιαλιστικῆς νομιμότητος». Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ «σοσιαλιστικὴ νομιμότητα» θὰ ἀποσχιστεῖ ὀριστικὰ ἀπὸ τὸ πρόβλημα ταξικὴ πάλι-κράτος, πάνω στὸ ὅποιο θὰ ρίξει τὸ ἀνάθεμα τοῦ ἀντικομμουνισμοῦ. Ἡ μόνη νομιμοποιημένη ἀπὸ τὸ ΚΚΣΕ ἀντίληψι γιὰ τὰ προβλήματα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας στὴν ΕΣΣΔ εἶναι ἡ ἀπέναντι στὴν καπιταλιστικὴ προπαγάνδα ὑπεράσπισι τῆς «δημοκρατικῆς ὑπεροχῆς» τῆς ΕΣΣΔ καὶ τοῦ βιοτικῆ ἐπιπέδου τῶν εργαζομένων. Τὸ θέμα τοῦ κράτους θὰ τὸ καταπιεῖ ἡ ἠθικολογικὴ περιδίνησι τοῦ οικονομισμοῦ, ὅπου ἡ ἀναπαραγωγὴ μιᾶς ἐρήμην τῶν μαζῶν κρατικῆς ἐξουσίας θὰ μετονομαστεῖ σὲ «ὑπεράσπισι τῆς σοσιαλιστικῆς νομιμότητος», ἡγουν νομιμοφοροσύνη ἢ ἀκίνητοποίησι τῶν μαζῶν. Ὅσοι χρειάζονται περαιτέρω παραδείγματα, ἄς συμμεριστοῦν τὴν ἀφέλεια μιᾶς ἀπορίας: Πότε καὶ ποῦ κινήτοποίησαν οἱ λαϊκὲς μάζες στὴν ΕΣΣΔ μετὰ ἀπὸ τὸ 20ὸ Συνέδριον γιὰ νὰ ἀποσταλινοποιήσουν τὸν κρατικὸ μηχανισμό; Ἐκτὸς ἐὰν ἡ σωτήρια πρόνοια τοῦ ΚΚΣΕ στοὺς κινδύνους τῆς καπιταλιστικῆς περικύκλωσι ἀναγόμεναι τὶς μάζες σὲ νομοταγεῖς θεατῆς τῆς διοικητικῆς διεκπεραίωσι τῆς ἀποσταλινοποιήσις.

Ἔτσι, ὑπερασπιζόμενον τὴ δημοκρατία τῆς ΕΣΣΔ ἀπέναντι στὴν ἀντικομμουνιστικὴ ἰδιοποίησι τῶν ἀποκαλύψεων τοῦ 20οῦ Συνεδρίου, τὸ ΚΚΣΕ θὰ ἐπικαλεστεῖ, ὄχι τὴν ἐπαναστατικὴ λειτουργία τῶν σοβιετ, μήτε τὴν πολιτικὴ ἐγρήγορησι τῶν μαζῶν, ἀλλὰ, μετὰ τὰ ξεφτίδια τοῦ ἀντισοβιετικοῦ/ἀντικομμουνιστικοῦ συμπλέγματος, τὴν κλασικὴ ἀστικὴ ἔννοια τῆς ἀντιπροσωπευσις, θεμέλιου τῆς ἀστικῆς νομικῆς ἰδεολογίας: «Ἡ οὐσία τῆς δημοκρατίας δὲ βρίσκεται σὲ τυπικὰ γνωρίσματα, ἀλλὰ στὸ ἀν πραγματικὰ ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἀντικαθρεφτίζει τὴ θέλησι καὶ τὰ βασικά συμφέροντα τῆς πλειοψηφίας τοῦ λαοῦ, τὰ συμφέροντα τῶν εργαζομένων».¹⁷ Ἐμεῖς ξέρομε ὅτι τὸ 1917, μετὰ τὴν εἰσοδό τους στὴν ἐξουσία, οἱ μάζες ἔσπασαν τοὺς καθρέφτες ὅπου ὡς τότε ὁ ἀστικὸς ἀτένιζε τὸ νόημα τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς τοῦ ἰκανότητος, τὴ δικὴ του ἰδεολογία εἰκονιζόμενη ὡς ἐντολοδοτικὴ λαός.

17. «Ἀπόφασι τῆς Κ.Ε. τοῦ ΚΚΣΕ», δπ. παρ., σελ. 54. Ὑπογράμμιση Α.Φ.

Ὁ τρόπος μετὰ τὸν ὅποιο τὸ ΚΚΣΕ ἐπικαλεῖται τὸ δημοκρατικὸ χαρακτῆρα τοῦ σοβιετικοῦ κράτους, φέρνει στὴν ἐπιφάνεια δύο χαρακτηριστικὰ ἰδεολογικὰ σημάδια τῆς κρίσις τοῦ παγκόσμιου κομμουνιστικοῦ κινήματος. Τὰ ἀναφέρουμε ἀκροθιγῶς, μετὰ τὴν ἐπιφύλαξι ὅτι ἡ ἔστω καὶ κατανάγκη ὑπαινικτικὴ μνεία ἐκεῖ ὅπου ἀπαιτεῖται ἱστορικὴ ἀνάλυσι λείπει πολὺ λίγα ἢ καὶ τίποτε. Βλέπουμε, καταρχήν, πὺς στὴν ἐξίσωσι «ἀντισοβιετικὸς ἴσον ἀντικομμουνιστῆς» ὑποβόσκει μιὰ οὐσιαστικὰ ἀπολογητικὴ στάσι ἀπέναντι στὴν ἀστικὴ ἰδεολογία, μιὰ καὶ ἀντικομμουνιστῆς δὲν εἶναι μόνο ὁ σοβιετολόγος, ἀλλὰ καὶ ὅποιος ἀρνεῖται νὰ συμπεριλάβει στὸ ἀπελευθερωτικὸ ὄραμα τοῦ παγκόσμιου κομμουνισμοῦ τὴν ἰκανότητα τοῦ σοβιετικοῦ κράτους νὰ «ἀντικαθρεφτίζει» τὰ συμφέροντα τῆς πλειοψηφίας τοῦ σοβιετικοῦ λαοῦ, ὅποιος κομμουνιστῆς ἀρνεῖται νὰ μετρήσει τὴν στάσι του ἀπέναντι στὴν ΕΣΣΔ στὴ ζυγαριὰ τῆς ἀστικῆς θέμιδας (τὰ καλὰ καὶ τὰ κακὰ, τὰ ναι μὲν ἀλλὰ).

Ἀφετέρου, τοποθετούμενο, μετὰ τὴν ἐπίκλησι τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς τοῦ ἰκανότητος, στὸ ἔδαφος τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας, τὸ ΚΚΣΕ θὰ ἀνταμώσει καὶ θὰ περιθάψει ἕνα εἶδος οὐμανιστικὸ ἀπολογητικὸ πὺς χαρακτηρίζει τὴν ἰδεολογικὴ ἀποδυνάμωσι τῶν εὐρωπαϊκῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων στὴ μεταπολεμικὴ ἀναδίπλωσι τῶν ἐπαναστατικῶν ρευμάτων τῆς Ἀντίστασις. Ὁ ἀπολογητισμὸς αὐτὸς, σημειωτέον, δὲν εἶναι προῖον τῆς ἀκτινοβολίας τοῦ ΚΚΣΕ, ἀλλὰ τὸ ἐνδογενὲς σὲ κάθε κίνημα ἰδεολογικὸ ἀποτέλεσμα τῆς πολὺπλοκῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος ποὺ φέρει τὸ ζοφερό, ἀπτόμο ὄνομα ἦττα. Αὐτὰ ἰσχύουν, ἄς μὴν τὸ λησμονοῦμε, ὄχι μόνο ὅσον ἀφορᾷ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ τὴ Γαλλία, τὴν Ἰταλία καὶ (νωρίτερα) τὴν Ἰσπανία. Αὐτὴ ὅμως εἶναι μιὰ ἄλλη ἱστορία.

Μετὰ τὸ 20ὸ Συνέδριον, ἡ ἀπόθησι τῆς ταξικῆς πάλις πὺς, ὅπως εἶδαμε, χαρακτηρίζει τὸν οικονομισμὸ τοῦ σταλινισμοῦ, θὰ πάρει νὸ ὄνομα, θὰ γίνῃ «ἀντισταλινικὴ», καταλύοντας ταυτόχρονα τὶς πολιτικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀναβίωσι ἐνὸς «ἀντιδογματικοῦ» οὐμανιστικοῦ μαρξισμοῦ πὺς μέχρι τότε ζοῦσε —τὸ ἀντεστραμμένο εἶδωλο τοῦ δογματικοῦ σταλινικοῦ οὐμανισμοῦ— σὶς παρυφῆς τῆς Τρίτης Διεθνούς. Πρέπει ὅμως νὰ σημειώσουμε δύο πράγματα. Πρῶτον, καθοριστικὲς στὴ διαμόρφωσι τῆς μετὰ τὸ 20ὸ Συνέδριον ἰδεολογικῆς συγκυρίας εἶναι οἱ πολιτικὲς συνθηκῆς τῆς κρίσις τοῦ παγκόσμιου κομμουνιστικοῦ κινήματος, οἱ ὅποιες, στὴ θεωρητικὴ τους μεταγραφὴ, θὰ ἀναγκάσουν μιὰ σημαντικὴ μερίδα τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος νὰ ἀναζητήσῃ τὴν ἐγγύησι γιὰ τὴ μὴ ἐπανάληψι τοῦ σταλινισμοῦ στὸν θεωρητικὸ οὐμανισμὸ. Στὴν ἰδεολογικοπολιτικὴ συγκυρία τῆς κρίσις, τὸ ΚΚΣΕ, ταυτίζοντας τὰ ἐγκλήματα τῆς σταλινικῆς περιόδου μετὰ τὴν πάλι τῶν τάξεων, παροχετεύει ὅτι ἀπὸ τὰ ἀλγεινὰ του βιώματα κάθε κομμουνιστῆς ἐπενδύει στὴν (μόνη τότε διαθέσιμη) κατηγορία τῆς «προσωπολατρίας» σὲ μιὰ παρέκκλιση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας ποὺ στὸ ὄνομα τοῦ «ἀνθρώπου» καταργεῖ σιωπηρὰ τὴν ἐπαναστατικὴ, γιὰ τὴ θεωρεῖ καὶ τὴν ἱστορία, «ψυχὴ» τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. Δεύτερον, ἡ ἀναβίωσι αὐτῆ, πὺς θὰ γυρέψει τὸ μαρξισμὸ τῆς στὰ νεανικὰ κείμενα τοῦ Μάρξ γιὰ νὰ δακτυλοδείξει, μετὰ

σιβυλλικά υπονοούμενα, τὰ ἀραχνιασμένα στή λενινιστική πρακτική μοτίβα τοῦ «ἀνθρώπου», τῆς «ἐλευθερίας», τῆς «ἀλλοτριώσεως», πραγματοποιεῖται στὸ ἔδαφος τοῦ οικονομισμοῦ πού, ἔχοντας ἰσοπεδώσει τὴν πρώτη, λενινιστική περίοδο τῆς Τρίτης Διεθνούς, τὴ συμφιλώνει μὲ τὴ Δεύτερη Διεθνή. Ὁ οὐμανισμὸς ἐδῶ θὰ λειτουργήσει ὡς ἀσφαλιστικὴ δικλείδα στὴν πιεστικὴ ἀνάγκη γιὰ μιὰ κριτικὴ τοῦ οικονομισμοῦ· καὶ ἡ «κριτικὴ τῆς προσωπολατρίας» θὰ μετατρέψει τὶς μνήμες τῶν κομμουνιστῶν σὲ ἐμπόδια γιὰ τὴ γνώση τῆς ἱστορίας τους. Ἔτσι, οἱ ἀπελευθερωτικὲς ἐπιπτώσεις τοῦ 20οῦ Συνεδρίου θὰ ἔχουν σάν τίμημα τὸν οὐμανιστικὸ λήθαργο τὴν ὥρα τῆς μεταμόρφωσης τοῦ σταλινισμοῦ.

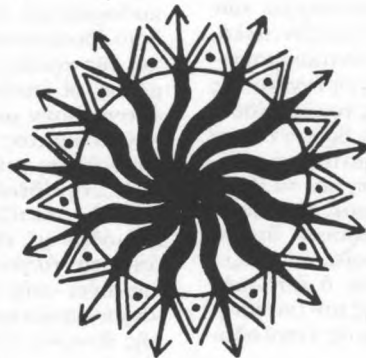
Μιὰ κρίση, ὅμως, εἶναι καὶ αὐτὴ μιὰ ἀντιφατικὴ διαδικασία. Ὅχι ἐπειδὴ, ὅπως συνήθως λέγεται, «τὸ νέο παλεῖ τὸ παλαιό»: αὐτὰ εἶναι τὰ κατόπιν ἐορτῆς μεταφυσικὰ ταριχεύματα τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν. Ἄν ἐπρόκειτο γιὰ «νέο» καὶ «παλαιό» —μὲ τὴν ἐξαύλιτικὴ διαφάνεια πού παίρνουν οἱ ὄροι ὅταν καλοῦνται νὰ εἰκονογραφήσουν τὴ νομοτέλεια μιᾶς γένεσης— ὅλοι θὰ ξέραμε μὲ ποιὸν εἴμαστε. Τότε, ἡ προσκόλληση στὸ παλαιὸ ἀγρυπία μόνο ἢ ἐθελοτυφλία θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ, ὅταν στὴν καθαρότητα μιᾶς ἀναστημένης συνείδησης, τὸ νέο, δικαιώνοντας ἐμᾶς, θὰ ὀνειδίξει τοὺς ἄλλους —νὰ θέσουν τὰ χέρια ἐπὶ τὸν τύπον τῶν ἡλῶν. Αὐτὴ ἡ κοσμογονικὴ φαντασμαγορία μπορεῖ κάποτε νὰ ἀποτελεῖ ἰδεολογικὸ ὕλικό τῆς ἱστορίας, ὄχι ὅμως καὶ ἐννοιολογικὴ κατηγορία γιὰ τὴ γνώση τῆς ἱστορίας, προπάντων τῆς ἱστορίας τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος.

Στὴ σημερινὴ κρίση τοῦ παγκόσμιου κομμουνιστικοῦ κινήματος οὔτε τὸ νέο, αὐτὸ πού θὰ ἐπικρατήσει, οὔτε τὸ παλαιό, αὐτὸ πού θὰ χάσει, εἶναι γνωστά. Καὶ κάτι ἀκόμη: Στὴ χασμωδιὰ τῶν ἰδεολογικῶν κελυφμάτων, ἐκκλήσεων καὶ ἀντεγκλήσεων, πού κατακλύζει ἀκόμη καὶ τὶς ἀδελφές αἰθουσες τῆς ἰδεολογικῆς μας καθαρότητας, δὲν ὑπάρχει ἡ μία, ἀμόλυπτη πηγὴ πού θὰ μετουσιώσει τὶς ὑποψιασμένες συνειδήσεις σὲ ἄτρωτους προδρόμους τῆς ἀποκύησης. Ἄν ὅμως μὲ «νέο» ἐννοήσουμε αὐτὸ πού θέλουμε, καὶ μὲ «παλαιό» τὸ ἀπορριπτό, πράγμα ἀπόλυτα θεμιτό, μένει νὰ τὰ

καταθέσουμε καὶ νὰ τὰ μετρήσουμε μὲ τὰ σταθμὰ τῆς ἱστορίας τους, μιὰ καὶ ἀκόμη καὶ αὐτὸ πού θέλουμε, τὸ νέο, ἔχει τὴν ἱστορία του, μιὰ καὶ τὸ παλαιὸ (τὰ λάθη) εἶναι στοιχεῖο τοῦ νέου, αὐτοῦ πού θέλουμε. Γιατί, ἄς μὴν ξεχνᾶμε, σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία ὀρισμένα πράγματα εἶναι γνωστά —ὄχι δοσμένα ἀλλὰ κατακτημένα— καὶ συνοψίζονται σὲ αὐτὸ πού ὁ Ἄλτουσερ ἀποκαλεῖ ἀνέκκλητο θεωρητικό, ἰδεολογικὸ καὶ πολιτικὸ γεγονός τῆς συγχώνευσης τοῦ μαρξισμοῦ μὲ τὸ ἐργατικὸ κίνημα.

Οἱ ὑπαινωτικὲς χειρονομίες πού διαγράφει τὸ ΚΚΣΕ σκιαμαχώντας μὲ τὸν Στάλιν πού τὸ βολεύει, εἶναι ὁ χορὸς τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ σταλινικοῦ οικονομισμοῦ. Μὲ τὴν «κριτικὴ τῆς προσωπολατρίας», τὸ 20ῶ Συνέδριο «φιλοδόξησε», χωρὶς στοιχεῖα αὐτογνωσίας ἢ συνωμοσίας, νὰ καρπωθεῖ τὴν ὑπεραξία τῆς κρίσης τοῦ παγκόσμιου κομμουνιστικοῦ κινήματος γιὰ νὰ θρέψει τὴν κυριαρχία του καὶ τὴ διαίωσιση τῆς σταλινικῆς προβληματικῆς. Καμιά κυριαρχία ὅμως δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ σβήσει τὶς ἀντιφάσεις, γιατί ἡ ἀναπαραγωγὴ τῆς εἶναι ἀναγκασμένη νὰ πληρώνει τὸ τίμημα τῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν ἀντιφάσεων. Σήμερα, πού ποικιλόμορφοι μαρξισμοὶ συνωθοῦνται στὴν ἰδεολογικὴ σκηνή, ἡ ἀνασκευὴ τοῦ «μαρξισμοῦ» τοῦ σημερινοῦ ΚΚΣΕ εἶναι ἀναγκαία συνθήκη γιὰ τὴ γνώση τῆς ἱστορίας τῆς ΕΣΣΔ, γιὰ τὸ μέλλον τῆς πολυσεβίτικης ἐπαγγελίας, πού σήμερα, ὅπως καὶ χτές καὶ τότε, γράφει ἀνεξίτηλα στοὺς ἐργατικοὺς καὶ ἀντιμπεριεαλιστικοὺς ἀγῶνες τὴν παγκόσμια σημασία τῆς. Ἀναγκαία συνθήκη, ὄχι ὅμως καὶ ἱκανή. Γιατί ὁ κίνδυνος πού ἐπισημαίνει ὁ Ἄλτουσερ εἶναι περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορὰ ἀνάμεσά μας: «Ἡ μαρξιστικὴ θεωρία μπορεῖ νὰ μείνει πίσω ἀπὸ τὴν ἱστορία, ἀκόμη καὶ πίσω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της, ἂν ποτὲ πιστέψει ὅτι εἶναι φτασμένη».¹⁸

18. Louis Althusser, «Est-il simple d'être marxiste en philosophie?», στὸ περ. *La Pensée*, Ὀκτ. 1975.

詩

ΠΩΣ ΝΑ ΕΡΜΗΝΕΥΣΟΥΜΕ ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΗΣ ΚΙΝΑΣ

του K.S. Karol

Μετά τα τελευταία γεγονότα της Κίνας πολλοί σύντροφοι της νέας άριστερας συζητούν τα σχετικά προβλήματα. Προσπαθώντας ν' ανοίξω διάλογο, δεν προτείνω φυσικά προκαθορισμένες απόψεις και δεν σκοπεύω νά κάνω πολεμική. Θα ήθελα μοναχά νά σημειώσω μερικές σκέψεις που απορρέουν από τις πρόχειρες αναλύσεις που έκανα μετά από τα δύο μου ταξίδια στην Κίνα, πριν και μετά από την Πολιτιστική Έπανάσταση. Αυτά που συμβαίνουν σήμερα, θα προσπαθήσω νά τ' εντάξω σ' εκείνη την προβληματική μου. Από μιάς αρχής όμως, θα ήθελα νά πω — αν και είναι θέμα δευτερευόν — πώς είναι λάθος ή εξομοίωση του Χούα Κούο Φένγκ με τον Φουσέ, ή τον Μπέρια. Η «πολιτεία» του Χούα δεν είναι τόσο γνωστή· πάντως κανένα στοιχείο δεν επιτρέπει νά επιβεβαιώσουμε ότι πρό του 1975, όταν ήταν στο Χουνάν, ήταν στους μηχανισμούς της Ασφάλειας ή της Αστυνομίας. Κινεζολόγοι της σημαντικής επιθεώρησης *China Quarterly* είχαν ήδη από το 1974 επισημάνει την άνοδο του Χούα και άλλων επαρχιακών στελεχών. Είχαν δηλαδή προβλέψει πώς, λόγω κατάρτισης και ηλικίας, είναι προορισμένοι για σημαντικές θέσεις στην εθνική ηγεσία. Η προαγωγή του Χούα, μετά το θάνατο του Τσου Έν Λάι, στη θέση του πρωθυπουργού, έγινε με βάση κάποιες ισορροπίες στην κορυφή του Κόμματος, και όχι επειδή ήταν ύπουργός των Έσωτερικών. Ο Μάο τον προτίμησε από τον Τένγκ Χσιάο Πίνγκ και τον Τσανγκ Τσουν Τσάο, τους δύο περισσότερο γνωστούς αντιπροέδρους της κυβέρνησης, διότι φοβόταν πώς θα εκμεταλλεύονταν την εξουσία για νά ξεκαθαρίσουν τους λογαριασμούς με τους αντιπάλους τους της Πολιτιστικής Έπανάστασης. Το χειρόγραφο σημείωμα του Μάο της 30ής Απριλίου 1976, το όποιο προβάλλει ο Χούα για νά νομιμοποιήσει τή θέση του, είναι σίγουρα αυθεντικό. Τα πράγματα στη φάση της διαδοχής του Μάο είναι τόσο σοβαρά, που χαρακτηρισμοί όπως «ο Χούα και οι αστυνομικοί» μόνο περιπλέκουν τα προβλήματα.

Τα προβλήματα της ενότητας και πάλης μέσα στο ΚΚΚ

Πρόκειται για κρίσιμα προβλήματα, κατά τή γνώμη μου, διότι ο Χούα δεν ήξερε νά διατηρήσει την ενότητα του Κόμματος τήν οποία είχε υποσχεθεί. Δεν ήξερε νά αντιμετωπίσει τις επιφυλάξεις των τεσσάρων μελών του Πολιτικού Γραφείου (από τα 12), και τ' εξουδετέρωσε αποδίδοντάς τους υποπτες προθέσεις και ιδέες, που δεν είχαν ποτέ.

Δεν πρόκειται βέβαια για μεθόδους καινούριες στην ιστορία των κομμουνιστικών κομμάτων. Ωστόσο, τ' κινεζικό κόμμα μπορούσε νά περηφανευτεί πώς για 31 χρόνια (από τότε που ο Μάο έγινε πρόεδρος το 1935, και έως τήν αρχή της Πολιτιστικής Έπανάστασης) δεν είχε προσφύγει σε παρόμοια μεθοδολογία. Η σύμπτωση και η σταθερότητα της ζινιζιζής καθοδηγητικής ομάδας ήταν πρωτοφανής, μιά και όλα τ' στελέχη είχαν διανύσει χωρίς σοβαρές αποκλίσεις μιά πορεία εξαιρετικά σκληρή και δύσκολη: εμφύλιος πόλεμος, διαχείριση της νέας δημοκρατίας, ρήξη με τή

Σοβιετική Ένωση. Πάντως δεν ήταν μυστικό ότι η γραμμή διαμορφωνόταν —όπως έγραψε ο Μάο— «όχι ήρεμα, αλλά μέσα από συζητήσεις και διαμάχες». Ο πρόεδρος μάλιστα πιστοποιούσε πως «αν δεν υπήρχαν πολιτικές διαμάχες στο κόμμα, η ζωή του κόμματος θα τελείωνε». Και οι διαμάχες αυτές δεν έκλειναν με ρητορικούς αφορισμούς, αφενός χάρη στην προσωπικότητα του Μάο και αφετέρου, κι ως φαίνεται παράδοξο, διότι ξετυλίγονταν σε τέσσερις τοίχους: ήταν διαμάχες στο πλαίσιο της ήγερσίας.

Το 1966, με την Πολιτιστική Έπανάσταση, τα πράγματα άλλαξαν. Ο Μάο, έγγυητής μέχρι τότε της ενότητας του κόμματος, ζητάει από όλα τα κομματικά στελέχη, όποιες κι αν θα είναι οι συνέπειες, να υποβληθούν σε σοβαρή αυτοκριτική μπροστά στην οργάνωσή τους, στο λαό, μπροστά στις μάζες. Άρχισε από τον Λιού Σάο Σί, τον Λιν Πιάο, και έφτασε ως την Τσιανγκ Τσιανγκ και τους άλλους τρεις της Σαγκάης. Όστόσο, με όποια σειρά κι αν περιφέρουμε αυτούς τους φακέλους, το πρόβλημα που κουρνιάζει από κάτω είναι το πρόβλημα-κλειδί της Πολιτιστικής Έπανάστασης: της σχέσης του κόμματος με την υπόλοιπη κοινωνία.

Ένα νέο πρότυπο - ένα παλιό κόμμα;

**Ω! ΕΣΕΙΣ
600 ΕΚΑΤΟΜΜΥΡΙΑ ΑΝΘΡΩΠΟΙ**

*Δυναμώστε την ενότητά σας
Κρατάτε γερά τις αρχές σας
"Αν γκρεμιστεί ο ουρανός
κρατήστε τον
"Αν γίνει συντρίμια ο κόσμος
ξαναφτιάξτε τον.*

Αλλά περί τίνος πρόκειται πραγματικά: Το 1958,¹ η Κίνα αποκρούει και απορρίπτει πρώτα το δυτικό πρότυπο εκβιομηχάνισης και εν συνεχεία και το σοβιετικό. Το κάνει από ανάγκη, όχι τυχαία. Γνωρίζει ότι τέτοιου τύπου «έκσυγχρονισμός» θα την οδηγήσει, στην καλύτερη περίπτωση, στο αδιέξοδο της Σοβιετικής Ένωσης. Στη χειρότερη, δεδομένης της ανεπάρκειας φυσικών πόρων, στην κατάσταση της Ινδίας.

Η αξία του Μάο συνίσταται στο ότι είκοσι χρόνια πριν από έμάς διέβλεψε τις ρίζες της κρίσης του σοβιετικού προτύπου και τον περιγέλαστο χαρακτήρα των επανορθωτικών προτάσεων του Χρυστόσφ. Στην ομιλία του το 1957 πάνω στις Δέκα μεγάλες εισηγήσεις και στα Έξηντα σημεία πάνω στη μέθοδο της εργασίας, ο Μάο αρνιόταν την ύπαρξη τεχνικών λύσεων για την εκβιομηχάνιση της Κίνας, λύσεων που να πηγάζουν από την «οικονομική επιστήμη». Η μάχη της παραγωγής θα κερδιζόταν μόνο όταν ζευγάρωνε η οικονομία με την πολιτική, αν κάθε Κινέζος μπορούσε να γίνει κόκκινος και πεπειραμένος.

Για να μεταφράσουν σε πρακτική αυτό το πρότυπο ανάπτυξης, οι Κινέζοι κομμουνιστές ήταν υποχρεωμένοι να συγκρουστούν με όλες τις δομές και αξίες που είχαν κληρονομήσει από τον καπιταλισμό. Ήταν υποχρεωμένοι να προτείνουν την προοδευτική κατάργηση του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας και των ίεραρχιών, μία και το σύστημα του καταμερισμού που ίσχυε διασφάλιζε τα κέρδη όσων χρησιμοποιούσαν άριστοκρατικά τη λειτουργία του νου εις βάρος της χειρονακτικής εργασίας. Αυτές οι ανανεωτικές ιδέες διαδόθηκαν στα εργοστάσια και στις κομμούνες, στα σχολεία, στην εκπαίδευση. Αποτέλεσμα: τα στελέχη του κόμματος άρχισαν με σεμνότητα να μετέχουν στις χειρονακτικές εργασίες και να ζούν στο ρυθμό και στις συνθήκες του λαού.

Όταν, το 1964, άκριβώς πριν από την Πολιτιστική Έπανάσταση, πήγα στην Κίνα, οι επιπτώσεις και οι αλλαγές που έφεραν οι παραπάνω επιλογές τόσο στην κοινωνία ως σύνολο όσο και στις σχέσεις των ανθρώπων, μπορού να πω ότι ήταν εντυπωσιακές. Όχι μόνο σε μένα, αλλά σ' όποιονδήποτε αντικειμενικό παρατηρητή, ή εμπειρία εκείνη έδειχνε έναν διαφορετικό, άγνωστο μέχρι τότε, κομμουνισμό.

Θα αναφέρω ένα μόνο παράδειγμα: Σε οποιοδήποτε εργοστάσιο, και στο πιο προηγμένο τεχνολογικά, ο επισκέπτης οδηγείται μπροστά σε ένα μηχάνημα, ιδιαίτερα σύνθετο, και ακούει να του εξηγείται πως οι μηχανικοί και τεχνικοί ήταν ανίκανοι να το χειριστούν, ενώ οποιοσδήποτε εργάτης έχει μάθει το χειρισμό του.

...Πόσα πράγματα
Κάθε στιγμή... να γίνουν
χωρίς χρονοτριβή
Γη και ούρανος
γυρίζουν ανάποδα
Δέν μᾶς παίρνει ὁ χρόνος
Νὰ περιμένουμε χίλια χρόνια;
Εἶναι πολύ:
ἄς πολεμήσουμε μόνο
γιὰ τὸ παρόν.

Ἡ ἐπίδειξη, σ' ὅλες τὶς γωνιὲς τῆς Κίνας, τῆς παντογνωσίας τοῦ ἐργάτη, φαίνεται φυσικὰ ὑπερβολικὴ. Ἔχει ὥστόσο ὀρισμένη παιδαγωγικὴ σημασία. Θέλει νὰ καταδείξει ὅτι στὸν παραγωγικὸ κύκλο ὅλοι οἱ ρόλοι εἶναι ἐξίσου σημαντικοί. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀλήθεια, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν φαίνεται τόσο καθαρὰ στὶς δικές μας ἀναπτυγμένες καπιταλιστικὲς κοινωνίες. Ὅσο πιὸ σκληρὴ καὶ μὲ ἀντιθέσεις ἀπαιτήσεις ἐργασία κάνει κάποιος, τόσο τοῦ πρέπει γιὰ ἀντάλλαγμα περισσότερη τιμὴ καὶ σέβας.

Στὴν ἴδια λογικὴ ἐγγραφόταν ἡ ὑποχρέωση τῶν στελεχῶν νὰ μετέχουν στὴ χειρονακτικὴ ἐργασία: μιὰ καὶ εἶναι ἀδύνατο, ὅπως εἶναι σήμερα ἡ κοινωνία, νὰ καταργηθεῖ ἡ ἀλλοτριωτικὴ καὶ ἐπαναλαμβανόμενη ἐργασία, πρέπει ὅλοι χωρὶς ἐξαίρεση νὰ τὴν ἀσκοῦν. Ὑπάρχουν πλῆθος παραδείγματα. Δὲν ὑπῆρξε κομμουνία ὅπου νὰ μὴ μὲ διαβεβαιώσουν πὼς «τὸ μάτι τοῦ φτωχοῦ ἀγρότη βλέπει πάντα σωστά». Δὲν πῆρα καταλέξει ὅσα μοῦ ἔλεγαν, καὶ μερικὰ παραδείγματα μοῦ φάνηκαν φτιαχτά. Ἄλλὰ τὸ πᾶν εἶναι νὰ κατανοήσουμε τὸ κίνητρο, τὸ ὁποῖο ἐπιδιώκει νὰ ταρακουνήσει συνήθειες αἰώνων, ὅπως εἶναι ἡ κατωτερότητα τοῦ ἐργάτη. Ἡ ἐξάλειψη τέτοιων συνθηκῶν θὰ ἀναδείξει τὴν ἀξία καὶ τὴ δημιουργικότητα τῶν ἐργαζομένων.

Τὸ ΚΚΚ βρέθηκε σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν παιδαγωγικὴ καὶ προπάντων πατερναλιστικὴ πρακτικὴ τοῦ ἀκριβῶς τὴ στιγμή πού ἀνέκυψε τὸ πρόβλημα τῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς κοινωνικῆς ἰσότητος. Οἱ Κινέζοι κομμουνιστὲς μοῦ εἶχαν ἐξηγήσει πὼς σὲ κάθε περίσταση «τὸ μεγάλο βᾶρος ἔπεφτε στὶς πλάτες τους!» Ἀληθινότητα. Ἄλλὰ ἐκεῖνοι ἀποφάσιζαν τὴν τελευταία στιγμή γιὰ ὅλα, καὶ δὲν εἶχαν νὰ λογοδοτήσουν παρὰ στὶς ἀνώτερες βαθμίδες τοῦ κόμματος. Μπορεῖ ὁ ἐργάτης τῆς βάσης νὰ ἦταν ἰκανὸς νὰ λύσει ὁποιοδήποτε πρόβλημα τῆς παραγωγῆς ἢ ὁ φτωχὸς ἀγρότης νὰ ἔβλεπε πάντοτε σωστά, ἀλλὰ ἡ ἐξουσία τῆς ἀπόφασης ἀνήκε στα προκαθορισμένα κομματικὰ στελέχη καί, πάνω ἀπ' ὅλα, ἔξω ἀπὸ τὴν παραγωγικὴ μονάδα (π.χ. τὸ ἐργοστάσιο). Πὼς μπορούσαν ἐκεῖνοι νὰ συγκεντρώνουν τὶς «σωστὲς ἰδέες» τῶν μαζῶν ὅταν δὲν γνώριζαν τί σκέπτονταν γι' αὐτοὺς οἱ ἴδιες αὐτὲς μάζες; Ὁ Μάο διέγινωσε πὼς τὸ σύστημα, παρὰ τὴ φαινομενικὴ του ἀποτελεσματικότητά, κάπου κολλοῦσε: ἡ Κίνα παρέμενε «ἕνας ὠκεανὸς μικροαστικῆς σκέψης».

Γιὰ τὴν ἀλλαγὴ σχέσεων τοῦ κόμματος μὲ τὶς μάζες

Τὸ 1962 τὸ ΚΚΚ, μὲ ἀφετηρία τὴν ἀγροτικὴ τάξη, θέλησε νὰ προχωρήσει σὲ μιὰ ριζοσπαστικοποίηση. Σύμφωνα μὲ τὴν περίφημη ζαιενθιντιχία γραμμὴ τοῦ Μάο: «νὰ μὴν ξεχνᾶμε ποτὲ τὴν ταξικὴ πάλη», ἄρχισαν νὰ δημιουργοῦνται συνεταιρισμοὶ φτωχῶν ἀγροτῶν, οἱ ὁποῖοι ἔπρεπε νὰ συζητήσουν μὲ τὰ στελέχη τοῦ κόμματος, χωρὶς ὥστόσο νὰ ἐπέμβουν στὴ διαχείριση. Σὲ αὐτὴ «τὴν προπαγάνδα σοσιαλιστικῆς διαπαιδαγώγησης» δὲν τέθηκε σὰν ἀντικειμενικὸς σκοπὸς οὔτε κάποια ἐκκαθάριση τῶν στελεχῶν, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ εἰσαγωγὴ κάποιου πλουραλισμοῦ. Ἀντανακλοῦσε βασικὰ τὴ δημοκρατικὴ πρόθεση καὶ τὶς δυσκολίες νὰ γίνει κάτι τέτοιο πρᾶξη σὲ μιὰ κοινωνία φτωχὴ, πού βρίσκεται στὸ μεταβατικὸ στάδιο πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ. Μερικοὶ δυτικοὶ κομμουνιστὲς θεωροῦν τὸν πλουραλισμὸ ἢ τὴν κοινοβουλευτικὴ δημοκρατία πανάκεια, καὶ σχεδὸν ἐκπλήσσονται πού καὶ ἡ Κίνα δὲν ἀκολούθησε τὸν ἴδιο δρόμο. Σ' αὐτὴ τὴν εὐρωκομμουνιστικὴ - φιλελεύθερη θεώρηση ὑπάρχει πολλὴ ὑποκρισία καὶ ἄλλη τὴσ ἀπλοϊκότητα. Ἡ φύση καὶ τὰ ὄρια τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ εἶναι ἀπὸ δῶ καὶ πέρα πασίγνωστα, καὶ ἡ δημοκρατία π.χ. στὶς Ἰνδίες δὲν ἔχει λειτουργήσει ποτέ.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἶναι ἐξίσου ἀπατηλὴ ἡ ἄποψη μερικῶν τροτσκι-στικῶν καὶ ἀναρχοσυνδικαλιστικῶν ὁμάδων γιὰ τοὺς «ἐργαζόμε- νους τῶν πόλεων καὶ τῶν ἀγρῶν», ἐνωμένους, ὄρμους καὶ ὁμόφ- νους στὴν ἀντίθεσή τους ἀπέναντι στὴ γραφειοκρατία, ἰκανοὺς νὰ

"Ας μαίνονται
 Οί Τέσσερις Ώκεανοί
 "Ας άφρίζουν
 τὰ σύννεφα και τὰ στοιχειά
 "Ας τρέμουν
 οί Πέντε "Ηπειροί
 "Ας φυσομανοῦνε
 οί άνεμοί και οί θύελλες.

άποκαταστήσουν δίχως άλλο μιá αληθινή προλεταριακή δημοκρατία, στηριγμένοι σέ ένα καλό επαναστατικό κομμουνιστικό κόμμα. Πρόκειται για άπλοποιήσεις, πού δέν λογαριάζουν την πραγματική κοινωνική κληρονομιά, τὰ διαφορετικά επίπεδα τής ταξικής τοποθέτησης και συνείδησης. Έν πάση περιπτώσει δέν βοηθοῦν στην κατανόηση του προβλήματος πού αντιμετώπισαν οί Κινέζοι κομμουνιστές, πρόβλημα πού και για μᾶς, σέ διαφορετικές βέβαια συνθήκες, παραμένει στην ήμερησία διάταξη τής πολιτικής. Ἀκόμη και αν ο Μάρξ μίλησε για την Κομμούνα του Παρισιού σαν μοντέλο τής δικτατορίας του προλεταριάτου και τής διαδικασίας κατάργησης του κράτους, ήταν μιá εμπειρία πολὺ σύντομη και περιορισμένη για νά μπορέσει νά χρησιμεύσει ως πρότυπο τών θεσμών πού εμείς έχουμε ανάγκη.

Στην άρχή, ώστόσο, τής Πολιτιστικής Ἐπανάστασης, υπήρξε ακριβῶς τὸ πρότυπο τής Κομμούνας, πού ο Μάο και ή καινούρια ήγεσία, με τόν Λιν Πιάο και τόν Τσέν Πό Τά στην κορυφή, προωθοῦσαν, καλώντας εργαζομένους και φοιτητές νά συγκροτήσουν, παράλληλα με τὸ κόμμα, δικές τους αυτόνομες οργανώσεις στα εργοστάσια και όρυχειά, στα σχολειά και πανεπιστήμια, για νά εγκαινιάσουν μιá διαλεκτική σχέση με τὸ κόμμα και νά άνοιξουν τή διαδικασία έλέγχου του. Βέβαια, αυτό τὸ τολμηρὸ διάβημα, τὸ νά έγγυηθοῦν στή βάση μιá διαρκή και αληθινή έκφραση, συνοδεύτηκε από μιá τυφλή λατρεία τής σκέψης του Μάο. Σ' αυτήν ο Λιν Πιάο είδε τὸ άπαραίτητο θεωρητικὸ όχυρὸ πού στο γκρέμισμα τών παλαιών δομών θά συγκρατοῦσε τὸ οικόδομημα από την πλήρη αποσύνθεση.

Είναι πιθανὸ νά έκτροχιάστηκε και νά πτώχευσε τὸ περιεχόμενο τής Πολιτιστικής Ἐπανάστασης, ακριβῶς εξαιτίας τής βίαιης προσπάθειας νά ένοποιηθεῖ ή κοινωνία με βάση τὸ *Κόκκινο Βιβλίο*. Πάντως, εκείνο πού διδάσκει ή εμπειρία τής «έκτεταμένης δημοκρατίας» στην Κίνα από τὸ 1966 ως τὸ 1969 —και πού πρέπει εμείς νά προσέξουμε— είναι πὼς σέ μιá κοινωνία χωρίς ομοιογένεια και βαθύτητα σηματοδεδιμένη από καταπίεση αιώνων και έντονο άτομικισμό, ή κριτική από τή βάση, χωρίς ένιαία και εμπειρη καθοδήγηση, καταλήγει σέ έκρηξεις. Ἡ δίψα για εκδίκηση οδηγεί σέ σχεταρισμούς και άπομονωμένες διεκδικήσεις, οί όποιες είναι άδύνατο νά καταλήξουν σέ μιá ένοποιητική και δημιουργική πρόταση.

Διαλεκτική από τή βάση και κοινωνική ένοποίηση

Ἐδῶ θά χρειαστεῖ μιá μικρή παρέκβαση, σχετικά με τόν όνομαζόμενο «στρατὸ του Λιν Πιάο», πού αντιπαρατίθεται στο αίτημα για δημοκρατικούς και άπεριορίστα ελεύθερους θεσμούς, ὅπως ή Κομμούνα τής Σαγκάης του 1967. Ο Λιν Πιάο είχε κάνει ίσως πολλά λάθη ως ήγέτης, αλλά είναι καιρός νά σταματήσει αυτός ο μύθος του «άρχοντα του πολέμου». Τὸ 1967 δέν φάνηκε στή Σαγκάη ούτε ένα τάνκ του Λιν Πιάο, ούτε είχε όνειρευτεῖ ποτέ του αυτός και ή ομάδα του νά επιβάλει στρατιωτική δικτατορία στην Κίνα. Οί στρατιῶτες είχαν κινηθεῖ σαν πολιτικά στρατευμένοι σ' όλη τή διάρκεια τής Πολιτιστικής Ἐπανάστασης, συχνά εκτελώντας προαιρετικά τις πιὸ δύσκολες εργασίες, κάνοντας μάλιστα πολλά λάθη, και δημιουργώντας διασπάσεις. Ἀλλά ποτέ δέν προσπάθησαν νά επιβάλουν τὰ αἰτήματά τους με προσφυγή στα όπλα. Ἀκόμη και τὸ 1971, όταν γίνηκαν στόχος άλλων... Στην πραγματικότητα, αυτός ο στρατός, μοναδικός στον κόσμο, σῶμα πολιτιστοκρατικό, βοηθῶσα δύναμη με την κοινωνία, στάθηκε μᾶλλον ένας από τους κύριους παράγοντες πού επέτρεψε στους μαοϊκούς νά επιχειρήσουν τὸ ποιοτικὸ άλμα τής Πολιτιστικής Ἐπανάστασης, και νά τολμήσουν αλλαγές του θεσμικοῦ πλαισίου. Ἐν αυτές δέν έγιναν, δέν τὸ επέτρεψε ή κατάσταση του συνόλου τής κοινωνίας.

Πρέπει να ξεπαστρέψουμε
τὰ βλαβερά έντομα
Και να μην έχουμε κανένα έχθρό.
ΜΑΟ ΤΣΕΤΟΥΝΓΚ

Πάντως, καταπώς έλεγε ο Μάο, η Πολιτιστική Έπανάσταση συγκλόνισε ολόκληρη την Κίνα, τον κάθε πολίτη, μέχρι παιδιά και γριές υποχρέωσε να συζητήσουν για τὰ «μεγάλα προβλήματα». Όλα αυτά έπρεπε να αφήσουν ένα κεκτημένο, μιὰ νέα ισορροπία —για τον Μάο πάντως προσωρινή— και ένα στάδιο ανώτερο από τὸ προηγούμενο. Ἄλλά, ὅπως δείχνει ἄλλωστε τὸ γράμμα του Μάο πρὸς τὴν Τσιάνγκ Τσίνγκ, ἡ δραματική και μεγάλη αὐτὴ δοκιμασία δὲν ἀρκοῦσε γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος. Θὰ ἦταν ἀναγκαῖες πολλὲς ἄλλες πολιτιστικὲς ἐπαναστάσεις και βαθύτατες μεταλλαγές στο ὕλικὸ ἐπίπεδο τῆς κοινωνίας (οἰκονομική βάση). Ὁ μετασχηματισμὸς τῶν παραγωγικῶν σχέσεων ἦταν, κατὰ τὸν Μάο, τὸ τέλος μιᾶς διαδικασίας και, συνάμα, ὁ μοχλὸς ὁ ἰκανὸς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, μιὰ και ὁ σοσιαλισμὸς δὲν γεννιέται ἀπὸ ἀπλὴ ὑποκειμενικὴ θέληση, παραβλέποντας τὰ ἀντικειμενικὰ δεδομένα «τῆς μαρξιστικῆς οἰκονομίας». Μὲ ἄλλα λόγια, αὐτὸς ὁ πλατὺς κοινωνικὸς πειραματισμὸς στὴ βάση έπρεπε, κατὰ τὸν Μάο, νὰ προχωρήσει και νὰ διασφαλιστεῖ πάση θυσία, διότι δημιουργοῦσε τὴν πρωταρχικὴ συνθήκη γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ προλεταριάτου ὡς τάξης ἰκανῆς νὰ διαπλάσει αὐριο δικούς της θεσμούς, ὡς τὴ μέρα πού θὰ μπορέσει νὰ λειτουργεῖ χωρὶς κόμμα και Κράτος.

Ἦδη τὸ 1971, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δευτέρας διαμονῆς μου στὴν Κίνα, διαπίστωνα πὼς βρισκομαι σὲ χώρα δομημένη σὲ δύο ἐπίπεδα. Ἐνα ἐπίπεδο τῆς βάσης, ὅπου ἐπικρατεῖ πλούσιος και καινούριος κοινωνικὸς πειραματισμὸς γιὰ ἕνα ἄλλο πρότυπο ἀνάπτυξης, πράγμα πού σχετιζόταν ἄμεσα και μὲ δικές μας παρόμοιες ἀνάγκες. Και ἕνα δεύτερο ἐπίπεδο, τῆς κορυφῆς, ἀπ' ὅπου ἔφταναν ἀπόηχοι ἀπὸ παράξενες διαμάχες, γιὰ τις ὁποῖες οἱ μάζες δὲν ἦταν πληροφορημένες. Νομίζω πὼς ἀφότου πέθανε ὁ Μάο και ἀπομακρύνθηκαν οἱ τέσσερις, αὐτὸς ὁ δνίσμὸς γίνεται πὶὸ καταφανῆς και ἐπικίνδυνος.

Δὲν συμπεραῖνω, φυσικά, πὼς ἡ ἐμπειρία τῆς Πολιτιστικῆς Έπανάστασης ἦταν προῖον μιᾶς «πρώιμης» ἐμπνευσης τοῦ Μάο. Και πὼς εἶναι καταδικασμένη νὰ καταλήξει σὲ μιὰ ἀπλὴ διαμάχη γιὰ τὴν παραγωγικότητα, πού ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ τὴν ὀδηγήσει στοὺς δρόμους τῆς Σοβιετικῆς Ένωσης. Ἡ Κίνα δὲν θὰ ἐγκαταλείψει εὐκόλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ δικού της μοντέλου ἀνάπτυξης, διότι δὲν μπορεῖ νὰ προωθήσει ἕνα διαφορετικὸ μοντέλο. Όλα αὐτὰ ἀντιστοιχοῦν και σὲ δικές μας ἀνάγκες, οἱ ὁποῖες ὠριμάζουν στις δικές μας κοινωνίες, και εἶναι πειραματισμοὶ πού προωθοῦν ἀντιλήψεις ἀπαραίτητες γιὰ νὰ βγοῦμε ἐμεῖς ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ και τὴν κρίση.

Τὴν ἴδια σημασία ἔχουν αὐτὲς οἱ ἐμπειρίες και γιὰ τὴν Ἐνατολικὴ Εὐρώπη, ἡ ὁποία κινεῖται σπασμωδικὰ σὲ μιὰ βαθιὰ κρίση και ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ βγεῖ μόνο μέσα ἀπὸ ριζικὲς κοινωνικὲς ἀναταραχές. Δὲν ὑπάρχει ἔξοδος ἀπὸ τὸ σταλινισμὸ παρὰ μόνο ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ. Λίγη σημασία ἔχει ἂν τὸ καινούριο ἐργατικὸ κίνημα σ' αὐτὲς τις χώρες δὲν ἀναφέρεται στὴν κινεζικὴ ἐμπειρία. Δὲν τὸ κάνει ἄλλωστε. Ἐκεῖνο πού μετρᾷ εἶναι ὁ χαρακτήρας τῆς κοινωνικῆς πίεσης πού τὸ κίνημα αὐτὸ ἀσκεῖ και ὁ τύπος τῶν προβλημάτων πού φέρνει στὴν ἐπιφάνεια. Προβλήματα πού, εἴτε στὴ Δύση εἴτε στὴν Ἐνατολή, συναντιοῦνται μὲ τὰ ζητήματα τῆς κοινωνικῆς ἰσότητος και ἀντιεραρχίας πού ἀνακίνησε ἡ Κίνα τοῦ Μάο.

(Δημοσιεύτηκε στὴν ἰταλικὴ ἐφημερίδα
«Il manifesto», 22.11.1976.

Μετάφραση: Γιώργος Σημαιοφορίδης)

1. Δὲν πρόκειται γιὰ τυχαία ἡμερομηνία. Ἐγγράφεται στο πλαίσιο τῆς ρήξης μὲ τὴ Σοβιετικὴ Ένωση πού γίνεται μετὰ τὸ 20ὸ συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ, και συνεχίζεται μετὰ τὰ γεγονότα τῆς Πολωνίας και Ουγγαρίας. Στὴν Κίνα ἀρχίζει «τὸ μεγάλο ἔλλα προς τὰ ἐμπρός» (Μάης 1958).

Ὁ εἰδικὸς ρόλος τῆς γεωργίας στὴ διαμόρφωση τῶν σχέσεων πόλης-ὑπαίθρου τὸν 18ο αἰώνα.

(μερικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο)

τοῦ Βασίλη Παναγιωτόπουλου

Ἡ γνώση τῆς χρονολογίας καὶ τῆς διαδικασίας τοῦ σχηματισμοῦ τῶν πόλεων στὸν ἑλληνικὸ ἱστορικὸ χῶρο τὴν ἐποχὴ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ καλύτερα μέσα γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ προβλήματος τοῦ σχηματισμοῦ τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς κοινωνίας.

Μερικὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς κοινωνίας ποὺ διατηροῦνται ὡς τὶς μέρες μας, ἀνταναντακλῶν τὸν τρόπο σχηματισμοῦ τῶν νεότερων ἑλληνικῶν πόλεων, δηλαδὴ τὴ δύσκολη συγκρότηση, τὴν καθυστερημένη ἐμφάνιση καὶ κυρίως τὴ διοικητικὴ τους λειτουργία ποὺ ὑπαγορευόταν ἀπὸ τὸν Τοῦρκο κατακτητὴ, γιὰ τὸν ὁποῖο κυριαρχία καὶ διοίκηση ἀποτελοῦσαν δύο ἔννοιες στενότερα συνδεδεμένες.

Παρ' ὅλα αὐτὰ, δὲν ἀρκεῖ νὰ μιλοῦμε γιὰ τὰ ἐμπόδια ποὺ ἡ ὀθωμανικὴ κυριαρχία ἔβαζε γενικὰ στὴν πρόοδο τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν. Πρέπει, ἀντίθετα, νὰ ἐρευνῶμε καὶ νὰ προσδιορίζουμε αὐτὴ τὴν κατάσταση σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα καὶ κυρίως στὸ οἰκονομικὸ. Ἄν καὶ οἱ μελέτες τέτοιου προσανατολισμοῦ δὲν εἶναι ἀκόμη ἀρκετές, ὡστόσο μποροῦμε νὰ στηριχτοῦμε σὲ μερικὲς ἐργασίες ποὺ θέτουν τὶς ἀπαραίτητες βάσεις γιὰ μιὰ ἐπιστημονικὴ προσέγγιση τοῦ ζητήματος.

Ἄς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὸ θεμελιακὸ πρόβλημα τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου καὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν τάξεων στοὺς κόλπους τῶν κατακτημένων χριστιανικῶν πληθυσμῶν.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ἑλληνικὴ ἱστορικὴ ἐπιστήμη ἢ δὲν ἔχει ἀντιληφθεῖ καθόλου τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ σημασία τοῦ προβλήματος ἢ τὸ ἔχει ἀντιληφθεῖ μὲ τρόπο θὰ ἔλεγα ὀλότελα ἐπιφανειακὸ, ποὺ ἀντὶ νὰ βοηθᾶει στὸ ξεπέραςμα τῶν δυσκολιῶν ποὺ ἀπὸ τὴ φύση του βάζει τὸ ἴδιο τὸ πρόβλημα, τελικὰ ὀδηγεῖ σὲ ἀδιέξοδα. Δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ θέση οὔτε γιὰ μιὰ μελέτη τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο τὸ «πράγμα καὶ ἡ λέξη» περνᾶει στὴ βιβλιογραφία μας, οὔτε γιὰ μιὰ πρόχειρη ἀπαρίθμηση τῶν ἀπόψεων ποὺ, ἄλλοτε συγκεκριμένα καὶ μὲ σαφήνεια καὶ ἄλλοτε πρόχειρα καὶ εὐκαιριακὰ, διατυπώθηκαν ὡς τώρα. Πάντως πρέπει νὰ πῶ ὅτι τὸ ζήτημα τέθηκε ὅταν οἰκονομολόγοι καὶ ἱστορικοὶ καὶ ἀργότερα κοινωνιολόγοι θέλησαν νὰ μελετήσουν μερικὰ φαινόμενα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰώνα, καὶ ἰδιαίτερα τὸ φαινόμενο τῆς οἰκονομικῆς καθυστέρησης. Ἔτσι στὴ σκέψη καὶ στὸ ἔργο τῶν ἀστῶν οἰκονομολόγων τὸ πρόβλημα ἐντοπίζεται ἀπλῶς στὴν περιγραφή του καὶ ἀπογυμνώνεται ἀπὸ κάθε ἱστορικὴ διάσταση: Δὲν ὑπάρχει πρόβλημα συσσώρευσης κεφαλαίου, δὲν ὑπάρχει πολὺ περισσότερο πρόβλημα πρωταρχικῆς συσσώρευσης κεφαλαίου, ὑπάρχει ἀπλῶς «ἔλλειψη» κεφαλαίου ποὺ ἐμφανίζεται περίπου σὰν φυσικὸ φαινόμενο, ταυτίζεται μὲ τὴ φτώχεια, καὶ στὸ τέλος κατατᾶει ἓνα εἶδος ἐθνικῆς κακοτυχίας.

Ἀντίθετα, σὲ μερικὸς μαρξιστικῆς προβληματικῆς ἱστορικοὺς τὸ ζήτημα τίθεται μὲ ὀλότελα ἀντεστραμμένους ὅρους. Γι' αὐτοὺς συσσώρευση κεφαλαίου ὑπῆρξε, ἀλλὰ καταστράφηκε ἀπὸ τὴ δράση τῶν κεφαλαιοκρατικῶν μητροπόλεων. Παρόλο ποὺ δὲν δείχνουν ἂν αὐτὴ ἡ καταστροφὴ ὀφείλεται στὴ δράση οἰκονομικῶν μηχανισμῶν ἢ στὴν πολιτικὴ παρέμβαση τῶν χωρῶν αὐτῶν, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι στὸ ἐπίπεδο τῆς θεωρίας βλέπουν σωστὰ νὰ ἰσχύει καὶ στὴν Ἑλλάδα ἡ θέση ποὺ διατύπωσε ὁ Μαρξ γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς χειροτεχνίας-βιοτεχνίας ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανίας. Στὸ ἐμπειρικὸ ὅμως ἐπίπεδο, δηλαδὴ στὸ ἐπίπεδο τῆς συγκεκριμένης ἱστορικῆς πραγματικότητας, ἡ κατά-

Τὰ βασικὰ σημεῖα τοῦ ἀρθροῦ αὐτοῦ παρουσιάστηκαν στὸ Colloque τοῦ Centre de la Méditerranée Moderne et Contemporaine τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Nice (19-20 Ἀπριλίου 1974), ποὺ εἶχε θέμα *La force de travail dans les cités méditerranéennes au milieu du XIXe siècle*. Ἀρχικὸς τίτλος τῆς ἀνακοίνωσης: *Au XVIIIe siècle en Peloponèse: l'absorption des ressources économiques et humaines par le développement de l'agriculture*. Βλέπε *Publications des Cahiers de la Méditerranée de l'Université de Nice, Série Spéciale, No 3*. Στὴν παρούσα μορφή ἔχει προβλεφθεῖ ἡ δημοσίευσή του στὸν τόμο: *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας*, ποὺ ἔχει ἀναγγεῖλει ὁ ἐκδ. οἶκος «Μέλισσα» μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Στ. Ἀσδραχά.

σταση γίνεται περισσότερο περίπλοκη, και μιὰ βιαστική κι άστοχη τοποθέτηση μπορεί να παραμορφώσει ανεπανόρθωτα τη γενικά σωστή παραπάνω θέση. Και συγκεκριμένα, στην περίπτωση της δικής μας ιστορίας, τὸ νὰ βλέπουμε στὴν ἐμπορική και ναυτική δραστηριότητα και σὲ μιὰ στοιχειώδη ἀγροτική χειροτεχνία ἀναπτυγμένες κεφαλαιοκρατικές σχέσεις ἀποτελεί, τὸ λιγότερο, ἐκβιασμὸ τῶν ἐμπειρικών δεδομένων. Πράγματι μέσα ἀπὸ τέτοιες προσεγγίσεις ἐγκαθίσταται ὁ ἀναχρονισμὸς στὴν ιστορική μας προβληματική, με ἀποτελέσματα, ἀντὶ νὰ προικισόμαστε με τελειότερα ἐργαλεία γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ιστορίας, νὰ στριφογυρίζουμε γύρω ἀπὸ ἰδεολογικές ἀναπαραγωγές.

Ἀντίθετα πρὸς αὐτὴ τὴν κατάσταση τοῦ επικρατεῖ στὴν ἐλληνική ιστορική ἐπιστήμη, ἡ διεθνὴς βιβλιογραφία ἔχει νὰ μᾶς προσφέρει περισσότερο ἐπεξεργασμένες ἀπόψεις, τόσο πάνω στὸ συγκεκριμένο ὅσο και σὲ μιὰ ολόκληρη σειρά συγγενῶν προβλημάτων. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ διαδικασία σχηματισμοῦ τοῦ κεφαλαίου και ἡ ταξική διαστρωμάτωση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὑποταγμένης ἐλληνικής ἐθνότητας, δὲν ἔχει γίνει ἀντικείμενο εἰδικῆς μελέτης. Ὁ «χριστιανὸς βάλκανιος ἔμπορος» τοῦ Trajan Stojanovich¹ εἶναι ἓνα πρόσωπο, μιὰ ἔννοια, θὰ ἔλεγα, προσφιλέστερη στὴ διεθνή ιστορική ἐπιστήμη ἀπὸ ὅ,τι ὁ ἀντίστοιχος μερικευμένος «Ἕλληνας» ποῦ θὰ ἐνδιέφερε ἁμεσότερα τὴ δική μας προβληματική. Στὸ βαθμὸ ὅμως ποῦ ἀντιμετωπίζεται τὸ πρόβλημα στὸ ἐπίπεδο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας συνολικά, και ἰδιαίτερα στὸ ἐπίπεδο τῶν ὑποταγμένων λαῶν, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ βασική προσέγγιση ἔχει γίνει, και ἀπὸ ἐκεῖ και πέρα οἱ ἐλληνικές ἰδιοτυπίες δὲν μπορούν παρὰ νὰ ἀποτελοῦν ἐξιδιαισιμένες ἐκδηλώσεις ἑνὸς γενικότερου φαινομένου.

Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ τὸ ἀρθρο τοῦ Ν. Τodorov γιὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ φεουδαρχία στὸν καπιταλισμὸ στὴς βάλκανικές χώρες,² ἀποτελεῖ κατὰ τὴ γνώμη μου ἀποφασιστικὴ συμβολή. Ἡ θέση τοῦ συγγραφέα, σχηματοποιημένη στὸ ἔπακρο, εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Τὸ ὀθωμανικὸ κράτος, ὄργανο στὴν ὑπηρεσία τῆς κυρίαρχης τάξης, δὲν μετέχει στὴ διαδικασία τοῦ σχηματισμοῦ κεφαλαίου. Ἀντίθετα ἡ συσσώρευση πραγματοποιεῖται στοὺς κόλπους τῶν δυναστευόμενων ἐθνοτήτων (Ἕλλήνων, Ἀρμενίων, κ.λπ.) σὲ συνθήκες ὀλοκληρωτικῆς ἀδιαφορίας τοῦ κράτους ἢ, χειρότερα, σὲ ἀντικειμενικά ἐχθρικό πλαίσιο και σὲ συνθήκες παρομιώδους ἀνασφάλειας.

Ὁ ἴδιος συγγραφέας, στὸ βιβλίο του τὸ ἀφιερωμένο στὴ βάλκανική πόλη κατὰ τὴν ὀθωμανική κυριαρχία, ἐπισημαίνει τὸν παρεμποδιστικὸ ρόλο τοῦ κράτους στὴν ἀνάπτυξη κεφαλαιοκρατικῶν οικονομικῶν διαδικασιῶν: «...παρόλο ποῦ δὲν ὑπῆρξε κρατικὸ μονοπώλιο γιὰ τὴν ἀγορὰ τῶν προϊόντων, με ἐξαίρεση τὰ σιτηρά, τὰ κρατικά ὄργανα ἀναμειγνύονταν με αἰσθητὸ τρόπο στὴν οικονομική ζωὴ, πράγμα ποῦ ἀναπόφευκτα περιορίζε τὴν αὐτόνομη δράση τῶν ἄλλων οικονομικῶν φορέων. Οἱ κρατικές ρυθμίσεις με τὸν γενικευτικὸ τους χαρακτήρα ἀποτελοῦν ἓνα ἀπὸ

τὰ βασικά γνωρίσματα τοῦ ὀθωμανικοῦ φεουδαλισμοῦ».³

Τοποθετούμενοι στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς προβληματικῆς, μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι, τουλάχιστο γιὰ τὸν 18ο αἰώνα, δὲν ὑπῆρχαν εἰννοϊκοὶ ὅροι γιὰ τὴν ἀνάπτυξη οικονομικῆς δραστηριότητας ἀστικοῦ τύπου, ὅπως τὴ γνωρίζουμε στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη τὴν ἴδια ἐποχή. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐμποδίζει τὴς ὑπάρχουσες πόλεις νὰ προσελκύσουν πληθυσμὸ ἀπὸ τὴν ὑπαίθρο και νὰ ἀποβοῦν παράγοντες μετασχηματισμοῦ τῆς ἐνδοχώρας.⁴

Δὲν ὑποστηρίζουμε φυσικά ὅτι οἱ πόλεις δὲν ἔχουν καμιά ἐλκτική δύναμη στὴν ὑπαίθρο και κυρίως ὅταν πρόκειται γιὰ πόλεις ὅπως ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ Σμύρνη και μερικές ἄλλες, στὸ ἐπίπεδο ὀλόκληρης τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἄλλὰ στὸ ἐπίπεδο τῆς Πελοποννήσου και γενικά στὸ ἐπίπεδο τῶν μικρῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων παρατηροῦμε τὴν ἀντίθετη τάση. Αὐτὲς οἱ πόλεις, ὡς ἐμπορικά κέντρα ἀγροτικῶν προϊόντων, ἔχουν συμφέρον και με τὴν οικονομική τους δράση παρακινοῦν τὸν πληθυσμὸ νὰ μένει στὴν ὑπαίθρο και νὰ αὐξάνει τὴν ἀγροτική παραγωγή. Ἡ λειτουργία τῶν οικονομικῶν μηχανισμῶν και ἰδιαίτερα ὁ μηχανισμὸς τοῦ σχηματισμοῦ τῶν τιμῶν δὲν ἐνοοῦν τὴ βιοτεχνική παραγωγή, ἐνῶ ἀντίθετα ἐνοοῦν τὴν παραγωγή ἀγροτικῶν προϊόντων· ἡ αἰσθητὴ αὔξηση τῆς τιμῆς τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων και ἡ πτώση τῆς τιμῆς τῶν βιοτεχνικῶν τὸ ἀποδεικνύουν.

Μελετώντας τὴν κίνηση τῶν τιμῶν στὴ Θεσσαλονίκη, ὁ Ν. Σβορώνος διαπιστώνει μιὰ αὐξητική τάση τῶν τιμῶν τῶν ἐξαγόμενων προϊόντων (ἀγροτικῶν) και ἀντίθετα μιὰ πτωτική τάση τῶν τιμῶν τῶν εἰσαγόμενων (βιοτεχνικῶν), ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰῶνα.⁵ Στὴν Πάτμο ἐπικρατεῖ ἡ ἴδια κατάσταση. Ὁ Σπ. Ἀσδραχᾶς ποῦ μελέτησε συγκριτικά τὴ διαμόρφωση τῶν τιμῶν τοῦ ἀκατέργαστου βαμβακιοῦ και τοῦ βαμβακεροῦ νήματος συμπεραίνει ὅτι «ἡ γενική τάση φαίνεται νὰ προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν αὔξηση τῶν τιμῶν τῆς πρώτης ὕλης (ἀκατέργαστου βαμβακιοῦ) και τὴ στασιμότητα τῶν ἐξόδων τῆς μεταποίησης».⁶

Στὴν Πελοπόννησο, σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη τοῦ Β. Κρεμμυδά,⁷ φαίνεται ὅτι ἰσχύει ἀνάλογη τάση γιὰ τὰ κύρια ἐμπορικά προϊόντα και εἰδικότερα γιὰ τὰ

1. Trajan Stojanovich, "The conquering balkan orthodox merchant" *Journal of economic History*, No 20, 1960, σελ. 234-313.

2. Ν. Τodorov, "Sur certains aspects du passage du féodalisme au capitalisme dans les territoires balkaniques de l'Empire ottoman", *Revue des Etudes sud-est européennes*, No 1, Βουκουρεστί 1963, σελ. 101-134. Βλ. ἐλληνική μετάφραση τῆς Αἰκ. Ἀσδραχᾶ στὸ περ. *Σύγχρονα θέματα*, τεῦχος 22, 1966, σελ. 411-430.

3. Τοῦ ἴδιου, *Balkanski grad XV-XIX vek* (Ἡ Βάλκανική πόλη τῶν 15ο-19ο αἰῶνα). Βουλγαρικά με γαλλική περὶληψη, Σόφια 1972, σελ. 487. Ἐχει ἀναγγελθεῖ ἡ ἐκδόση τοῦ ἔργου γαλλικά και ἀγγλικά. Τὸ κεφάλαιο ποῦ ἐξετάζει τὸ πρόβλημα τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης στὴς βάλκανικές οικονομίες δημοσιεύτηκε στὸν *Πόλις*, ἀρ. τεύχ. 5, Σεπτ. 1976, σελ. 75-79.

4. Γιὰ τὴν παρακμὴ τῶν πόλεων στὴν ὀθωμανική αὐτοκρατορία τὸν 17ο αἰώνα, βλ. Trajan Stojanovich, *L'économie balkanique aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Διδακτορική διατριβὴ δακτυλογραφημένη, Παρίσι 1952, σελ. 309.

5. Ν. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1956, σελ. 81 (πίν. IV) και σελ. 365.

6. Sp. Asdrachas, *Patmos entre l'Adriatique et la Méditerranée orientale pendant la deuxième moitié du XVIIIe siècle*, Διδακτορική διατριβὴ δακτυλογραφημένη, Παρίσι 1972, σελ. 180. Πρβλ. τοῦ ἴδιου τὸ κεφάλαιο «Οἰκονομία» στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους* (ἐκδ. Γ. Χριστόπουλος), τόμ. ΙΑ', Ἀθήνα 1975, σελ. 170 στήλη β'.

7. Βασίλης Κρεμμυδάς, *Τὸ ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου στὸ 18ο αἰώνα (1715-1792)*. (Με βάση τὰ γαλλικά ἀρχεῖα), Ἀθήνα 1972, βλ. κυρίως τὸ κεφάλαιο γιὰ τὴς τιμές, σελ. 206-235.

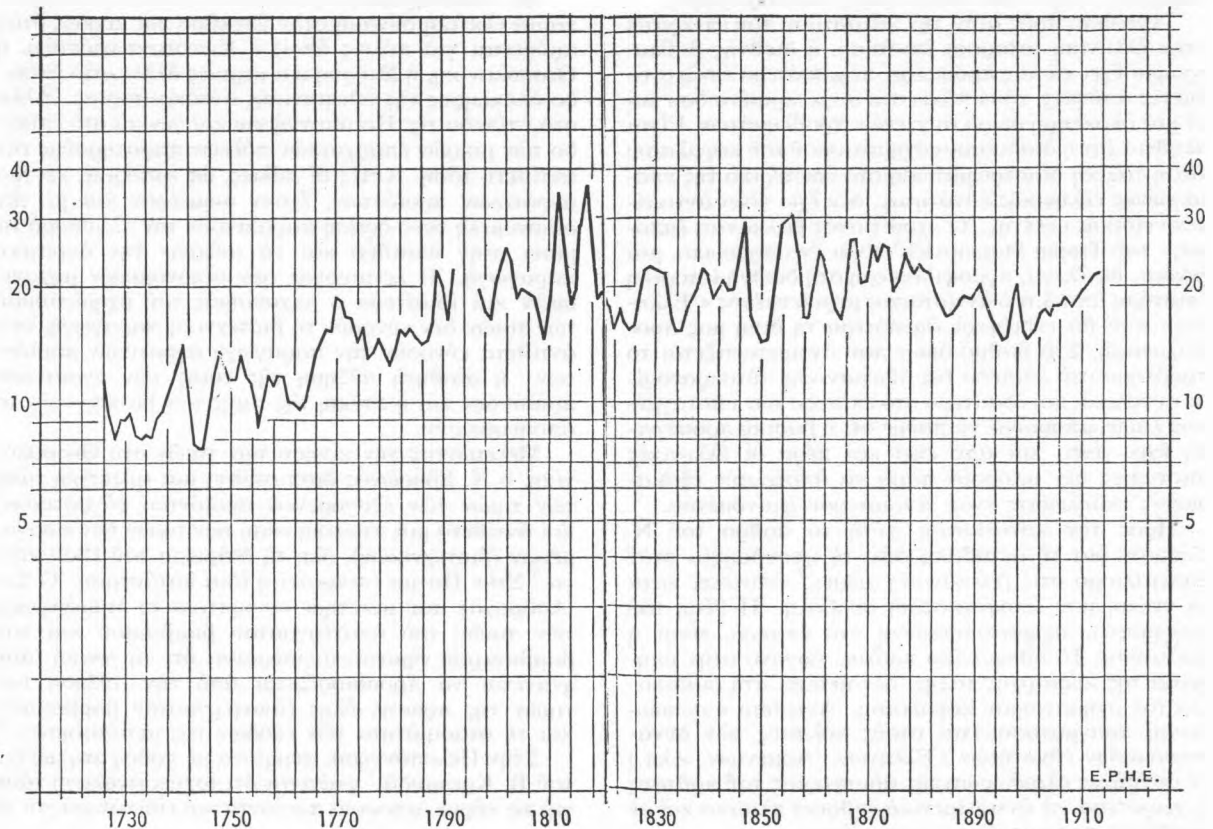
στάρι⁸, φαινόμενο που είναι ολότελα όμαλό: Οι τιμές των ελληνικών αγροτικών προϊόντων, και ιδιαίτερα του σταριού, ακολουθούν τις ευρωπαϊκές τιμές, οι οποίες βρίσκονται σε σταθερή άνοδο ολόκληρο τον 18ο και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Η διαμόρφωση των τιμών του σταριού στη Γαλλία⁹ αυτή την εποχή καθώς και σε άλλες περιοχές είναι χαρακτηριστική (βλ. γραφικές παραστάσεις).

μεταφορές. Είναι προφανές ότι οι προϋποθέσεις αυτές επιδρούν προσδιοριστικά στην κατοπινή αμοιβαία ανάπτυξη των παραγωγικών σχέσεων και των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας.

Θα προσπαθήσω, λοιπόν, εδώ να διερευνήσω το πρόβλημα των ιδιαίτερων συνθηκών της λειτουργίας

Διάγραμμα 1

Μέση ετήσια τιμή του σταριού ανά έκτολιτρο (1726-1913)

Πηγή: E. Labrousse, R. Romano, F.-G. Dreyfus, *Le prix du froment en France au temps de la monnaie stable (1726-1913)*, Paris 1970.

Αν ο εμπορικός καπιταλισμός, που κάνει την εμφάνισή του στην Ελλάδα σαν τοπική εκδήλωση του παγκόσμιου καπιταλισμού, αδυνατεί να οργανώσει και να αναπτύξει τη βιοτεχνική παραγωγή, μπορεί αντίθετα να οργανώσει και να αναπτύξει την αγροτική παραγωγή, και το συμπλήρωμά της, τις θαλάσσιες

8. Οι επιφυλάξεις του συγγραφέα σχετικά με το πρόβλημα του σχηματισμού και της κίνησης των τιμών δεν φαίνονται δικαιολογημένες και οφείλονται, νομίζω, στην αντίληψη ότι η Πελοπόννησος υπήρξε αυτή την περίοδο αντικείμενο άποιιακής εκμετάλλευσης εκ μέρους των ευρωπαϊκών χωρών.

9. E. Labrousse, R. Romano, F.-G. Dreyfus, *Le prix du froment en France au temps de la monnaie stable (1726-1913)*, Παρίσι 1970, βλ. κυρίως το ευλόγιο διάγραμμα αρ. 1 (σελ. 15 της εισαγωγής).

του συστήματος πόλη-ύπαιθρος στην Πελοπόννησο τον 18ο αιώνα, από την πλευρά της ύπαιθρου.

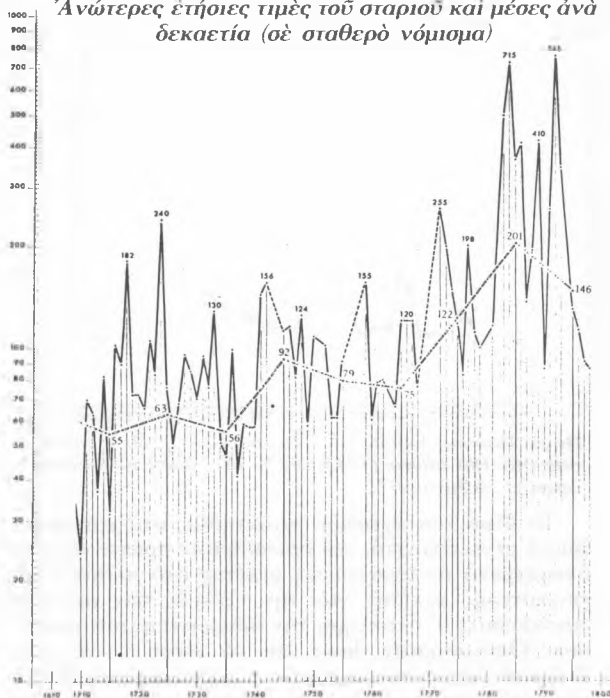
Εκτός από το γεγονός ότι μεγάλη μερίδα του αγροτικού πληθυσμού δεν είχε το δικαίωμα να εγκαταλείψει τη γη (κυρίως για λόγους de facto αδυναμίας που οφείλεται στο περίπλοκο οθωμανικό διοικητικό σύστημα), δύο κυρίως παράγοντες δυσχεραίνουν τη διαδικασία σχηματισμού των πόλεων. Ο ένας παθητικός: το χαμηλό πληθυσμικό επίπεδο, και ο άλλος ενεργητικός: η ανάπτυξη ενός καπιταλισμού εμπορικού χαρακτήρα για τον οποίο μιλήσαμε ήδη. Αυτοί οι δύο παράγοντες αποτελούν εμπόδιο στη μετακίνηση των ανθρώπινων πλεονασμάτων της ύπαιθρου προς τις πόλεις όλο τον 18ο και τις πρώτες δεκαετίες του

19ου αιώνα, και το σχηματισμό ενός προλεταριάτου σ' αυτές, στοιχείου αναπόσπαστα δεμένου με την ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού.

Με 8 κατοίκους κατά τ.χλμ. το 1700, παρά τις έποικιστικές προσπάθειες των Ένετών κατά τα χρόνια 1686-1700, ή Πελοπόννησος έμφρανίζεται σαν μια περιοχή σχεδόν έρημη. Άς σημειωθεί για σύγκριση ότι, χωρίς να έχουν διαφοροποιηθεί αισθητά οι άγροτικές συνθήκες, στα 1830 βρίσκουμε 17 κατοίκους κατά τ.χλμ., για να φτάσουμε, μέσα σε διαφορετικούς όμολογουμένως όρους, στο μέγιστο των 53 κατοίκων κατά τ.χλμ. το 1940.

Διάγραμμα 4

Άνώτερες έτήσιες τιμές του σταριού και μέσες ανά δεκαετία (σε σταθερό νόμισμα)

Πηγή: André Raymond, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, Institut français de Damas, tome I, Damas 1973.

Το ποσοστό του 1700 που μās άπασχολεί εδώ είναι χαμηλό όχι μόνο σε άπόλυτους αριθμούς, σε σύγκριση δηλαδή με τη μεταγενέστερη πυκνότητα του πληθυσμού, αλλά είναι *σχετικά χαμηλό*, δηλαδή σε σχέση με τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής του. Αύτη ή «σχετικότητα» δύσκολα μπορεί ή ίσως δέν μπορεί καθόλου να μετρηθεί· ή μεταγενέστερη όμως ανάπτυξη της περιοχής με παρόμοιες σχεδόν συνθήκες μās επιτρέπει τουλάχιστον να την ύποθέσουμε. Πάντως ή σημασία αυτού του φαινομένου είναι τεράστια και βρίσκεται στη βάση μιας ολόκληρης σειράς κοινωνικών εξέλιξεων.

Η κατάσταση βελτιώνεται με την πάροδο του χρόνου και στο τέλος της περιόδου φτάνουμε σ' έναν σχετικά ικανοποιητικό βαθμό ανάπτυξης του πληθυσμού. Άλλά και αυτό δέν ευνόησε την ανάπτυξη των πόλεων. Το επίπεδο του καταμερισμού της εργασίας εξακολουθεί να παραμένει χαμηλό, και δέν φτάνει ούτε σε ένα στοιχειώδη διαχωρισμό γεωργίας και

βιοτεχνίας. Η διαμόρφωση αύτη την εποχή, ως συμπληρωματικής οικονομικής δραστηριότητας, μιάς παραδοσιακής βιοτεχνίας στον άγροτικό χώρο συντελεί στην παραπάνω σύγχυση. Παρά την ύπαρξη μερικών έλπιδοφόρων περιπτώσεων, που κι αυτές όμως, όπως και ή άγροτική παραγωγή, προσδιορίζονται από τη διεθνή συγκυρία (π.χ. Άμπελάκια) και όχι από γηγενείς οικονομικές διαδικασίες, ή άγροτική βιοτεχνία αδυνατεί άντικειμενικά να άποτελέσει το διαβρωτικό στοιχείο του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής. Παρόλο που έχει τα βασικά έξωτερικά χαρακτηριστικά της βιοτεχνίας και θα μπορούσε να είναι πρόδρομος μιάς αλλαγής, δέν έχουν ακόμη συμπτυκνωθεί μέσα της εκείνες οι κοινωνικές διαδικασίες που θα την έκαναν να δώσει καινούριους προσανατολισμούς στην οικονομία. Σε τελευταία ανάλυση, ή ίδια δέν είναι φορέας ενός άλλου τρόπου παραγωγής. «Πλανόδια» βιοτεχνία στη μεγάλη πλειοψηφία της, άσκειται από φερέοικους τεχνίτες χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου, λειτουργεί με βάση την άμεση παραγγελία, και άποτελεί πρόσθετο εμπόδιο στην άγροτική έξοδο και μαρτυρία για το χαμηλό επίπεδο της έσωτερικής άγοράς και την άργη πορεία επέκτασής της.

Άντίθετα ή αύξηση του πληθυσμού αύτης της περιόδου, σε συνδυασμό με την εμφάνιση ενδοικών συνθηκών για την ανάπτυξη της γεωργίας, συνέβαλε στη δημιουργία δύο ζωνών που τις διακρίνει μιά άρκετά μεγάλη άυτονομία, μιά άστική ζώνη διοικητικού και έμπορικού χαρακτήρα και μιά ζώνη άγροτική.

Για την άστική ζώνη παρατηρούμε ότι περιλαμβάνει μικρό αριθμό πόλεων έμπορικού και διοικητικού χαρακτήρα: Πόλεις όπως ή Πάτρα, ή Καλαμάτα, ή Πύργος, το Άργος, ή Μιστράς, χαρακτηρίζονται από τις σχέσεις τους με την άγροτική ένδοχώρα, από την όποια έξαρτώνται ολόκληρωτικά, πράγμα που επιβεβαιώνεται τη λειτουργία τους ως έμπορικών κέντρων. Η πόλη της Τριπολιτσάς, έδρα του Πασά και πρωτεύουσα της Πελοποννήσου, ζει σε συνάρτηση με τη διοικητική της λειτουργία και με ένα συμπλήρωμα έμπορικών και τραπεζικών δραστηριοτήτων¹⁰ που κι αυτές άντιστοιχούν στις τυπικές λειτουργίες μιάς περιφερειακής όθωμανικής πρωτεύουσας.

Άντίθετα, σειρά από πόλεις και κωμοπόλεις σχηματισμένες διαδοχικά από τη βυζαντινή εποχή και ιδιαίτερα από τον 13ο αιώνα, βρίσκονται ή σε παρακμή ή σε στασιμότητα και λειτουργούν σαν τμήμα του διοικητικού δικτύου. Μ' αύτη την ιδιότητα στεγάζουν λίγους τοπικούς μικροέπαλλήλους, δίπλα στους όποιους περιστρέφεται ένα κοινοτικό και εκκλησιαστικό άρχοντολόι που, από την άποψη της οικονομικής συμπεριφοράς, αδυνατεί να ξεπεράσει το πλαίσιο που θέτουν οι γενικοί κοινωνικοί όροι.

Η στασιμότητα της άστικής ζώνης είναι έμφανής τόσο στο δημογραφικό επίπεδο, με μιά ανάπτυξη του πληθυσμικού δυναμικού πολύ πιο άργη άπ' ό,τι στην ύπαιθρο, όσο και στο επίπεδο της οικονομίας με την άπουσία επενδύσεων στις πόλεις, εκτός βέβαια από τις επενδύσεις στις θαλάσσιες δραστηριότητες —θέμα που δέν θίγει ή μελέτη αύτη.

Σχετικά με την άγροτική ζώνη παρατηρούμε τις ακόλουθες διαδικασίες:

10. Β. Κρεμμυδάς, *όπ. παρ.*, σελ. 324, όπου πληροφορίες για χηματιστικές εργασίες στην Τριπολιτσά.

1. Αύξηση του πληθυσμού

Αυτή η αύξηση έχει σαν αποτέλεσμα είτε μιά διόγκωση του αριθμού των κατοίκων των χωριών, με ανάλογη αύξηση της καλλιεργούμενης επιφάνειας στη γεωγραφική περιφέρεια του χωριού, είτε την ίδρυση παραρτημάτων χωριών (Καλύβια), σε μέρη σχετικά απομακρυσμένα, όπου υπήρχαν διαθέσιμες ακαλλιεργητες γαίες. Τα «Καλύβια» εμφανίζονται αρχικά σαν εποχικοί οικισμοί για να μετατραπούν αργότερα σε αυτόνομα χωριά.

Το σχήμα της επιτόπου απορρόφησης των πληθυσμικών περισευμάτων φαίνεται να είναι κυρίαρχο, χωρίς ωστόσο να είναι ούτε μοναδικό, ούτε ομοιόμορφο. Το παράδειγμα πάντως της περιοχής της Καρύταινας (σημερινή επαρχία Γορτυνίας) επιβεβαιώνει αυτή την υπόθεση:

Περ. Καρύταινας, σημερινή επαρχία ΓΟΡΤΥΝΙΑΣ¹¹ ΧΩΡΙΑ

Έτος	Σταθερά κατοικούμενα	Έρημομένα (1700-1830)	Καινούρια (1700-1830)	Σύνολο
1700	122	15	-	137
1830	122	-	37	159

ΚΑΤΟΙΚΟΙ

Έτος	122 σταθερά κατοικούμενα	14 ερημομένα* (1700-1830)	27 καινούρια* (1700-1830)		
	Σύνολο	Μέσος όρος	Σύνολο	Μέσος όρος	Σύνολο
1700	11.258	92,3	493	35,2	
1830	31.269	259,5	-	-	2.723
					107,5

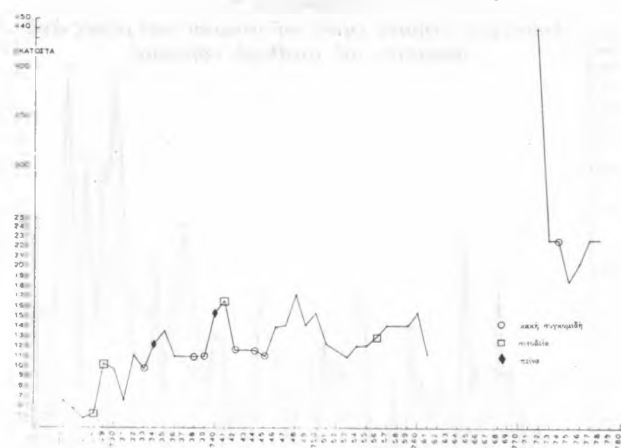
* Διαθέσιμα στοιχεία για 14 από τα 15 ερημομένα χωριά και για 27 από τα 37 νεοδημογραφημένα. Τα 10 χωριά για τα οποία δεν διαθέτουμε στοιχεία έχουν απογραφεί ως τμήματα άλλων χωριών. Είναι πιθανό ο πληθυσμός τους να είναι κατώτερος από εκείνον των 27 αυτόνομημένων χωριών, οπότε και ο γενικός μέσος όρος πρέπει να υποστεί ανάλογη μείωση.

Οί πίνακες αυτοί επιβάλλουν ορισμένα σχόλια: Σε διάστημα 130 ετών 15 χωριά ερημομένα σε σύνολο 137 χωριών αποτελούν ένα ποσοστό πολύ υψηλό ακόμη και για περιοχή ορεινή και άγονη όπως η Γορτυνία. Άλλά αυτή η εικόνα είναι επιδεκτική τροποποιήσεων, αν λογαριάσουμε δύο συμπληρωματικά στοιχεία, δηλαδή τον αριθμό των χωριών που ιδρύθηκαν την ίδια περίοδο και τον αριθμό κατοίκων ανά χωριό. Είναι απαραίτητη η σύγκριση του αριθμού των κατοίκων τόσο ανάμεσα σε χωριά διαρκώς κατοικούμενα και σε χωριά ερημομένα όσο και ανάμεσα σε ερημομένα και καινούρια που εμφανίστηκαν αυτή την περίοδο. Πραγματικά, για 15 χωριά εγκαταλελειμμένα έχουμε σαν αντίσ태θμισμα 37 χωριά νεοϊδρυμένα, τα οποία μάλιστα έχουν αισθητά ανώτερο πληθυσμό σε σχέση με τα προηγούμενα (107 κάτοικοι έναντι 35).

11. Πηγές: Για το 1700: Βενετική απογραφή της Πελοποννήσου ('Ανέκδοτη, Archivio di Stato, Βενετία), βλέπε σχετικά Β. Παναγιωτόπουλος, «Η βενετική απογραφή του 1700», στα πρακτικά του Α' Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (υπό έκτυπωση). Για το 1830: Απογραφή που έγινε από την Έλληνική Κυβέρνηση το 1828-29 και που συμπληρώθηκε επιτόπου από τους αξιωματικούς που μετείχαν στη Γαλλική Αποστολή της Πελοποννήσου. Βλ. *Expédition scientifique de Morée*. Section des sciences physiques, tome 2, première partie géographique, par Bory de Saint Vincent, Παρίσι 1834.

Τα στοιχεία αυτά μās επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι οι εξαφανίσεις χωριών δεν είναι το αποτέλεσμα καταστροφικών διαδικασιών που συντελούνται στον αγροτικό χώρο,¹² αλλά μάλλον το αποτέλεσμα ευνόικων προϋποθέσεων που εμφανίζονται για την αγροτική παραγωγή. Η σχέση που πηγαινει σε μιά αναδιάρθρωση αυτή την εποχή της αγροτικής οικονομίας, ή οποία έχει σαν αποτέλεσμα την εγκατάλειψη αντιπαραγωγικών χωριών σχηματισμένων κατά την προηγούμενη ιστορική περίοδο και την εμφάνιση καινούριων και με περισσότερο πληθυσμό.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 102
Η ΤΙΜΗ ΤΟΥ ΣΙΤΑΡΙΟΥ ΣΤΗΝ ΑΓΟΡΑ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ ΣΤΟ 16ο ΑΙΩΝΑ

Πηγή: Βασιλ. Καρασάκος, *Το αμύγδαλι της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (1715-1972) (Με βάση τα γαλλικά αρχεία)*, Αθήνα 1972.

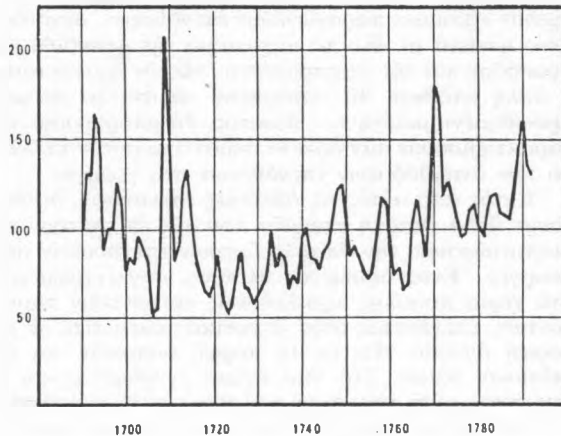
Το θέμα των σχέσεων γαιοκτησίας στα καινούρια χωριά μένει ανοιχτό, και οποσδήποτε πρέπει να γίνει αντικείμενο συγκεκριμένης μελέτης στο πλαίσιο της γενικότερης μελέτης για την εξέλιξη των σχέσεων γαιοκτησίας σ' ολόκληρη την οθωμανική αυτοκρατορία. Όποιαδήποτε όμως και να είναι η «νομική» έκφραση αυτών των σχέσεων, το οικονομικό περιεχόμενο της διαδικασίας του σχηματισμού των νέων χωριών σε νέες παραγωγικές μονάδες δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Άς σημειωθεί ακόμη ότι αυτά τα χωριά επέζησαν ως τις μέρες μας.

Δεν παρατηρούμε αυτή την εποχή στην Πελοπόννησο κανένα φαινόμενο μαζικής απαλλοτρίωσης των αγροτών από τις γαίες τους, το οποίο θα μπορούσε να θεωρηθεί έμμεση ή άμεση αίτια της εγκατάλειψης των χωριών. Τέτοια φαινόμενα έχουν παρουσιαστεί σε άλλες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπως στην Ήπειρο και την Άλβανία στα χρόνια της κυριαρχίας του Άλή πασα, αλλά και εκεί δεν πήραν τη μορφή εγκατάλειψης των χωριών και εξόδου προς τις πόλεις, αλλά τη μορφή μετακίνησης πληθυσμών και αλλαγής καλλιεργητικών σχέσεων στο εσωτερικό πάντα του αγροτικού χώρου: αποτέλεσαν δηλαδή τρό-

12. Μ' αυτό το πνεύμα έχει γίνει η έρευνα της Ελένης Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, "Villages désertés en Grèce, un bilan provisoire" στο συλλογικό έργο του Centre de recherches historiques de l'E.P.H.E./Vie section: *Villages désertés et Histoire économique. XIe-XVIIIe siècles*, Παρίσι 1965, σελ. 343-417. Τα συμπεράσματα της μελέτης αυτής, που πάντως ή ίδια ή συγγραφέας τα θεωρεί προσωρινά, δεν φαίνεται να επιβεβαιώνονται από περισσότερο λεπτομερείαικές και γεωγραφικά εντοπισμένες έρευνες, όπως αυτές για τη Γορτυνία της οποίας ο τελικός πίνακας δημοσιεύεται εδώ.

Διάγραμμα 2

Σταθμημένος δείκτης των τιμών των τροφίμων (σάρι, κρέας, βούτυρο, κρασί) στη Γενεύη, περίοδος βάσης 1740-1750 100

Πηγή: Anne-Marie Piuze: "La signification économique de la charité. Matériaux pour une histoire quantitative de la pauvreté au XVIIIe siècle", Bulletin No 9 (juin 1975) de l'Association française des historiens économistes, p. 5-20.

πους βίαιης οικειοποίησης από τη στρατιωτικο-διοικητική αριστοκρατία του υπάρχοντος ή του προσδοκώμενου κέρδους από τη γεωργία. Αυτό όμως δείχνει περισσότερο τον τρόπο συνύπαρξης των οικονομικών μηχανισμών με τις πύο ώμες μορφές καταπίεσης, παρά μιὰ τυπική διαδικασία απαλλοτρίωσης των αγροτών από τη γη τους, γεγονός που πραγματικά θα αποτελούσε εκδήλωση της ανάπτυξης σχέσεων καπιταλιστικού χαρακτήρα στην οθωμανική αυτοκρατορία.

Ο Ligor Mile, μελετώντας τὸ φαινόμενο τοῦ σχηματισμοῦ τῆς μεγάλης γαιοκτησίας στην Ἀλβανία, διατυπώνει ἀνάλογες παρατηρήσεις: «Ἡ ἀπαλλοτρίωση τῶν ἀγροτῶν μέσα στο σύστημα τῶν τοιφλικιῶν δὲν ἀντιστοιχοῦσε ἀκριβῶς στο κλασικὸ φαινόμενο τῆς ἀπαλλοτρίωσης τῆς ἀγροτιάς ὅπως τὸ ἔχει διατυπώσει ὁ Μάρξ, ἢ σ' αὐτὸ που ἀποκαλοῦσαν "περιφράξεις" (enclosures) στην Ἀγγλία. Ἡ οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο μορφές ἀπαλλοτρίωσης συνίσταται στο γεγονός ὅτι ἡ ἀπαλλοτρίωση μέσα στο σύστημα τοῦ τοιφλικιοῦ δὲν διογκώνει τὶς γραμμὲς τῆς φτωχῆς ἀγροτιάς καὶ τῶν ἀνέργων ὥστε νὰ τοὺς διοχετεύσει στὶς πόλεις γιὰ νὰ βροῦν νέα μέσα συντήρησης· ὁ ἀγρότης ὑποχρεώνεται νὰ μείνει προσκολλημένος στὴ γη, ὄχι μόνο με δεσμοὺς ἐξω-οικονομικοὺς ἀλλὰ καὶ με δεσμοὺς οἰκονομικοὺς».

Κατὰ συνέπεια, οἱ πόλεις δὲν μποροῦν νὰ δεχτοῦν κατεστραμμένους ἀγρότες, που θὰ ἀποτελοῦσαν ἓνα ἐργατικὸ ἀπόθεμα ἱκανὸ νὰ ἐξασφαλίζει μιὰ ἀστική ἀνάπτυξη κάποιων διαστάσεων, καὶ αὐτὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς δυσκολίες ὑποδοχῆς που τοὺς ἐπεφύλασσαν οἱ

13. Ligor Mile, "De l'extension du système des ciftlig sur les territoires Albanais (fin du XVIIIe - début du XIX siècles)", στο Université d'État de Tirana - Institut d'Histoire et de Linguistique: Deuxième Conférence des études Albanologiques, Τίρανα 1960, σελ. 101-108, τὸ παράθεμα στὴ σελ. 106.

συντεχνιακὲς ρυθμίσεις που ἴσχυαν στὴ χώρα. Οὔτε ὁ πατερναλιστικὸς χαρακτήρας τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, ἀλλὰ οὔτε ἡ γενικὴ οἰκονομικὴ κατάσταση καὶ ἡ ἀγροτικὴ δομὴ τῆς περιοχῆς εἰνοῦσαν μιὰ τέτοια διαδικασία. Ἀντίθετα, ἡ μετανάστευση, στο βαθμὸ που ὑπῆρχε, κατευθυνόταν πρὸς περιοχὲς που παρουσίαζαν πλεονεκτήματα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας, τόσο στο ἐσωτερικὸ τῆς Πελοποννήσου ὅσο καὶ ἐξω ἀπ' αὐτήν.

2. Αὔξηση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς

Ὅλες οἱ διαθέσιμες πηγές, παρά τὸν ἀτελὴ καὶ ἀνομοίμορφο χαρακτήρα τους, ἐπιτρέπουν νὰ παρατηρήσουμε τὴν καθαρὴ αὔξηση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς κατὰ τὴν περίοδο στὴν ὁποία ἐκτείνεται αὐτὴ ἡ μελέτη (1700-1821).

Ἡ αὔξηση αὐτὴ τῆς παραγωγῆς δὲν ἀπορρέει ἀπὸ μιὰ αὔξηση τῆς παραγωγικότητας στὴ γεωργία¹⁴ ἀλλὰ ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν εἰσοδο στὴν καλλιέργεια καινούριων γαιῶν οἱ ὁποῖες κερδήθηκαν εἴτε με ἐκχερσώσεις στὰ ὄρεινά, εἴτε με ἀποξηραντικὰ ἔργα στὴν πεδιάδα.

Τὰ ἔργα αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθοῦν ὡς ἔργα μεγάλων διαστάσεων, συγκρίσιμα με τὶς ἐκχερσώσεις που ἐγνώρισε ἡ Εὐρώπη ἢ με τὰ υδραυλικὰ ἔργα τῶν ἀνατολικῶν κοινωνιῶν. Πρόκειται γιὰ μικρὰ ἔργα τοπικῆς σημασίας τῶν ὁποίων ὁ χαρακτήρας προσδιορίστηκε ἀπὸ τὴ φυσικὴ γεωγραφία τοῦ τόπου καὶ ἀπὸ τὸν περιορισμένο ἀριθμὸ διαθέσιμων ἐργατικῶν χειρῶν. Ἀλλὰ τὸ σημαντικὸ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση εἶναι ὅτι αὐτὰ τὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα ἄρχισαν ἐπὶ ἐνετοκρατίας (1685-1715), πολλαπλασιάζονται στὸν 18ο καὶ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα, σὲ βαθμὸ που νὰ ἀποβῶν σημαντικὸς τομέας ἐπενδύσεων σὲ ἐργασία. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο, καὶ στοὺς δύο τύπους ἔργων βελτίωσης τῆς παραγωγικότητας τοῦ ἐδάφους (ἐκχερσώσεις - ἀποξηράνσεις), ἀπαραίτητη προϋπόθεση ὑπῆρξε ἡ αὔξηση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ καὶ εἰδικότερα τοῦ ὄρεινοῦ. Ἡ πληθυσμικὴ ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς περιόδου (κυρίως στὰ χρόνια 1750-1821) προσέφερε τὴν ἐργατικὴ δύναμη που ἦταν ἀναγκαία γιὰ τὴν αὔξηση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς.

Τὸ φαινόμενο ὅμως δὲν ἐντοπίζεται οὔτε γεωγραφικὰ οὔτε χρονικὰ στὴν Πελοπόννησο τοῦ 18ου αἰῶνα. Σ' ὁλόκληρη τὴν ὀθωμανικὴ αυτοκρατορία, ἀπὸ τὴν Ἀλβανία¹⁵ ὡς τὴ Ρουμανία¹⁶ καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία¹⁷, βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ γενικευμένη διαδικασία διεύρυνσης τοῦ γεωργικοῦ χώρου καὶ αὔξησης τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, που μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀποτελεῖ τὴ βασικὴ συνιστώσα τῆς ἱστορίας

14. Καθὼς τὰ ἐργαλεῖα καὶ ἡ ἀγροτικὴ πρακτικὴ ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν ἀνεξέλικτα ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ, τουλάχιστον, ἐποχὴ, δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ αὔξηση τῆς παραγωγικότητας στὴν Ἑλλάδα τὸν 18ο αἰῶνα. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς παραγωγικότητας στὴ γεωργία γενικὰ αὐτὴ τὴν περίοδο, βλ. Michel Morineau, *Les faux-semblants d'un démarrage économique: agriculture et démographie en France au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1971.

15. Βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Ligor Mile, ὅπ. παρ.

16. Βλ. τὸ ἔργο τοῦ H.H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises Roumaines - Asservissement et pénétration capitaliste*, Παρίσι-Βουκουρέστι 1969, σελ. 252.

17. Γιὰ τὴ Μ. Ἀσία τοῦ 18ου αἰῶνα δὲν διαθέτουμε καμιά μελέτη που νὰ ἀντιμετωπίζει αὐτὸ τὸ πρόβλημα. Οἱ πηγές ὅμως τῆς ἐποχῆς μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε ὅτι καὶ ἐκεῖ συντελοῦνται οἱ ἴδιες περιπτώσεις ἀλλαγῆς που διαπιστώσαμε καὶ στὶς ὑπόλοιπες περιοχὲς τῆς ὀθωμανικῆς αυτοκρατορίας.

της Νοτιοανατολικής Ευρώπης επί δύο σχεδόν αιώνες (αρχές 18ου - αρχές 20ου αιώνα). Από την άποψη των ελληνικών χωρών και παρά την ποικιλία των κρατικών σχημάτων στα οποία κατά καιρούς εντάχθηκαν, παρατηρούμε να επεκτείνονται σταθερά οι καλλιεργούμενες εκτάσεις με βιαική επένδυση σ' αυτές την εργατική δύναμη. Ένα παράδειγμα από μια ακόμη πιο πρόσφατη εποχή εγγράφεται στην ίδια προβληματική: Η επέκταση στα χρόνια 1929-1939 της καλλιεργήσιμης γης κατά 8-10 εκατομ. στρέμματα για ολόκληρη τη χώρα, αποδίδεται από τον Κ. Σακαντάνη, γεωπόνο, ειδικό αυτών των προβλημάτων, στην αύξηση του πληθυσμού (βασικά εισοδος προσφύγων) και το κέρδισμα γαιών με την προσωπική εργασία των αγροτών, παρά στα κεφάλαια που επενδύθηκαν, τα οποία χαρακτηρίζει εντελώς ανεπαρκή.¹⁸ Πράγματι, στην αγροτική ανάπτυξη ή εργατική δύναμη προηγείται από τις επενδύσεις των κεφαλαίων.

Είναι αυτόνομο το ότι οι συνέπειες μιας τέτοιας κατάστασης πραγμάτων είναι τόσο σημαντικές ώστε η μελέτη τους ξεπερνάει τα όρια και τις προθέσεις αυτού του άρθρου. Ωστόσο, κλείνοντας αυτή την παράγραφο θα διατυπώσω σχεδόν αφοριστικά δύο σημεία που προκύπτουν από την προβληματική που αναπτύχθηκε ως εδώ: α) Η διαρκής ανάπτυξη της γεωργίας αποκλείει ή παρεμποδίζει στο έπακρο τη λειτουργία του σχήματος: αγροτική έξοδος-προελαριοποίηση-βιομηχανική ανάπτυξη, αποκλείει δηλαδή μια «καπιταλιστική διέξοδο» του κοινωνικού προβλήματος. β) Ο έστω και περιορισμένος πλούτος (δεν τολμώ να τον αποκαλέσω «κεφάλαιο») που συγκεντρώνεται στα χέρια κάποιων κοινωνικών παραγόντων της πόλης κατευθύνεται κι αυτός προς τη γεωργία σαν τη μόνη δυνατή, και με τους λιγότερους κινδύνους, αποδοτική τοποθέτηση αυτού του πλούτου.

3. Οι επενδύσεις στη γεωργία

Έτσι, οι επενδύσεις κεφαλαίων στη γεωργία, για τις οποίες παρουσιάζω εδώ μερικές σύντομες παρατηρήσεις, μάς δίνουν το μέτρο της αναδιπλώσης ολόκληρου του διαθέσιμου κοινωνικού δυναμικού προς τη γη, και ολοκληρώνουν την εικόνα της κυριαρχίας του αγροτικού προϊόντος στην οικονομία της χώρας.

Μια πρώτη θεώρηση μάς δείχνει πράγματι ότι δεν υπάρχουν αξιόλογες επενδύσεις στη γεωργία, γεγονός που αποδεικνύεται από την απουσία δανείων προοριζόμενων για αγροτικές επιχειρήσεις. Οι υψηλοί τόκοι και η χαμηλή παραγωγικότητα δεν επιτρέπουν τη λειτουργία του δανειοδοτικού συστήματος ως μηχανισμού επενδύσεων στη γεωργία, όπως το έχει διαπιστώσει ήδη ο Witold Kula για την Πολωνία του 18ου αιώνα.¹⁹ Την ίδια εποχή στην Ελλάδα η κατάσταση είναι ανάλογη, αλλά η ανυπαρξία σχετικών μελετών δεν μάς επιτρέπει να κάνουμε μια σχετικά σίγουρη εκτίμηση. Ο Α. Ανδρεάδης μιλάει για τόκους στη γεωργία της τάξεως των 50%, και μόνο μετά τα μέσα του 19ου αιώνα κατεβαίνουν στο επίσης υψηλό ποσοστό του 15-20%.²⁰ Αλλά αυτή η έλλειψη δανειοδότη-

18. Κ. Β. Σακαντάνης, «Το πρόβλημα της παραγωγικής γης», περ. *Ανταίος*, Αθήνα 1945, σελ. 35.

19. Witold Kula, *Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise, XVIe-XVIIIe siècles*. Παρίσι 1970, σελ. 141.

20. Α. Andreadis, «Les progrès économiques de la Grèce depuis quarante ans», στο περ. *Journal des Economistes*, Ιαν. και Φεβρ. 1919, και στα *ΕΡΓΑ*, τόμ. Β', 1939, σελ. 193.

σης μπορεί να μην είναι ολοκληρωτική. Η υπόθεση, σύμφωνα με την οποία υπάρχει γενικευμένη βελτίωση της αγροτικής περιουσίας και αύξηση της παραγωγής με ταυτόχρονα διογκούμενη χρέωση των χωρικών για να πληρώσουν τους φόρους τους, μάς επιτρέπει να θεωρήσουμε αυτά τα χρέη σύστημα έμμεσων και σχεδόν «βίαιων» παραγωγικών επενδύσεων, συνδεδεμένο φυσικά με όλο το μηχανισμό της φεουδαλικής προσόδου και της γαιοπροσόδου. Με τον όρο ότι αυτή ή άλλη υπόθεση θα κατόρθωνε να αντέξει σε μια προωθημένη μελέτη του θέματος, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε σαν άρκετά σημαντικό αυτόν το δρόμο των ανορθόδοξων επενδύσεων στη γεωργία.

Εκτός από αυτές τις άβυσσες επενδύσεις, διαθέτουμε άλλα επαρκή στοιχεία που μάς επιτρέπουν να διαπιστώσουμε την ύπαρξη έμμεσων επενδύσεων στη γεωργία. Ένας ορισμένος πλούτος, συγκεντρωμένος στα χέρια ποικίλης προελεύσεως κοινωνικών παραγόντων, επενδύεται στον αγροτικό τομέα είτε με τη μορφή αγορών είτε με τη μορφή δαπανών για τη βελτίωση γαιών. Στο ίδιο σχήμα εγγράφεται και η γενίκευση αυτή την εποχή του τοιφλίκιου, φαινόμενο που πρέπει να ερμηνευτεί σαν εμφάνιση μιας μορφής ατομικής ιδιοκτησίας (με τη σημασία που παίρνει ο όρος την εποχή του καπιταλισμού) στη γεωργία. Πράγματι μόνο στη γεωργία, τομέα που κατεξοχήν εννοείται από την παγκόσμια οικονομική συγκυρία, μπορούσαν να εμφανιστούν τέτοιας σημασίας ποιοτικές αλλαγές όπως είναι η γένεση της ιδιοκτησίας.

Μερικά παραδείγματα, παρμένα στην τύχη, από διάφορες περιοχές της Πελοποννήσου, επιβεβαιώνουν την τάση για επενδύσεις στη γη, δηλαδή στη γεωργία: — Ο πλούσιος έμπορος και πρόκριτος της Καλαμάτας Παναγιώτης Μπενάκης αποκτά (πριν από το 1770) έκτεταμένες γαίες στην περιοχή.²¹

— Ο Παναγιώτης Κρεββατάς, επίσης πλούσιος έμπορος και πρόκριτος του Μιστρά, αποκτά κι αυτός γαίες στην περιοχή του (1800-1821).²²

— Ο Μουσουλού-μπεης, μεγάλος Τουρκοκαιοκτήμονας, κάνει υδραυλικά έργα στο ομώνυμο χωριό στην πεδιάδα της Γαστούνης, χρησιμοποιώντας εποχιακούς εργάτες από τα φτωχά χωριά του Πάρωνα (1790-1800).²³

— Οί πρόκριτοι, αλλά ακόμη και μικροκαλλιεργητές αγρότες της περιοχής Αϊγίου και Καλαβρύτων, φυτεύουν (1800-1821) σταφίδες που, όπως είναι γνωστό, απαιτούν μεγάλα καλλιεργητικά έξοδα επί 6-7 χρόνια πριν από την καρποφορία.²⁴

— Η μονή Ταξιαρχών (κοντά στο Αϊγιο) αποκτά το 1797 το τοιφλίκι «Μερτίδι», το οποίο επίσης βρίσκεται στην περιοχή της σταφιδικής ζώνης.²⁵

21. Σ. Β. Κουγιάς, «Ο Μητροπολίτης Μονεμβασίας και Καλαμάτας Ιγνάτιος ο Ξαμπλάκος (1776-1802)», περ. *Πελοποννησιακά*, τεύχ. 2, Αθήνα 1957, σελ. 141-179· βλ. κυρίως σελ. 147-150 και σελ. 160.

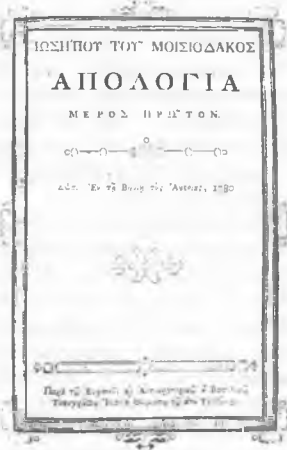
22. Γ. Αναγνωστόπουλος, «Κρεββατάδες και Λακεδαιμόνιοι», περ. *Λακωνικά*, τεύχ. 1, Αθήνα 1932, σελ. 173-291.

23. Κανέλλος Δεληγιάννης, *Άπομνημονεύματα*, Αθήνα 1957, τόμ. Α', σελ. 34.

24. *Ιστορικών Αρχείων του Στρατηγού Α. Λόντου (1789-1847)*, Αθήνα 1914, τεύχ. 1, σελ. 28, 29, 30, 257.

25. Ph. D. Apostolopoulos, «44 documents ecclésiastiques inédits du XVIIIe siècle. Du suppl. 92 708 de la Bibliothèque Nationale de Paris», περ. *Ελληνικά*, τεύχ. 27, Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 116.

(Συνέχεια στη σελ. 45)

Ένας συγγραφέας ανιχνεύει τὸ κοινό του

Ἡ «Ἀπολογία» τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακα

τοῦ Ἀλκη Ἀγγέλου

Τὸ κείμενο πὸν ἀκολουθεῖ εἶναι ἀπόσπασμα μελέτης τοῦ Ἀλκη Ἀγγέλου πὸν προτάσσεται στὴν ἐκδοση τῆς Ἀπολογίας τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακα, ἡ ὁποία θὰ κυκλοφορήσει σύντομα στὶς ἐκδόσεις «Ἐρμῆς». Ὁ Μοισιόδακας ἔζησε ἀνάμεσα στὰ 1730 καὶ 1800 περίπου. Σπούδασε στὴν Ἀθωνιάδα καὶ στὸ ἐξωτερικὸ καὶ δίδασκε στὶς σχολὲς τῆς Μολδοβλαχίας. Ἐκφραστὴς τῶν νέων ροπῶν τῆς ἐποχῆς, ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ τρίπτυχο φυσικὲς ἐπιστῆμες - παιδαγωγικὴ - κλασικὰ γράμματα. Τὴν Ἀπολογία τὴν ἐκδίδει στὰ 1780, ὅπου διηγεῖται τοὺς κατατρεγμοὺς καὶ τίς δυσκολίες πὸν συνάντησε στὸ πνευματικὸ του ἔργο. Μὰ τὸ ἰδιαίτερο πὸν διακρίνεται στὸ ἔργο του, ὁπῶς τονίζει ὁ ἐπιμελητὴς τῆς Ἀπολογίας, εἶναι ὅτι «θέλει νὰ καταλύσει μιὰ παλιὰ καθιερωμένη ἐκπαιδευτικὴ τὸν τύπο τοῦ λόγιου πὸν εἶναι δάσκαλος καὶ συγγραφέας. (...) Μέσα στὴν συνείδησή του, τώρα στὴν πλήρη ὄριμότητά, ἀρχίζει καὶ σαρκώνει μιὰ ἄλλη μορφή, πὸν ἔως τότε μόλις θαμπόφεγγε. Εἶναι ὁ συγγραφέας. Ἕνας καινούριος αὐθύπαρκτος, ἐκπρόσωπος τῆς λογιόσύνης μέσα σὲ μιὰν ἀδιαμόρφωτη ἀκόμη πνευματικὰ κοινωνία».

Ποιὲς εἶναι γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰώσηπου Μοισιόδακα οἱ εἰδολογικὲς δυνατότητες, μέσα στὶς ὁποῖες εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκφρασθεῖ ἕνας προικισμένος μὲ τὸ χάρισμα τοῦ λόγου συγγραφέας; Κατ' ἀρχήν, γιὰ λογοτεχνία οὔτε ὑποψία. Καὶ γιὰ νὰ ἐρθοῦμε σὲ ἄμεση ἀπάντηση: ἀργεῖ ἀκόμα ἡ ὥρα τῆς λογοτεχνίας ἰδεῶν γιὰ τὴν νεοελληνικὴ πραγματικότητα· πρέπει νὰ φθάσουμε στὸν Ἄνωνυμο τοῦ 1789 καὶ στὸν Ρήγα τοῦ Σχολείου τῶν ντελικάτων ἐραστῶν, δηλαδὴ μόλις τὸ 1790. Γιὰ τώρα, οἱ λογοτεχνικὲς ἀνάγκες ἰκανοποιοῦνται ὁμοίομορφα γιὰ ὅλες τίς κοινωνικὲς τάξεις καὶ γιὰ ὅλα τὰ μορφωτικὰ ἐπίπεδα, μὲ τρόπο παραδοσιακὸ, ἀπὸ τὸ λαϊκὸ ἀνάγνωσμα. Τὸ παράδειγμα τῆς Εὐρώπης, πὸν φωτίζει σταθερὰ τὰ βήματά του, θὰ

μποροῦσε ἀσφαλῶς νὰ τὸν ἐμπνεύσει· ἐδῶ ἡ λογοτεχνία ἰδεῶν βρίσκεται στὴν πλήρη ἀνθοφορία της. Ὁ Βολταῖρος πὸν δίνει τὸν τόνο, δὲν θὰ ἀργήσει νὰ κάνει τὴν ἐμφάνισή του καὶ στὰ ἑλληνικὰ γράμματα, μὲ εἰσηγητὴ τὸν δάσκαλο τοῦ Μοισιόδακα τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη. Δὲν ἀρκεῖ ὅμως τὸ παράδειγμα αὐτό. Λείπει ἀκόμη ἀπὸ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἡ κοινωνικὴ ὑποδομὴ γιὰ πραγματώσεις σὲ τέτοιο ἐπίπεδο.

Ἀποκλείσαμε χωρὶς συζήτηση τὸν χῶρο τῆς λογοτεχνίας, ὅπου θὰ μποροῦσε νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν κατάθεση τῆς μαρτυρίας του —κατάθεση ἰδεῶν— ὁ τύπος τοῦ συγγραφέα πὸν εἶναι ὁ Ἰώσηπος. Τί ἀπομένει; Φαινομενικὰ τίποτε, ἢ σχεδὸν τίποτε. Γιὰ ἕνα ἰδιαίχοντα μάλιστα

λόγο, πὸν ἀφορᾷ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο βρίσκει ὁ συγγραφέας μᾶς διαμορφωμένη τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου, ὅταν κατεβαίνει στὸν στίβο. Κέντρο τῆς ζωῆς αὐτῆς εἶναι ἀναγκαστικὰ ἡ ἐκπαίδευση, ἡ ὁποία ἀπορροφᾷ κάθε λογῆς σχετικὴ δραστηριότητα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργεῖ προνομιακὴ γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς κατάσταση καὶ μειονεκτικὴ γιὰ ἄλλες ἐνδεχόμενες καλλιέργειες. Οἱ λόγιοι πὸν κατὰ κανὸνα θητεύουν σὲ αὐτὴν, διοχετεύουν τὴν συγγραφικὴ τους δραστηριότητα πρὸς διδακτικὰ ἔργα, μὲ συνέπεια, ὅλες οἱ ἀνανεωτικὲς προσπάθειες γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου, οἱ ὁποῖες καὶ μᾶς ἐνδιαφέρουν, νὰ περιχαρακώνονται μέσα στὴν ἐκπαίδευση. Ἀποτέλεσμα: δὲν ὑπάρχει τρόπος νὰ λειτουργήσῃ ὁ μηχανισμὸς τῆς αὐ-

θύπαρκτης πνευματικής ζωής, τῆς ὁποίας προορισμός εἶναι νὰ κηροῶναι τὸν νεωτερισμό μετὰ τὴν τριβὴν τοῦ στόν ἐλευθέρο στίβο, ὥστε νὰ τὸν παροχετεύσει ἔτσι δοκιμασμένο στὴν ἐκπαίδευση. Ἡ ἀναγκαστικὴ αὐτὴ ὑπερφάλαγγισι τοῦ παράγοντα αὐτοῦ, μετὰ συνέπεια τὴν ἀμεση εἰσαγωγὴ τοῦ νεωτερικοῦ στὴν ἐκπαίδευση, εἶναι φανερό ποιὲς ἀνωμαλίες μπορεῖ νὰ προκαλέσει, καθὼς ἄλλω-

Ἄνθιμος Γαζῆς
(Γεννάδειος Βιβλιοθήκη)

στε καὶ τὶς ἐπροκάλεσε.

Κάποτε ὅμως τὸ πρόβλημα θὰ τεθεῖ. Τὸ θέτουν στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα ὁ Βικέντιος Δαμοδὸς στὴν Κεφαλονιά καὶ ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης στὰ Γιάννενα. Τοῦ Δαμοδοῦ ἡ διδακτικὴ ἐμβέλεια περιορισμένη, δὲν ἐπροκάλεσε ἀντιδράσεις καὶ δὲν ἐδημιούργησε ζητήματα¹.

Ἡ περίπτωση ὅμως τοῦ Ἀνθρακίτη ποὺ ὄρᾳ σὲ μιὰ κατ' ἐξοχὴν εὐπαθῆ, ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ ἐλέγχου ποὺ ἀσκεῖται στὴν ἐκπαίδευση, περιοχὴ, εἶναι γνωστὸ σὲ ποιὲς τραγικὲς γιὰ τὸν ἴδιο συνέπειες ὀδήγησε. Γι' αὐτό, ἄλλωστε, καὶ ἀσφαλῶς καὶ γι' ἄλλους λόγους, ἡ ἀνανεωτικὴ του προσπάθεια δὲν ἐφθασε στὴν δημοσιότητα. Ἡ ἐπόμενη γενιά, ποὺ ἐκπροσωπεῖται μετὰ ἐνθουσιασμοῦ, ἐριστικῶς, μαχητικῶς καὶ πληθωρικῶς στὶς ἐκδηλώσεις τοῦ λόγιου, τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη, θὰ βαδίσει μετὰ βήματα γενναιότερα. Καλλιεργεῖ συστηματικὰ τὴν μετάφραση μ' ἕναν συγκεκριμένο ἀπώτερο σκοπὸ, νὰ φθάσει δηλαδή, ὕστερα ἀπὸ τὴν σχετικὴ προετοιμασία, διδακτικὴ καὶ συγγραφικὴ, σὲ καθαρὰ προσωπικὲς συνθέσεις, στὶς ὁποῖες καὶ ἀποβλέπει γιὰ τὴν δημοσιότητα. Ἡ συνέχεια εἶναι κι ἐδῶ γνωστὴ. Σὲ ὅλο τὸ διάστημα τῆς διδακτικῆς καὶ συγγραφικῆς δραστηριότητός του στόν ἑλλαδικό

1. Ὁ Δαμοδὸς ἔζησε, ἐδίδαξε καὶ συνέγραψε σὲ κλειστὸ κύκλωμα τοῦ τόπου καταγωγῆς του (Χαβριάτα Κεφαλονίας). Βλέπε σχετικά Ἡλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα*, Α', Ἀθήνα 1904, σ. 109 κέ.

χώρῳ —κοντὰ εἴκοσι χρόνια— δὲν εὐτύχησε νὰ δεῖ δημοσιευμένο κανένα ἀπὸ τὰ ἔργα του, μεταφράσεις ἢ πρωτότυπα. Θὰ πρέπει νὰ ἀπομακρυνθεῖ ὀριστικὰ ἀπὸ τὸν τόπο του, νὰ κόψει τὸν ὀμφάλιο λῶρο μετὰ τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα, ὥστε νὰ ἀναπτύξει ἕνα εὐρύτατο ἐκδοτικὸ ἔργο, ποὺ θὰ ἀποτελέσει καὶ τὴν κύρια ἀπασχόληση γιὰ τὴν ὑπόλοιπη, μᾶλλον ἀδιατάρακτη, μακρὰ ζωὴ του.

Ἡ μετάφραση εἶναι, βέβαια, ἕνας τρόπος γιὰ νὰ ἐκφράσει κανεὶς τὶς ἰδέες του, ἀλλὰ πρωτοβάθμιος. Ἡ ἐκλογή τοῦ θέματος, ποὺ εἶναι καὶ δὲν εἶναι οἱ ἰδέες ποὺ μᾶς ἐκφράζουν, ἢ ἐπιλογὴ τοῦ συγγραφέα, εἶναι πολλὲς φορὲς ἐνέργειες συμπτωματικὲς ποὺ ἐξαρτῶνται εἴτε ἀπὸ τὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖον συντελεῖται ἢ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση εἴτε ἀπὸ τὴν γλωσσομάθεια. Ὅταν αὐτοὶ οἱ ριθμιστικοὶ παράγοντες γνωρίζουμε σὲ ποιὸ βαθμὸ λειτουργοῦν σήμερα καθοριστικὰ στὴν ἐπιλογή, μπορούμε εὐκόλως νὰ φαντασθῶμε σὲ ποιὰ διάσταση θὰ πρέπει νὰ λειτουργοῦσαν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, μετὰ τὶς πολλαπλὰ περιορισμένους ὕλικες καὶ ἀνθρώπινες δυνατότητες. Γιὰ νὰ εἶμαστε ὅμως ἀκριβοδίκαιοι, θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε καὶ τὰ πλεονεκτήματα τῆς ἐποχῆς: εἶναι πολὺ περιορισμένη ἢ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα στὴν εὐρωπαϊκὴ ἀγορὰ σὲ σύγκριση μετὰ σήμερα· κυκλοφοροῦν συστηματικὰ καὶ μετὰ πληρότητα εὐάριθμα κατάλληλα περιοδικὰ δημοσιεύματα ποὺ εὐκολύνουν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἐπιλογή· γιὰ τὴν ἑλληνικὴ πνευματικὴ ζωὴ ποὺ τροφοδοτεῖται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ γιὰ ἕνα μεγάλο διάστημα ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ἢ χώρα αὐτὴ παίξει μετὰ πληρότητα τὸν ρόλο τοῦ μεσάζοντα γιὰ τὶς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς ἀγορές.

Ὁ δευτεροβάθμιος τρόπος γιὰ νὰ λειτουργήσει ἕνας σχετικὸς μηχανισμὸς προβολῆς τῶν προσωπικῶν ἰδεῶν τοῦ μεταφραστῆ, πάντοτε ὅμως μέσα ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τοὺς ὁποῖους ἐπιβάλλει τὸ ξένο ἔνδυμα, εἶναι ὁ χειρισμὸς τοῦ κειμένου. Εἶμαστε σὲ μιὰν ἐποχὴ πολὺ μακρινὴ γιὰ τὶς σημερινὲς ἀντιλήψεις πιστότητας καὶ σεβασμοῦ στὴν ἀπόδοση τοῦ κειμένου. Ὁ μεταφραστὴς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ πιστεύει, ὅτι μπορεῖ νὰ κινηθεῖ μετὰ πᾶσα ἐλευθεριότητα. Μπορεῖ, λοιπὸν, χωρὶς συναίσθημα ἐνοχῆς, εἴτε νὰ συντάμει τὸ κείμενο, εἴτε νὰ τὸ ἀναπτύξει, εἴτε, τέλος, νὰ τὸ παραφράσει. Ἄν ἢ

μελέτῃ τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἐντύπου εἶχε προωθηθεῖ πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση καὶ μᾶς εἶχε προσφέρει τὰ συμπεράσματά της, θὰ βρισκόμασταν μπροστὰ σὲ ἀποκαλυπτικὲς διαπιστώσεις, ὅσο τουλάχιστον μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ κρίνουμε σήμερα οἱ μερικὲς διερρηνήσεις ποὺ ἔχουν πραγματοποιηθεῖ.

Μὲ τὸν τρίτο ἀναβαθμὸ περνᾶμε σὲ μιὰν ἄλλη σχέση μεταφραστῆ καὶ συγγραφέα. Οἱ δύο πρώτοι βαθμοὶ χρωματίζονται ἀπὸ μιὰ σχετικὴ διστακτικότητα. Τώρα, ὁ μεταφραστὴς αἰσθάνεται ἀρκετὰ ἐδραιωμένος στὶς προσωπικὲς του θέσεις καὶ ἰδέες καὶ ἐπιθυμεῖ νὰ τὶς καταθέσει· αἰσθάνεται πῶς μπορεῖ τώρα νὰ ἀνοίξει διάλογο μετὰ τὸν συγγραφέα καὶ τὸ κοινό. Στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ προσφύγει στὴν ὑποσημείωση. Βλέπουμε ἔτσι τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ βιβλίου, ποὺ στὴν ἀρχὴ παίξει βοηθητικὸ ρόλο —σχολιάζει τὸ κείμενο γιὰ τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστη— νὰ μεταβάλλεται συχνὰ σὲ μικρὸ βήμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὁ μεταφραστὴς πότε μ' ἕνα χαρακτηρισμὸ γιὰ τὸν συγγραφέα εἴτε τὸ ἔργο, πότε μ' ἕνα εἰρωνικὸ σχόλιο εἴτε μ' ἕνα χαριτολόγημα, πότε μετὰ τὴν ἀντιπαράθεσι μιᾶς ξένης γνώμης ποὺ ἀντιρροῦει τὴν ἀποψη τοῦ συγγραφέα καὶ πότε, τέλος, μετὰ προσωπικὲς ἀπόψεις, ἀρχίζει νὰ διαλέγεται μετὰ τὸ κείμενο. Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης εἶναι ὁ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸς λόγιος ποὺ ἐδοκιμάσθηκε ἐπανειλημμένα καὶ σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα σὲ ὅλους αὐτοὺς τοὺς ἀναβαθμοὺς τῶν διαδικασιῶν. Ἡ σχέση του μετὰ τὴν μεγάλῃ προσωπικότητα τοῦ αἰῶνα, τὸν Βολταίρο, ὅπως ἐμφανίζεται ὀχι ἀπὸ τὴν γενικὴ συμπεριφορὰ ἀπέναντί του ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴν ὑποσημείωση, εἶναι τὸ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ δείγμα τοῦ ἀρχομένου διαλόγου².

Στὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ εἶναι ἀπαραιτήτο νὰ γίνῃ μιὰ διασάφηση: Ὁ μεταφραστὴς δὲν ἀσχεῖ ἕνα ἐπάγγελμα, καθὼς σήμερα· εἶναι ὁ πνευματικὸς ἀνθρώπος ποὺ στοχάζεται, ἔχει ἀνησυχίες, ἔχει ἰδέες· δὲν τοῦ ἐπαρκεῖ ὅμως ὁ παραδοσιακὸς τρόπος, ὁ κλασικὸς ἢ ὁ χριστιανικὸς κόσμος, γιὰ νὰ τὶς ἱκανοποιήσει, καὶ

2. Ἐνα παράδειγμα: «Ὁ Συγγραφεὺς μᾶς καὶ εἰς ἄλλα πολλὰ μέρη τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ φαίνεται νὰ ἀρέσκειται ὑπερβαλλόντως εἰς τὴν τοιαύτην κακοφοροσίνην, καὶ ἰδοὺ κατὰ πάροδον καὶ ἐδῶ τὴν ἀναμασσά, καὶ τὴν ευφίσκει ἐν τῷ στόματι αὐτοῦ ὑπὲρ μέλι γλυκάσων» (*Περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας δοκίμιον ἱστορικὸν καὶ κριτικόν*, 1768, σ. 78-79).

τρέπεται να ακούσει άλλες φωνές, πιο άμεσες, πιο πειστικές. Τα πλεονεκτήματα που το προσφέρουν τώρα οι αναβαθμοί, τους οποίους εξέτασαμε στον διάλογό του, είναι σπουδαία: συζητάει με τον ξένο συγγραφέα όχι μόνο τα γενικότερα ανθρώπινα προβλήματα, αλλά και άλλα σύγχρονα της εποχής του, ή, ακόμη καλύτερα, τα ίδια τα αιώνια ανθρώπινα, μέσα από την προβληματική της εποχής του. "Αν σταματήσει εδώ, μπορεί να ζήσει στον χώρο της μετάφρασης και να ικανοποιηθεί μένοντας σ' έναν από τους τρεις βαθμούς που αναφέραμε. "Αν είναι το λιμνότερος και αίσθάνεται τον εαυτό του ικανό να δημιουργήσει μία πιο αυτόνομη συζήτηση, δεν θα είναι δύσκολο να βρει τον χώρο υποδοχής των σκέψεών του σ' ένα ανεξάρτητο προσωπικό έργο. Το έργο αυτό μπορεί να έχει δοκιμογραφικό χαρακτήρα ή να είναι συστηματικό. Το πρώτο είδος γίνεται γρήγορα γνωστό, και στα 1768 ο Βούλγαρης καθιερώνει και τον ελληνικό όρο. Το δεύτερο είναι παραδοσιακό και θα κάνει και αυτό την εμφάνισή του, αφού δημιουργηθούν προηγούμενος οι κατάλληλες κοινωνικές και πνευματικές προϋποθέσεις για την υποδοχή του.

Δίπλα σ' αυτήν την πραγματικότητα, που θα την ονομάζαμε για την εποχή της, ο ευρωπαϊκός κόσμος της παιδείας, υπάρχει και μία άλλη που είναι η ελληνική πραγματικότητα με τα προβλήματά της, τις ανησυχίες της, τις απαιτήσεις της. Αυτήν, άλλωστε, θέλει να ικανοποιήσει ο πνευματικός άνθρωπος και καταπιάνεται με την μετάφραση. "Η αναστροφή του όμως με τον σύγχρονο κόσμο της σκέψης, του δίνει τώρα την ευκαιρία να δει με καθαρότερο μάτι τα δικά του ενδημικά προβλήματα, τα οποία σ' ένα μεγάλο ποσοστό είναι κοινά. "Ετσι οι προσωπικές ιδέες τις οποίες είχε καλλιεργήσει έως τώρα, και οι προσωπικές θέσεις στις οποίες είχε καταλήξει, γονιμοποιούνται και δημιουργούν το πραγματικό ιδεολογικό κύκλωμα μέσα στο οποίο ζει. "Όταν πια θεωρήσει πως είναι ώριμος, αυτόματα θα αναζητήσει τον διάλογο με τους ομοίους του, μέσα από το έντυπο. "Η στιγμή είναι κρίσιμη· εκείνο ακριβώς που του λείπει είναι ο κατάλληλος φορέας. Το περιοδικό έντυπο, που θα του προσέφερε το αριόδιο βήμα, δεν μπορεί να γίνει ακόμη πραγματικότητα για την ελληνική κοινωνία.

Θεωρητικά θα υποστηρίζαμε, πως η διαδικασία αυτή είναι απαραίτητη, πριν να φθάσει στο αυτόνομο έντυπο δημοσίευμα. "Εδώ όμως πρέπει να έχουμε υπ' όψη μας μία γενική άρχη, κάτω από την οποία λειτουργούν αυτές και άλλες σχετικές διαδικασίες στον ελληνικό πνευματικό χώρο. "Η ομαλή εξελικτική πορεία των πραγμάτων ανατρέπεται συχνά από άμεσες εξωτερικές επιδράσεις, με αποτέλεσμα ή την συνύπαρξη καταστάσεων, που θα έπρεπε θεωρητικά να υπακούουν στην διαδοχή, ή και την ανατροπή ακόμη της διαδοχής. "Ανεξάρτητα, λοιπόν, από χρονικές αλληλουχίες, εκείνο που θα είχε κανείς να παρατηρήσει είναι, ότι το πρώτο γενναίο βήμα στην αυτόνομη της σκέψης του πνευματικού ανθρώπου πραγματοποιείται με την μορφή του Προλόγου. "Ο λόγιος που θεωρεί ότι είναι έτοιμος να ανοίξει διάλογο σ' θέματα από την νεοελληνική πραγματικότητα που τον απασχολούν, θα λάβει ως άφορητη την έκδοση ενός βιβλίου, σχετικού ή και αρκετά άσχετου ακόμη, για να αποτυπώσει με κάποια εξωτερική σύνδεση τις ιδέες του. Το σημαντικό από ξεκίνημα το πραγματοποιεί στα 1761 ο Ίωσηπος με τα Προλεγόμενα στην μετάφραση της *Ηθικής Φιλοσοφίας* του Μουρατορί. "Η ιδέα μοιάζει να είναι εύστοχη· απόδειξη: οι φυσιολογικές διαδικασίες που θα ακολουθήσουν δεν θα την ξεπεράσουν· ο Κοραΐς, κορυφαίος του χορού, θα επιδοθεί συστηματικά στο είδος και θα το τελειοποιήσει, ενώ θα καλλιεργεί παράλληλα και την αυτόνομη παρουσίαση³.

Την άνοιξη του 1761, όταν βλέπει το φως της δημοσιότητας η *Ηθική Φιλοσοφία*, ο Ίωσηπος δείχνει να είναι μία διαμορφωμένη συνείδηση. "Όχι για την ηλικία του—πρέπει να είναι κοντά 35 χρονών— αλλά για τις δυνατότητες που προσέφερε η νεοελληνική εκπαιδευτική πραγμα-

τικότητα την εποχή εκείνη: ρυθμός άργος, λιγοστά εκπαιδευτικά κέντρα, ο διάλογος επαγγελματιών ακόμη, το μη παραδοσιακό βιβλίο ανύπαρκτο. "Η δεκαετία 1750-1760 πρέπει να είναι η κρίσιμη για την διαμόρφωσή του. Τις κινήσεις του και τις επαφές του την εποχή εκείνη σχετικά τις ξέρουμε: 1752 Θεσσαλονίκη (αντιδραστικός Γιαννακός)· 1753 Σμύρνη (αντιδραστικός Ίερόθεος)· 1754 και 1755 Αθωνιάδα, κοντά στον Βούλγαρη· 1756 Σίγφνος-Μύκονος. Μετά ακολουθεί ένα κενό, για να τον συναντήσουμε πάλι στα 1759, τώρα όμως στο εξωτερικό. Βενετία, Πάδοβα, Ουγγαρία, Βιέννη.

Πως διαμορφώνεται όμως μία συνείδηση; Δύσκολο να παρακολουθήσει κανείς. "Η κρίσιμη δεκαετία, όπως την είδαμε, του προσφέρει τα πιο αντιθετικά ανθρώπινα και πνευματικά βιώματα. Συνεπώς, ο κίνδυνος να μείνει τελικά άπροσανατόλιτος ήταν μεγάλος. "Επρεπε από την γύση του να ήταν προικισμένος με μία κριτική δύναμη τέτοια, που να του επιτρέψει όχι μόνο να δημιουργεί αντιστάσεις, αλλά και να προχωρεί στην διαμόρφωση μιας καθαρά προσωπικής συνείδησης. "Έργο δύσκολο· από την μία μεριά τον προβληματίζει το παραδοσιακό και συντηρητικό κατεστημένο· από την άλλη, το όρμητικό και προοδευτικό πνεύμα του Βούλγαρη της εποχής της Αθωνιάδας είναι έτοιμο να βοηθήσει την προβληματισμένη συνείδησή του να δημιουργήσει όχι μόνο τα αντερίσματά της, αλλά και να θρέψει και να συντηρήσει τις ανησυχίες της. Αυτό γίνεται σ' ένα ποσοστό. Στα ίδια αυτά χρόνια, χρόνια της μαθητείας του κοντά στον Βούλγαρη, μοιάζει να ξεπερνάει γρήγορα το κλίμα της προσωπικής υποβολής που άσκούσε ο δάσκαλός του άμεσα ή έμμεσα στο περιβάλλον του, και να

3. Είναι ένδεικτικός ο τρόπος με τον οποίον είδε ο ίδιος ο Κοραΐς το θέμα. Περὶ τὸ τέλος τῆς αυτοβιογραφίας του θὰ σημειώσει: «Μετὰ τὸν Ἡλιόδορον, ἤρχισα (κατὰ τὸ 1805 ἔτος) τὴν ἀνωτέρω ὀνομασθεῖσαν Ἑλληνικὴν Βιβλιοθήκην. Ταύτην ἠκολούθησα ἀδιακόπως μέχρι τῆς ἀρχῆς τῆς πολιτικῆς μεταβολῆς τῶν Ἑλλήνων, με τὴσιν εὐχαρίστησιν τῶν ἀναγνωσκόντων, ὡστ' ἔκριναν ὡφέλιμον τινὲς τῶν ὁμογενῶν νὰ ἐκδόσασιν εἰς τόμον χωριστὸν τὰ εἰς καθένα συγγραμμά Προλεγόμενα, ἢ Ἀπασχεδίους Στοχασμοίς». Βλ. προοίμια σὴν δευτέρῃ ἐκδόσει τῆς Σύλλογης, στὰ 1833, σ. λ' -λα'.

ἀποτολμάει, τουλάχιστον στην συνείδησή του, τις πρώτες ἀμφισβητήσεις του. Ἀπόδειξη: ἡ κριτική πού ἀσκεί τόσο στο περιεχόμενο όσο και στην μέθοδο διδασκαλίας τοῦ Εὐγγε- νίου, μπορεί νὰ παρουσιάζεται, βέ- βαια, διατυπωμένη μόλις στην Ἀπο- λογία — ὕστερα, δηλαδή, περισσότε- ρο ἀπὸ εἴκοσι χρόνια— δηλώνει ὅμως, πὼς πρόκειται γιὰ μιὰ ἐσωτε- ρική διαδικασία πού θὰ ξεκινάει ἀπὸ τὴν περίοδο ἐκείνη.

«Ὁμιλῶ μὲ μεγάλην ἐλευθερίαν»

Ἡ μετάφραση τῆς *Hithizis φιλοσο- φίας* τοῦ Muratori δίνει τὴν ἀφορμὴ στὸν Μοισιόδακα γιὰ νὰ ξεσπάσει. Εἶναι ἔτοιμος: γιὰ νὰ γίνω ἀκριβέ- στερος, φαίνεται νὰ εἶναι ὁ πιὸ ἔτοι- μος νεοέλληνας τῆς ἐποχῆς γιὰ νὰ μιλήσει δημόσια. «Πρῶτον γέννημα ὁποῦ μου καρποφοροῦν οἱ Ἀγῶνές μου», θὰ τὴν χαρακτηρίσει. Ποιοὶ ἀγῶνες; μᾶλλον οἱ δικοὶ του, οἱ ἐσω- τερικοὶ. Αὐτὰ γιὰ τὴν ἀρχὴ· στὸ τέλος, ὅταν ὕστερα ἀπὸ εἴκοσι σελί- δες θὰ κάνει τὸν ἀπολογισμό του, θὰ διαπιστώσει: «Ἐκτείνομαι πολλά, καὶ τὸ δὴ περισσότερον, ὁμιλῶ μὲ μεγάλην ἐλευθερίαν». Αὐτὸ ναι. Μέ- σα στὶς λιγοστὲς αὐτὲς σελίδες, ἔχει κατορθώσει νὰ δώσει ἀπάντηση ἀποφθεγματικά, καὶ δογματικά ἔσω, πάνω στὰ μεγάλα καὶ ἐπίμαχα θέματα, ὅσα θὰ προβάλλει καὶ θὰ συζητήσει ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτι- σμὸς. Ὅχι ὅμως μόνο αὐτό. Εἶδε, σωστά γιὰ τὴν ἐποχὴ του, ὅλα τὰ προβλήματα νὰ κεντρώνονται γύρω ἀπὸ τὸ μεγάλο, τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας. Γιατί δὲν πρέπει νὰ λησμο- νοῦμε: ὁ Ἰώσηπος εἶναι ἕνας φρόνι- μος σπορέας· ἡ κατάθεσή του εἶναι λιγοστὴ ἀλλὰ ἐκλεκτὴ σπορά, πού γι' αὐτὸ ἴσως τὴν νιάζεται περισσότερο πὼς θὰ καρπίσει πιὸ γόνιμα.

Γιὰ τὴν παιδεία θὰ τοὺς βρεῖ κανεὶς ὅλους σύμφωνους. Ναι, ἀλλὰ ποιά παιδεία; Ποιά παιδεία πού νὰ μὴν εἶναι φενάκη; Τοὺς τὸ λέει ἔμμε- σα, ὅταν ἀντιπαραθέτει τὴν παιδεία πρὸς τὴν δουλεία: «Ὀλη ἡ Εὐρώπη ἐλευθεῖται καὶ ταλανίζει τὴν Ἑλλάδα, ὄχι τόσο διὰ τὴν αἰχμαλωσίαν, ὅσον διὰ τὴν ἀπαιδευσίαν»⁴. Τοὺς τονίζει

4. *Ἡθική Φιλοσοφία*, λα'. Τὸ ὄνομα πού τιμᾶ- ται ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν χῆρο τῆς ἐπιστήμης εἶναι τοῦ Νεύτωνα: «Πάσα αἱ ἀκαδημία, πάντα τὰ γυμνάσια τῆς Εὐρώπης φιλοσοφοῦσι τὴν σήμε- ρον κατὰ τὸ μέγαν Νεύτωνα, τὰ ὅποια, ὅσον μᾶλλον ἐφεινῶσι τὴν φιλοσοφίαν αὐτοῦ, τόσο μᾶλλον ἐυρίσκουσιν αὐτὴν καὶ ἀληθῆ, καὶ ἀναγκραίαν, καὶ χρήσιμον, καὶ ἐπομένως μόνην μετιτέαν» (Α 24).

τί εἶναι ἐκεῖνο πού πρέπει νὰ ἀπο- φεύγουν: ὄχι τὴν «γραμματικὴ λε- πτολογία» πού κάνει καὶ ἀτροφοῦν οἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος· ὄχι τὴν ἀποκλειστικὴ «ὑπόληψιν καὶ τὸ ὄνομα ἐνὸς ἀρχαί- ου φιλοσόφου». Δὲν τοῦ ἀρκεῖ ὅμως νὰ τοὺς ἀποτρέψει ἀπὸ τὴν παντο- κρατορία τοῦ Ἀριστοτέλη· ζητάει νὰ τοὺς καταστήσει προσεκτικούς στὴν στάση πού πρέπει νὰ κρατή- σουν ἀπέναντι στὴν ἀρχαιότητα γε- νικότερα: «Τὴν σήμερον ἡ Ἑλλάς» —τὸν αἰσθάνεται κανεὶς ἐδῶ νὰ ὑψώνει τὸν τόνο τῆς φωνῆς του— «τρέφει καὶ περιποιεῖται δύο ἐλατ- τώματα, τὰ πλέον ἀνοίχεια εἰς τὴν δόξαν τῆς. Αὐτὴ κυριεύεται κατὰ κράτος ἀπὸ τὴν ὑπόληψιν καὶ ἀπὸ τὴν ἀμέλειαν τῆς ἀρχαιότητος». Μᾶς χρειάζονται οἱ ἀρχαῖοι: «Ἡ Ἑλλάς πρέπει... νὰ ἐνθιμηθῆ τὴν περιφανε- στάτην τῆς ἀρχαιότητος». Πρέπει ὅμως καὶ νὰ σταθούμε. Δὲν εἶναι εὐκόλο γιὰ τὸν νέο Ἕλληνα τοῦ 17^{ου} αἰῶνα νὰ ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὸ σφι- χταγκάλιασμα μιᾶς διπλῆς παραδό- σης: κλασικίζουσας καὶ χριστιαν- ικῆς.

Ἀλλὰ δὲν γίνεται ἀλλιῶς, πρέπει νὰ δηλώσει τὸ πιστεύω του: «Ἡ Εὐρώπη τὴν σήμερον... ὑπερβαίνει

Νεόφυτος Δούκας
(Γεννάδειος Βιβλιοθηκῆ)

κατὰ τὴν σοφίαν ὡς καὶ τὴν Παλαι- ἴαν Ἑλλάδα». Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Ἰώ- σηπος τελειώνει μὲ συνοπτικὴ διαδι- κασία τὴν περιφραση Διὰ μίαν ἀνάμε- σα στοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς σύγχρο- νους πού ἐξακολουθοῦσε νὰ βασανί- ζει τὴν Εὐρώπη. Εἶπαμε συνοπτικά· δὲν μπορούσε νὰ κάνει ἀλλιῶς· νὰ τελειώνουμε ξεκαθαρίζοντας πρῶ- τα-πρῶτα τὸ ἔδαφος: «Τὰ συγγράμ- ματα τῶν νεωτέρων ... ἢ τὰ ἀγνωσ- τὰ παντελῶς ἢ τὰ κρίνομεν ἐμπα- θῶς». Ἄς ξεπεράσουμε λοιπὸν αὐ- τὲς τὶς ἀδυναμίες μας καὶ ἄς ὀδηγη- θοῦμε πρὸς τὴν μόνη σωστὴ κατεῦ- θυνση: μίμησι. Μὲ ποῖο τρόπο; τὸν ἀπλούστερο, φυσικότερο καὶ ἀπο- τελεσματικότερο: τὴν μετάφραση.

Ἐπὶ τὸν τόπον τούτον ἔχοντες ἴσως νὰ πιασθῶμεν. Ὑπάρχουν τόσα καλὰ καὶ τόσα πολ- λά βιβλία γιὰ ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς μάθησης, ὅστε ἀπὸ τὴν στιγμή ὅπου θὰ συνειδητοποιήσῃ καὶ τὴν ἔλλει- ψη ἀλλὰ καὶ τὴν εἰκόλη σχετικὰ δυνατότητα νὰ καλύψει τὶς ἀνάγκες, θὰ ἐντυπωσιασθεῖ. Ὁ λόγος του γί- νεται συγκινητικὰ ἐξομολογητικός: «Ἐπ' ἀληθείας μὴδὲ ἴξευρα πόθεν πρῶτον νὰ πιασθῶ».

Ἄς μὴν ἀρχίσουμε τὶς προφά- σεις, δὲν ὑπάρχουν· ἐδῶ εἶναι πού δὲν ἐπιδέχεται ἀντίρρηση: «Καὶ μίτε ἄς μοῦ εἰπῆ τινας, ὅτι τάχα ὁ ζυγὸς τῆς δουλείας τοὺς ἀφαροῦ τὴν εὐ- καιρίαν τῆς φροντίδος. Ἐγὼ ἐδιά- τριψα εἰς πολλοτάτους τόπους τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἴξευρα τί ὁμιλῶ». Μή- πως πάει πολὺ μακριά; Δὲν νομίζω. Δὲν μπορεί, ἄλλωστε, νὰ γίνῃ καὶ ἀλλιῶς· ἀπὸ τὴν στιγμή ὅπου ἀπο- φάσισε, καὶ φαίνεται ἀπὸ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις του πὼς τὸ ἀποφάσισε, νὰ μιλήσει τὴν γλῶσσα τῆς ἀλήθειας, δὲν εἶναι δυνατόν καὶ νὰ σταματή- σει. Θετικὸς, λοιπὸν, καθὼς εἶναι, δὲν θὰ διατάσει νὰ προτείνει λύσεις σὲ ζητήματα οἰκονομικά, πού ξέρει πὼς μποροῦν πολὺ νὰ ἐνοχλήσουν: «Ἄγὰ γε δὲν ἐσίμφορε κάλλιον», θὰ ἀναρωτηθεῖ, «ὅτι μὲ μέρος [ἀπὸ τὰ χρήματα πού σινάζονται γιὰ θρη- σκευτικὸς σκοποὺς] νὰ ἐγχοσμοῦν- ται οἱ ἱεροὶ ναοὶ καὶ μὲ μέρος νὰ κτίζονται σχολεῖα;» Ἡ ἀπάντησι πού θὰ δώσει στὴ συνέχεια δείχνει τὸν ἄνθρωπο πού ξέρει νὰ φυλάγεται: «Νὰ κτίζονται σχολεῖα», ξανα- πιάνομε τὸν λόγο του, «ὁποῦ ἤμπο- ροῦν νὰ στολιζοῦν τὰς ἐκκλησίας μὲ σοφοὺς ἱερεῖς».

Στὸ σημεῖο πού φθάσαμε, ξαφνι- κά ὁ πειρασμὸς νὰ ἀπαντήσουμε ἀμέσως στὸ δεύτερο σκέλος τοῦ ἀρ- χικοῦ ἐρωτήματος γίνεται μεγάλος: Μήπως σὲ ἐσχάτη ἀνάλυσι γράφου- με καὶ τὰ βιβλία πού θέλουμε; Ἄς μὴν βιαστοῦμε. Προέχει νὰ ξεετάσου- με προηγουμένως ποιὲς εἶναι οἱ κοι- νωνικὲς προϋποθέσεις μέσα στὶς ὁποῖες ὁ Ἰώσηπος θὰ ἐπιχειρήσει νὰ καταξιώσει τὴν συγγραφικὴ του ὑπόστασι. Καινούρια συνείδησι ὁ ἴδιος, καινούριες θέσεις ναι, ἀλλὰ ὑπάρχουν ἀντίστοιχα ἢ τουλάχιστον ἀρχίζον νὰ διαφαίνονται καὶ και-νούριες διαθέσεις κοινωνικὲς πού νὰ στηρίζουν τὴν προσπάθειά του: Εἶ- ναι κάτι, πού πρέπει ἀσφαλῶς νὰ τὸ αἰσθάνεται. Μὴν ξεχνάμε, πὼς ἔνα ἀπὸ τὰ εἶσθημα πού σπεύσαμε — δικαιολογημένα ἄλλωστε— νὰ τοῦ ἀπονεύσουμε, ἦταν ὁ ρεαλισμὸς του. Τὸν βλέπομε μέσα στὸν ἴδιο αὐτὸν

Πρόλογο ὡς πού μπορεῖ νὰ φθάσει: Νὰ διαδώσουμε τὴν παιδεία, γιατί ἔτσι ἴσως μπορέσουμε νὰ ἐξημερώσουμε καὶ τὸν Τοῦρκο: «Ἀνθρώποι εἶναι καὶ αὐτοί», θὰ ἀποφθεγματίσει, «ἤγουν προικισμένοι μὲ τὴν αὐτὴν ἐπιθυμίαν τοῦ μαθεῖν, ὅπου τρέφομεν ἡμεῖς. Ὅδηγούς χρειάζονται: παραδείγματα θέλουν». Μὲ τέτοια ἀνοίγματα, πού ἔρχονται ἴσως σὲ ἀντίθεση πρὸς κινήματα πού ἀρχίζουν νὰ ἀχνοδιαγράφονται ἤδη καὶ θὰ τοῦ ἦταν γνωστά ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς σπουδῆς του στὴν Ἀθωνιάδα, πρέπει νὰ σταθοῦμε κάπως περισσότερο στὰ κοινωνικά ἀντερίσματα του.

Νομίζω πὸς ὕστερα ἀπὸ τὸν μακρὸ αὐτὸν ἀλλόγητο, εἶναι καιρὸς πιά νὰ ξαναγυρίσουμε στὸ ἀρχικό μας ἐρώτημα: Κάνουμε τὰ ταξίδια πού θέλουμε; ἢ ἀκόμη πὸς συγκεκριμένα: Ἐκανε ὁ Ἰώσηπος τὰ ταξίδια πού ἤθελε; Θὰ εἶχα ὅλη τὴ διάθεση, τόσο στὸ γενικὸ ἐρώτημα ὅσο καὶ στὸ εἰδικό, νὰ ἀπαντήσω καταρατικά, μὲ μόνη τὴν διαφορά, πὸς δὲν τὰ κάνουμε μὲ τὸν τρόπο πού θέλουμε. Αὐτὸ ναί, δὲν τὰ ἔκανε καθὼς θὰ τὰ ἤθελε. Γι' αὐτὸ δικαιολογεῖται σὲ κάποιον ποσοστὸ καὶ ἡ γκρίνια του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁμως μεριά, τώρα πού βρισκόμαστε στὴν πρώτη φράση τῶν σπουδαστικῶν του περιηγήσεων, μποροῦμε νὰ ἀπομονώσουμε ἀπὸ τὰ προλεγόμενα τῆς *Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* μιά φράση, τὴν ὁποία νὰ θεωρήσουμε πὸς ὄχι μόνον δικαιολογεῖ τὴν κατάφαση, ἀλλὰ ἐκφράζει ταυτόχρονα καὶ τὴν προσωπικὴν του ἄποψη γιὰ τὴν ἀξία τῶν ταξιδιῶν αὐτῶν. Εἶναι ἡ ἀκόλουθη: *Ἰξεύρω τί ὁμιλῶ*. Μέσα στὴν φράση αὐτὴ νομίζω, πὸς πρέπει νὰ διακρίνουμε τὴν βασικὴ συντεταγμένη τῆς συγγραφικῆς ἰδιοσυγκρασίας τοῦ Μοισιόδακα, ἔτσι ὅπως πάει τώρα νὰ διαμορφωθεῖ γιὰ τὴν πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς του. Μισὸν περίπου αἰῶνα ἀργότερα ὁ Σολωμός, μέσα ἀπὸ ἄλλο κλίμα, καθαρὰ λογοτεχνικό, θὰ ἀποφθεγματίσει: «Πρέπει πρῶτα μὲ δύναμη νὰ συλλάβῃ ὁ νοῦς κι ἔπειτα ἡ καρδιά θερμὰ νὰ αἰσθανθῇ ὅ,τι ὁ νοῦς εσ-

νέλαβε». Τώρα, σὲ μιὰ ἐποχὴ καθαρὰ ἀγωνιστικὴ γιὰ τὸν συγγραφέα-διανοοῦμένο, πρέπει νὰ παραλλάξουμε τὰ λόγια τοῦ Σολωμοῦ γιὰ νὰ πιάσουμε τὸν παλμὸ τοῦ συγγραφέα: νὰ συλλάβει ὁ νοῦς μὲ δύναμη τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ νὰ ὑπάρξει καὶ ἡ τόλμη γιὰ νὰ πάρει ἐκφραση ὅ,τι ὁ νοῦς σωστά συνέλαβε.

Τότε ὁμως ἀναγκαστικά θὰ βρεθεῖ ἀντιμέτωπος σ' ἕναν ἄγνωστο κόσμο: τὸ κοινό. Αὐτὸ πού πάει τώρα νὰ διαμορφωθεῖ στὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα, ὕστερα ἀπὸ μιὰ σχετικὴ ἄνοδο τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου καὶ μιά πιὸ συστηματικὴ στροφὴ πρὸς τὴ Δύση. Αὐτὸ τὸ κοινό, πού ὁ Ἰώσηπος φαίνεται νὰ πιστεύει πὸς ἔχει ἀρχίσει νὰ ὑπάρχει. Εἶχε δίκιο νὰ τὸ πιστεύει; Πρὶν ἀπὸ πενήντα χρόνια, ἀσφαλῶς ὄχι. Ὁταν ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος συνθέτει τὰ *Φιλοθέου Πάρεργα*, τὴν πρώτη ἀποτύπωση μιᾶς σπερματικῆς μορφῆς μυθιστορημάτων, δὲν ἐκδίδει τὸ ἔργο του, ἀλλὰ ἀρκεῖται νὰ τὸ κυκλοφορήσει σὲ στενὸ κύκλο σὲ χειρόγραφη μορφή. Τὴν λαχτάρω τοῦ συγγραφέα νὰ δεῖ τὸ ἔργο του τυπωμένο, τὴν μεταθέτει πρὸς τὸ κοινό τῆς Εὐρώπης, γι' αὐτὸ καὶ πασχίζει νὰ τὸ διημετεφρασμένο στὰ γαλλικὰ καὶ νὰ κυκλοφορεῖ στὴν Δύση. Ἡ ἀδιαφορία του νὰ τὸ δεῖ τυπωμένο στὴν γλώσσα ὅπου ἐγράφηκε τὸ ἔργο μπορεῖ νὰ ἔχει καὶ ἄλλα κίνητρα, ἔχει ὁμως καὶ ἕνα πρωταρχικό: δὲν πιστεύει πὸς ὑπάρχει τὸ κοινό.

Ὁ Ἰώσηπος πίστευε πραγματικά πὸς ὑπάρχει τὸ κοινό. Αὐτό, ἄλλωστε, καὶ μᾶς ἐνδιαφέρει στὴν ζήτησή μας. Τὸ πρόβλημα ἂν ὑπῆρχε ἢ ὄχι καὶ ποῖο ἦταν τὸ ἐπίπεδό του, δὲν μποροῦμε ἀκόμη νὰ τὸ ἐξετάσουμε καὶ οὔτε εἶναι τῆς ὥρας αὐτῆς νὰ ἐρευνηθεῖ. Ἡ ἀπόδειξη ἔρχεται ἀπὸ τὴν ἀντίθετη πλευρὰ: ὁ Φαναριώτης μέγας κλουτζιάρης Δημήτριος Φωτιάδης ἢ Καταρτζῆς, πού κατέλαβε ἡψηλὰ δικαστικά ἀξιώματα καὶ ἐτιμήθηκε μὲ τὸν τίτλο τοῦ Μεγάλου Λογοθέτη, μὲ μεγάλη προσωπικὴ ἀκτινοβολία, ἔχει ὅσο λίγοι λόγιοι γιὰ τὴν ἐποχὴ του κοινωνικὴ ἐπιφάνεια καὶ κάλυψη. Ὁ ἀγνώστων λοιπῶν στοιχείων Ἰώσηπος (Μοισιόδαξ δειχνεῖ ἀπλῶς τὸν τόπο προέλευσής του) μὲ τὴν ἀσημαντὴ κοινωνικὴ ἐπιφάνεια καὶ τὴν σχετικὴ κοινωνικὴ κάλυψη, πιστεύει πὸς μπορεῖ νὰ καταθέσει τὴν μαρτυρία του καὶ νὰ ἀρχίσει διάλογο.

Ἄς ξαναγυρίσουμε ὁμως στὴν ἀφετηρία μας: ὑπάρχει τὸ κοινό;

Κατ' ἀρχὴν θὰ λέγαμε ὄχι. Ἀπόδειξη: ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς ἔχει ὄχι μιὰ, ἀλλὰ πολλὲς μαρτυρίες νὰ καταθέσει πέρα ἀπὸ τὸν στενὸ κύκλο του. Δὲν κατέθεσε καμία: ὅλο τὸ ἔργο του τὸ ἄφησε ἀνέκδοτο, παρ' ὅλη τὴν οἰκονομικὴ ἄνεση πού τὸν διακρίνει. Δὲν ἀποκλείω νὰ ἔχει καὶ ἄλλους λόγους πού συμπεριφέρεται ἔτσι. Αὐτὸ ὁμως δὲν μὲ ἐμποδίζει νὰ θέσω στὸν ἀναγνώστη ἕνα ἐρώτημα: Ἄν ὁ Καταρτζῆς ἐπίστευε πὸς ἕνα κοινό ἦταν ἔτοιμο ὄχι νὰ δεχθεῖ, ἀλλὰ νὰ κουβεντιάσει τὶς καταθέσεις του, εἶναι δυνατὸν ἕνα μέρος τουλάχιστον τοῦ πλοῦσιου αὐτοῦ ἔργου νὰ μὴν ἔβλεπε τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας; Ἄθελά μας ὁμως καταλήξαμε σ' ἕνα ἄλλο συμπέρασμα, ἂν παραμερίσουμε τὸν προσωπικὸ παράγοντα. Ὁ Ἰώσηπος σύγχρονος, ὁμοειδέατῆς μὲ τὸν Καταρτζῆ, πού δρᾷ στὸν ἴδιο ἀκριβῶς χῶρο μὲ ἐκείνον, διαφωνεῖ καὶ δέχεται τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κοινού. Ποιὸ κοινό; προσπαθῶ πάντοτε νὰ συλλάβω μιὰν εἰκόνα, πού εἶναι ἀπάντηση καὶ σ' ἕνα ἐρώτημα: Ποιὰ εἶναι ἡ ἐντύπωση πού δίνει ὁ Ἰώσηπος, ἔτσι καθὼς προσπαθεῖ, μέσα ἀπὸ τὸν ὄγκο τοῦ παραδοσιακοῦ ἐντύπου, πού ὅσο πηγαίνει καὶ πυκνώνει, νὰ δημιουργήσει ἕνα ἄνοιγμα; Δὲν εἶναι καθόλου ἀπλὸ νὰ σχηματίσει κανεὶς αὐτὴν τὴν εἰκόνα. Ὅ,τι κυριαρχεῖ εἶναι ἕνα τραγικὸ αἰσθημα μοναξιάς. Πῶς νὰ τὴν καταλύσει; Δὲν εἶναι εὐκόλο. Διάλογο δύσκολο εἶναι νὰ ἀνοίξει: οἱ συμπαράστατες εἶναι τόσο λίγοι, καὶ οἱ ἀντίπαλοι τόσο μισαλλόδοξοι.

Κι ὁμως δὲν εἶναι μόνος. Ὑπάρχει ἕνα κοινὸ γύρω του. Δὲν εἶναι ἐκεῖνο πού συνήθως ὀνομάζουμε σήμερα κοινό. Ἄς τὸ δοῦμε ἀπὸ πιὸ κοντά. Ὁ Ἰώσηπος εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους πού ἐγκαινιάζει τὴν δημοσίευση τοῦ καταλόγου συνδρομητῶν στὰ βιβλία του. Ἡ ἀρχὴ ἔχει γίνει, λίγα χρόνια πρὶν, καὶ συγκεκριμένα τὸ 1749, μὲ τὸ βιβλίον *Ὁδὸς Μαθηματικῆς*. Ὅλα ὁμως τὰ βιβλία μὲ συνδρομητὲς ἕως τὴν στιγμή τῆς *Ἠθικῆς Φιλοσοφίας* ἀνήκουν —ἐκτὸς ἀπὸ μιὰν ἐξαιρέση πού ἀφορᾷ σὲ θρησκευτικὸ βιβλίον— στὸ ἐκδοτικὸ κύκλωμα τῆς Βενετίας. Ὁ Ἰώσηπος ἐγκαινιάζει γιὰ τὸ εἶδος νέους χώρους γιὰ νὰ ἀκτινοβολήσει, τοὺς ἐλληνικοὺς παροικιακοὺς ἐμπορικοὺς χώρους τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης. Εἶδος λοιπὸν νέο ὁ συνδρομητῆς, εἶναι δημιουργημὰ μᾶς καινούριας πραγματικότητας, πού ἀρχίζει ἐκεῖνα ἀκριβῶς τὰ χρόνια νὰ διαμορφώνεται, μὲ τὴν ἐμφάνισή, σὲ

5. ΗΦ, λ'. Πβλ. καὶ τὰ ὅσα σχετικὰ γράφει στὴν Α (36): «Ὅπως καὶ ἂν εἶναι, ἐγὼ νομίζω πὸς εἶναι ἄνθρωποι καὶ αὐτοὶ φύσει τοῦ εἶδέναι ὀρεγόμενοι, καὶ πὸς, γεννόμενοι ἐν τῇ Ἑλλάδι καὶ πνέοντες τὸν Ἕλληνα ἀέρα καὶ αὐτοί, ἔχουσιν εἰςφύριαν ὄσσην καὶ οἱ λοιποὶ Ἕλληνες οὔτε λείπεται αὐτοῖς φιλοκαλία, ὅση τὸ ελάχιστον ζητεῖται, ὥστε νὰ μὴ δυσχεραίνωσι τοῖς ἐγκριτωτέροις ἀκροάμασι τῆς Φιλοσοφίας, ἢ ὥστε νὰ μὴ ἀτιμάζωσι τοὺς ἐπαγγελλομένους αὐτά».

Ἐπὶ αὐτῶν καὶ ἐδῶ ἕνα θέμα ἀνοιχτό: ποιὰ ἔργα ἐπιστημονικὰ μεταφράζουν οἱ Τοῦρκοι στὴν γλώσσα τους, ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ κυρίως.

ικανό αριθμό, εκδόσεων μη παραδοσιακών (λόγιων) βιβλίων.

Το γεγονός δεν είναι τυχαίο, άρκει να σκεφθούμε πώς εξυπηρετεί διπλή σκοπιμότητα: ο συνδρομητής αισθάνεται κοινωνικά ικανοποιημένος, που το όνομά του συνδέεται με μια πράξη δημόσιας προβολής, καθώς είναι το βιβλίο από την άλλη μεριά, ή οποία και μās ενδιαφέρει, ο Ίωσήπος, όταν προβαίνει στην δημοσίευση του καταλόγου των ανθρώπων που τον συμπαραστάθηκαν, έχει μια πρόθεση: θέλει να αποδείξει ότι το έργο του δεν είναι μια ατομική υπόθεση, αλλά μια συλλογική κοινωνική παρουσία. Υποτίθεται, δηλαδή, πώς δεν συνδέει κανείς το

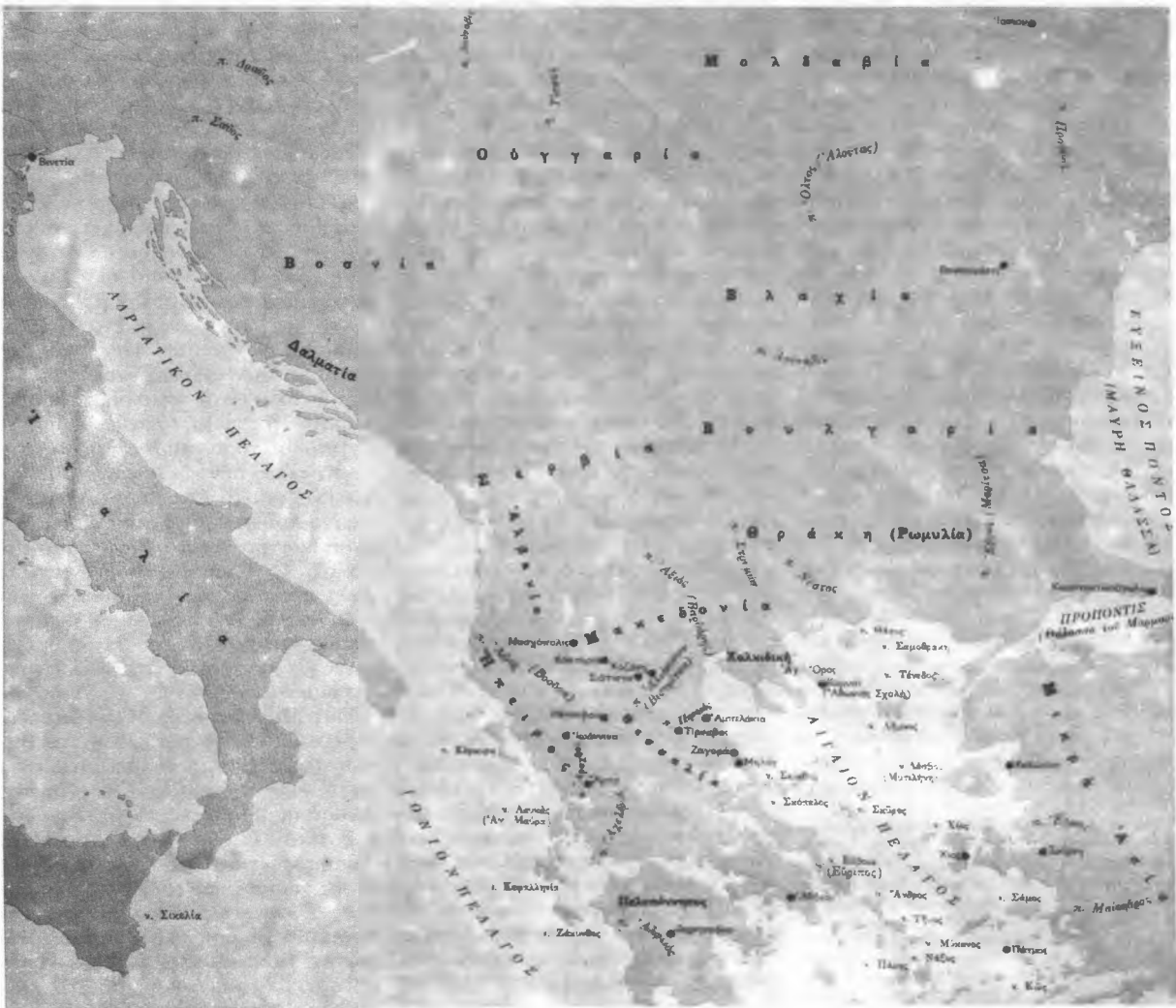
όνομά του με την έκδοση ενός έργου του οποίου δεν αποδέχεται κατά κάποιο τρόπο το περιεχόμενό⁶.

Τα πράγματα, ύστερα από τις απαραίτητες αυτές διερευνήσεις,

6. Στά 1768 ο εκδότης του 'Αλφαριθμηταρίου Γερμανικού παπά Γεώργιος ο Σιατιστεύς, θεωρεί σκόπιμο στην προσφώνησή του στον αναγνώστη να αναφερθεί στον Μοισιόδακα: «Είδε πάλιν και θελήση ό καθ' εϊς να συνεισφέρει το κατά προαίρεση, θέλει προγραφή έκάστου το τίμον όνομα εις το Βιβλίον, καθώς ειρήσκονται και εις τον πρώτον τόμον της μεταφρασθείσης 'Ηθικής παρά του Ίωσήπου του Μοισιόδακος, και θέλουν δοθών έκάστω τόσα Βιβλία, κατά το ανάλογον της συνεισφοράς όποι' έκαιμεν» ('Ηλιού. Προσθήκας στην 'Ελληνική Βιβλιογραφία. 1515-1799, τόμ. Α'. Διογένης. Αθήνα 1973, σ. 192).

μοιάζουν τώρα να ξεκαθαρίζουν. Έτσι, αν το δεύτερο ερώτημα είναι συνάφηση του πρώτου, καθώς μοιάζει να υποσημαίνει ο Σεφέρης, θα οδηγηθούμε και σε μια ομόλογη κατάφαση για τα βιβλία. Άς πλησιάσουμε πιο κοντά στον Μοισιόδακα πάλι. Τί θα μπορούσε να επιθυμήσει ως έκδοση βιβλίου την εποχή εκείνη που πραγματοποιεί την πρώτη του επαφή με το κοινό της πατρίδας του; Οι γενικές προϋποθέσεις τις οποίες εξετάσαμε αναλυτικά μόνο προς αλήτην την κατεύθυνση που πήρε να μπορούσαν να τον οδηγήσουν. Κατ' αρχήν στην μετάφραση. Ο πνευματικός πλούτος της Δύσης που ξανοίγει τώρα μπροστά του, αυτήν την

ΕΛΛΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΝΩΤΕΡΩΝ ΣΧΟΛΩΝ ΑΠΟ ΤΟ 1669 ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1821

Άπο την «Ίστορία του Έλληνικού Έθνος», τόμ. ΙΑ', σελ. 313.

στιγμή μόνον μέσα από την μετάφραση μπορεί να αξιοποιηθεί. Μια καινούρια υποταγή στην αυθεντία ναί, αλλά τί αυθεντία τώρα! δική του, σύγχρονη, που μιλάει την ίδια γλώσσα με αυτόν. Έπειτα, σημασία έχει πιά πώς διαλέγει μόνος τον τόν αφέντη του, μέσα από πλήθος ισάξιους. Είναι μια θελκτικά εθελιμμένη δέσμευση. Καμιά σύγκριση με την οποιαδήποτε αυθεντία του παρελθόντος, που την επιβάλλει ή το παρελθόν αυτό καθ' εαυτό ή μια άλλη εξουσία, καθώς, π.χ., ή Εκκλησία. Ακόμη είναι και ο Πρόλογος· έτσι, όπως σκέφθηκε πρώτος αυτός να τον αξιοποιήσει, πόσο άνετα θα αισθάνεται που έχει κι αυτός την δική του φωνή. Τέλος, οι συνδρομητές που είναι έμποροι: ανήκει σε ένα συλλογικό όργανο, δεν είναι μόνος, γίνεται εκφραστής μιας νέας κοινωνικής πραγματικότητας.

Όλα αυτά, όχι μόνον στην αθηροστική τους μορφή, αλλά και στην σύνθεσή τους, ανταποκρίνονται τώρα και σε έναν νέο ανθρώπινο τύπο, μέσα στην μικρή μονοσήμαντη ακόμη δημοκρατία μιας διανοήσης, η οποία εκείνη ακριβώς την στιγμή αποσπάται και αντιμάχεται τον συντριπτικό όγκο της λογιστικής στην Τουρκοκρατία. Νιώθουμε πώς, ξύτω και κάτω ακόμη από το κληρικό σχήμα, πάει να ξεσπαραγανωθεί μια καινούρια μορφή. Είναι, βέβαια, ο ίδιος αυτός σπουδαίος που ξέραμε έως τώρα, ναί, αλλά και κάτι άλλο. Πώς θα μπορούσαμε να τον κερδίσουμε, να τον οικειοποιηθούμε; Ασφαλώς από την αμεσότητα που θα μας χάριζε ή εικόνα. Έτσι όπως έχουν τα πράγματα, δεν μοιάζει πώς τώρα, περισσότερο ίσως από οποιαδήποτε άλλη στιγμή στην ιστορία της παιδείας μας, έχουμε ανάγκη από την αναζήτηση της μορφής;

Πολύ φοβούμαι πώς θα πρέπει να απογοητευθούμε, μάλλον, οριστικά, όσο οριστικά μπορεί να απογοητευθεί κανείς για πρόσωπα και για θέματα της νεότερης παιδείας μας που έχουν σχέση με την ξερύνα. Πιστεύω, δηλαδή, πώς αυτή τη στιγμή, δύο είναι οι μεγάλες προσωπογραφικές απώλειες για τα γραμμάτια μας: ο Ανδρέας Κάλβος και ο Ίωσηπος. Ο Κάλβος είναι ένα κάτι άλλο στην ποίησή μας· αυτό ακριβώς το κάτι άλλο αισθάνεσαι πώς έχεις πολύ μεγαλύτερη την ανάγκη να περικλείσεις σε μιαν εικονογραφική παρουσία· πολύ περισσότερο, π.χ., από την μορφή του Σολωμού, για τον

οποίον ή προσωπογραφική απώλεια δεν θα ήταν και τόσο μεγάλη. Στόν Σολωμό μπορεί να πέφταμε έξω στά χαρακτηριστικά της μορφής του, όχι όμως στην ποιητική του στάση, ο ποιητικό του βλέμμα. Με τον Κό τίποτε από τα δύο δεν μπορούμε να έχουμε. Αν περάσουμε τώρα στην περίπτωση Μοισιόδακα, μπορούμε αντίστοιχα να υποστηρίξουμε πώς δεν ανησυχούμε για την προσωπογραφική απώλεια του Καταρτζή. Γέννημα και ανάστημα μιας κοινωνίας που λίγο ως πολύ την ξέρουμε, εύκολα συλλαμβάνουμε την μορφή του. Με τον Μοισιόδακα όμως; αποδοκίμητος γεωγραφικά, κοινωνικά, δεν μας βοηθάει. Κι όμως; πόσο πιο πολύ δεν λαχαράμε, καθώς και στον Κάλβο, αυτόν ακριβώς των ανθρώπων να ξανοίξουμε το βλέμμα; Μεγάλοι γκρινιάρηδες κι οι δύο των γραμμάτων μας, μοιάζουν σαν να αποζητούν πεισματικά να μας στερήσουν αυτήν την χαρά. Αληθινά ιδώ θα έλεγε κανείς ταιριάζει ο λόγος του ποιητή απόλυτα: «χάσαμεν... το πιο τίμιο — την μορφή του».

«Όσον είναι νεοφανές τοσοῦτον είναι ασύνηθες»

Ας μὴν εντυπωσιαζόμαστε. Όλα αυτά κεντρίζουν, βέβαια, την φαντασία· δημιουργούν την εντύπωση πώς κάτι πάει να αλλάξει στον παραδοσιακό κόσμο της παιδείας, ξύτω και μέσα από μια μετάφραση, ξύτω και με τα σύντομα αλλά χαρακτηριστικά Προλεγόμενα που είδαμε. Πόσο όμως γρήγορα μπορεί να συντελεσθεί μια μεταβολή; Η άμεση απάντηση που θα μπορούσε να δώσει κανείς, κι αν ακόμη δεν γνωρίζει το πνεύμα της εποχής, είναι μία: όχι όσο θα θέλαμε γρήγορα. Ακριβέστερα: το χρονικό διάστημα που χωρίζει την έκδοση της *Ήθικης Φιλοσοφίας* από την εμφάνιση της *Απολογία* δεν είναι μικρό: είκοσι χρόνια. Ας επισημάνουμε προς το παρόν το τέλος από το όριο αυτό με έναν χαρακτηρισμό, που ο ίδιος ο Ίωσηπος σπεύδει να δώσει στην *Απολογία* από τις πρώτες σελίδες των Προλεγομένων. «Όσον είναι νεοφανές τοσοῦτον είναι ασύνηθες». Έχουμε τώρα μια παραδοχή που πάει να δέσει ώραία με το ξάφνιασμα που προκαλεί ή εμφάνιση της *Ήθικης Φιλοσοφίας*, και σαν συνέπεια και

σαν συνέχεια. Η προσοχή μας πρέπει να στραφεί τώρα και να φωτίσει τα είκοσι αυτά χρόνια που αναφέραμε για να εξετάσουμε τα προγεφυρώματα, που θα επιχειρήσει να δημιουργήσει ο Ίωσηπος σε ένα δρόμο που ξανοίγει με αποφασιστικό τρόπο.

Αυτός όμως ο δρόμος πόσα και ποιά ενδόσημα είχε ώστε να γίνει πραγματικότητα; Ο κόσμος του πνεύματος είδαμε και ξέρουμε πώς μια και μόνη διέξοδος είχε για να ανθοφορήσει: τον χώρο της εκπαίδευσης. Οι τρόφιμοι, ο κύκλος των ανθρώπων με τα κοινά ενδιαφέροντα, τα προβλήματα, τα μέσα, όλα αυτά περιχαράκωνονται μέσα σε καθορισμένους χώρους, σε όρισμένο αριθμό ανθρώπων, σε πολύ συγκεκριμένα ακόμη έργα, και, τέλος, σε καθορισμένα θέματα. Έξω από το κύκλωμα αυτό ο αντίκτυπος από μια αυστηρά παραδοσιακή πνευματική ζωή μπορεί να φθάσει στην υπόλοιπη κοινωνία, μόνον σε εκείνους που έχουν δημιουργήσει από την ίδια την φύση των πραγμάτων κάποιον άμεσο δεσμό προς το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό συγκρότημα. Αυτοί δεν μπορεί να είναι άλλοι παρά βασικά οι πνευματικοί ή οι υλικοί προστάτες, δηλαδή οι Ήγεμόνες και ο Κληρός. Το σύστημα λειτουργεί έντελως κλειστά, οι άνθρωποι έλκονται προς την εκπαίδευση για να αποκτήσουν τα εφόδια που θα εξυπηρετήσουν πάλι την εκπαίδευση, με μικρό ποσοστό διαφυγής προς άλλες ενδεχόμενες λύσεις, από τις οποίες και πάλι ελέγχεται ή εκπαίδευση. Οποιαδήποτε καινοτομία, οποιαδήποτε ανανέωση είναι αδιανόητο ότι μπορεί να δημιουργήσει προσβάσεις προς άλλα κοινωνικά επίπεδα, ώστε να δημιουργηθεί μια κάποια πνευματική ζύμωση σε χώρους που δεν σχετίζονται άμεσα προς την εκπαίδευση, όπως το κλειστό κύκλωμα εμπόρων και φαναριστών.

Αυτήν ακριβώς την ισορροπία έρχεται τώρα να ανατρέψει και ως θεωρία και ως πράξη ο Ίωσηπος. Ός θεωρία: καινούρια πνευματικά ενδιαφέροντα· ανατροπή, αναθεώρηση και ανανέωση του παραδοσιακού βιβλίου. Ός πράξη: ένας άλλος χώρος από τον εκπαιδευτικό για πλαίσιο. Το μοντέλο που θα χρησιμοποιήσει είναι από τα πράγματα αδύνατο να μην είναι παραδοσιακό· το είχε προσφέρει παλαιότερα ή Αναγέννηση, το είχε χρησιμοποιήσει ο απολυταρχικός δεσποτισμός

του 13' αιώνα, και το ίδιο αυτό μοντέλο το είχε κληρονομήσει άνετα και η φωτισμένη δεσποτεία του 19' αιώνα, πολύ χαρακτηριστικά στο πρόσωπο του Φρειδεरिकου του Μεγάλου και της Αικατερίνης της Ρωσίας: είναι η ηγεμονική αυλή που θα εκθρέψει και θα συντηρήσει τον κόσμο αυτόν του πνεύματος. Η πραγματικότητα μέσα στην οποία θέλει να ζήσει και να σταδιοδρομήσει ο Ίωσηπος, αυτό το μοντέλο μπορούσε να του το προσφέρει. Γι' αυτό, φαίνεται, πώς παρ' όλες τις παλινδρομήσεις του, δεν μπόρεσε τελικά και να ξεφύγει. Του δίνει όμως και μία διάσταση, που υπήρχε, βέβαια, και πριν, αλλά που τώρα, στους χώρους των Ήγεμονιών, έχει την δυνατότητα να την ισοφαρίσει προς τις ηγεμονικές αυλές. Στον ίδιο αυτόν πρόλογο της *Ήθικης Φιλοσοφίας* γίνεται έντελως συγκεκριμένος: «Και άραγε δεν έμελλε να είναι μία μεγαλωτάτη παρηγορία της Ελλάδος το να πλημμυρούσι τα παλάτια των Αρχόντων, και αι αυλαί των Αρχιερέων από σπουδαίους πολυμαθείς;».

Η συνέχεια που δίνει στο κείμενο αυτό ο Ίωσηπος δείχνει, βέβαια, πώς δραματίζεται. Δεν έχει τόσο σημασία. Σημασία έχει ποιά ευρύτητα δίνει στον δραματισμό του αυτό. Μέσα από έναν κόσμο που γεννιέται, και γεννιέται με πολλούς τρόπους, μέσα από έναν κόσμο που δεν έχει βρει ακόμη τα κατάλληλα έκφραστικά μέσα και παλεύει μέσα από μύριες δυσκολίες δρων για να εκφράσει πλήθος από ενδιάθετες τάσεις, αυτή η άσφυκτική αγωνία που αισθάνεται κανείς συχνά να πνίγει τον λόγο του Μοισιόδακα, γίνεται ακόμη πιο αποδεικτική πώς δεν πρόκειται πια για άπλες αναζητήσεις, αλλά για θέσεις. Παλεύει· παλεύει με την γλώσσα για να μορφοποιήσει αυτή την κοινωνία του πνευματικού ανθρώπου στους κόλπους των ηγεμονικών και ιερατικών αυλών. Μιλάει για *συνελεύσεις*, μιλάει για *συνομιλίες*, μιλάει για *διαλέξεις έναγώνιες* [= συναγωνιστικές], μιλάει για *ρητορικές ομιλίες*, μιλάει, τέλος, για *πολυπραγμοσύνες*, κι ένας θεός μονάχα ξέρει κιάν ο ίδιος γνωρίζει ακριβώς, ποιά είδοποιός διαφορά διακρίνει την πολυποίκιλη αυτήν όρολογία που χρησιμοποιεί. Μιά είναι η αλήθεια: όλη αυτή η κλίμακα πνευματικών απαιτήσεων εκφράζει άπλως τον ψυχικό του πληθωρισμό να ξεχύσει σε λογίων-λογίων κιάούπια μια και μόνη κυρίαρχη διάθεσή του, την ανάγκη για διάλογο.

Αυτή η ανάγκη για διάλογο στον Μοισιόδακα, που —καθώς θα δείξει η συνέχεια— θα γίνει επίμονη επιδίωξή του, πρέπει να μάς κάνει σκεπτικούς για μερικά πράγματα. Η περίπτωση του Βούλγαρη, που κι αυτός με τον τρόπο του τα ίδια ζητούσε από την κοινωνία της εποχής του, αλλά σε ήσωνα κλίμακα, καθώς και οι περιπέτειες του από την αρχή κιόλας της σταδιοδρομίας του στα Γιάννενα, πρέπει να του ήταν σε λεπτομέρειες γνωστές, ακόμη κι από την πρόσφατη προσωπική εμπειρία στην Αθωνιάδα. Από πού λοιπόν άντλει την τόση δύναμη, ώστε να γίνεται τόσο τολμηρός στις γενικότερες επιδιώξεις του; Μιά απάν-

Άδαμάντιος Κοραΐς

τηση, νομίζω, θα είχε να διατυπώσει κανείς εδώ, που θεωρώ πως χαρακτηρίζει καιρία το πνεύμα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, σε όλη του τη χρονική έκταση: από τα μέσα του αιώνα, και συγκεκριμένα από τον ίδιο τον Βούλγαρη, αρχίζουν οι άνθρωποι του πνεύματος να κυριαρχούνται από μια πολύ ισχυρή αυτοπεποίθηση. Πιστεύουν πως με το έργο τους, στο σύνολό του, μπορούν αυτοί οι ίδιοι ή να γίνουν φορείς μιας γενικότερης ανανέωσης ή οι πρωτεργάτες γι' αυτήν. "Ό,τι για μάς σήμερα είναι επιδιώξεις συλλογικών οργάνων και μόνο, εκείνοι δεν δυσκολεύονται να το περιορίσουν στον χώρο της προσωπικής δημιουργίας. Έπειδή τώρα αρχίζουν να αισθάνονται ότι υπάρχει πίσω τους ένας κόσμος που μπορεί να τους ακολουθήσει. Έτσι: ένας Βούλγαρης πιστεύει πως με την Αθωνιάδα θα έτοιμάσει την πνευματική και πολιτική αναγέννηση της πατρίδας του· ένας Ρήγας σκοπεύει στον ίδιο στόχο μέσα από ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα πνευματικής και επαναστατικής καλλιέργειας των συμπατριωτών του· ένας, τέλος, Κοραΐς —για

να περιορισθώ σε τρεις διαφορετικούς και αντιπροσωπευτικούς κορυφαίους— έχει ανάλογους στόχους με την *Ελληνική Βιβλιοθήκη* του. Πώς μεταφράζεται αυτή η αυτοπεποίθηση; Σ' έναν καλοπροαίρετο μεσσιανισμό, που τον γεννάει στο μεγαλύτερο ποσοστό ή αισιοδοξία όλων να βλέπουν το ελληνικό πρόβλημα βασικά ως πρόβλημα παιδείας.

"Αν η διαπίστωση αυτή είναι όρθη, τότε οι προϋποθέσεις από τις οποίες είδαμε τον Μοισιόδακα να ξεκινάει στο έργο του, θα τον οδηγήσουν άσφαλώς στον καλοπροαίρετο μεσσιανισμό. Στα 1779, συγκεκριμένα, ύστερα δηλαδή από μία πικρή πείρα της πραγματικότητας, στον πρόλογο ενός νέου του έργου και στις παραμονές ακριβώς της *Απολογίας*, ή έκδοση της οποίας ξέρει πως μπορεί και να σημάνει το τέλος των αγώνων του, εκφράζεται με έναν τρόπο τον οποίο δεν θα περίμενε κανείς από τον ταλαιπωρημένο πενηνταπεντάρη πια Ίωσηπο, αλλά από τον γεμάτο δραματισμούς συγγραφέα του προλόγου της *Ήθικης Φιλοσοφίας*: «Τρέφων το λοιπόν εγώ ζήλον εξ αρχής να χρησιμεύσω... τῷ ἡμετέρῳ κοινῷ και ἔχων σκοπόν... περί πολλῶν πραγμάτων να πραγματοποιηθῶ». Πότε, αλήθεια, αυτό; Έπαναλαμβάνω, στα 1779. Κι όμως, αν κοιτάξουμε πίσω μας, θα έλεγε κανείς πως μάλλον έπρεπε να είχε χρησιμοποιήσει ιστορικό χρόνο πριν από την φράση του «περί πολλῶν πραγμάτων».

Ευγένιος Βούλγαρης
(Γεννάδειος Βιβλιοθήκη)

Στα είκοσι, δηλαδή, αυτά χρόνια μπορούμε να υποστηρίξουμε πως είχε αρχίσει και είχε κλείσει κιόλας τον διάλογο —γιατί όχι διαλόγους;

— πρὸς ὅλες τις κατευθύνσεις. *Ε-
τοι: οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὴν γλώσ-
σα γενικότερα καὶ γιὰ τὴν ἀνάγκη
νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἀπομάκρυν-
ση ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο μὲ πρὸς ἕνα ἀ-
πλοῦστον γλωσσικὸ ὄργανο — γιὰ
τὸ ὁποῖο θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία
νὰ ξαναμιλήσουμε ἐκτενέστερα — εἶ-
χαν ξεσηκώσει τὴν ὀργή τοῦ δασκά-
λου του, τοῦ Βούλγαρη⁷. οἱ ἀπόψεις
του νὰ προηγηθεῖ ἡ διδασκαλία τῶν
μαθηματικῶν στὸ καθιερωμένο σχή-
μα τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας, εἶ-
χαν ξεσηκώσει ἄλλον εἶδους ἀνατα-
ραχῆ⁸ στὸς ἐκπαιδευτικούς
κύκλους· οἱ ἀπόψεις του νὰ συστη-
ματοποιηθεῖ, συνδυαστικὰ μάλιστα,
ἡ διδασκαλία τῆς Γεωγραφίας, μὲ τὸ
εγχειρίδιο πού συγγράφει ἀπὸ τὸ
1767 κιάλας, εἶχαν ἀνοίξει τὸν διά-
λογο μὲ τοὺς ἐκπαιδευτικούς, ἀλλὰ
καὶ μὲ τοὺς ἐκκλησιαστικούς
κύκλους⁹. οἱ ἀπόψεις του νὰ πρυτα-
νεύσει ἕνα ἄλλο πνεῦμα στὴν ἀγωγή
τῶν παιδιῶν, πού ἐκφράζεται μὲ τὴν
συγγραφή τοῦ ἔργου του *Περὶ παί-
δων ἀγωγῆς*, εἶχαν ἀνοίξει τὸν διά-
λογο μὲ παιδαγωγοὺς καὶ γονεῖς· ἡ
παράφραση, τέλος, τοῦ διαλόγου
τοῦ Ἰσοκράτη *Νικοκλῆς*, στὰ γαλλι-
κά, εἶχαν ἀρχίσει ἄλλον διάλογο μὲ
τοὺς ἴδιους τοὺς ἠγεμόνες, ἀφοῦ
στὸν ἐπίλογό του καταλήγει μὲ μιὰ
τολμηρὴ παραίνηση: «Ἡ Βασιλεία
σὲ ἐνεχειρίσθη οὐχὶ ποτὲ ὡς ὄργανον
φιλὸν ἀπολαύσεως ἢ ὡς κανὲν μέσον
ἠδυπαθείας, ἀλλ' ὡς μιὰ εφορία τῆς
κοινῆς εὐδαιμονίας τοῦ κοινοῦ».

*Υστερα ἀπὸ τὸν ἀμυτὸ αὐτὸν
διαλόγων, διαλέξεων, συζητήσεων
κλπ., ὅρων πού εἶδαμε πὼς ἤθελε νὰ

7. Αναφέρομαι στὸν ἀκόλουθο ἀφορισμὸ τοῦ
ἀπὸ τὴν *Λογική* του (σ. 49): «Ἐκσυριπτέον ἄρα
τὰ χυδαῖσι φιλοσοφεῖν ἐπαγγελλόμενα βιβλι-
δάφια, τῆς Ἑλλάδος φωνῆς ὡς οἰόντε ἐπιμε-
λουμένους, ἢς ἄνευ, οὐδὲ τὸν πάλαι πεφιλοσο-
φηκότων ἐστὶν ἀπόνασθαι». *Ἄν ὁ ἀφορισμὸς
αὐτὸς ἀφορᾷ καὶ στὸν Δαμιῶδ ἢ μόνον στὸν
Δαμιῶδ εἶναι ἕνα ερώτημα ἀκόμη ἀναπάντητο.

8. Τὸ κείμενο τῆς *Γεωγραφίας* πού σφίεται
στὴν Μονὴ Παντελεήμονος στὸ Ἄγιον Ὄρος
(ἀρ. 6256), φαίνεται πὼς εἶναι ἰδιόγραφο, καὶ
εἶναι πολὺ πιὸ σύντομο ἀπὸ ἐκεῖνο πού ἐξέδω-
σε. Σὲ προσεχῆς μελέτημά μου θὰ ἔχω τὴν
εὐκαιρία νὰ μιλήσω διεξοδικὰ γιὰ τὴν σχέση
ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ κείμενα, καὶ γιὰ τὰ
συμπεράσματα στὰ ὁποῖα μᾶς ὀδηγεῖ ἡ σχέση
αὐτῆ. *Ὅσο γιὰ τὸν διάλογο μὲ τοὺς ἐκπαιδε-
υτικούς, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς ἐκκλησιαστικούς κυ-
κλους ἀναφέρομαι τόσο στὴν Α πολ., ἀλλὰ καὶ
ἰδιαίτερα στὴν ΘΓ, ὅπου, προκειμένου γιὰ τὴν
κίνηση τῆς γης, ἀντικαθίστῃ τὸν ὄρο *νεωτερίζω*
μὲ τὸν ὄρο *πυθαγορίζω*. Βλ. καὶ Κ. Θ. Δημαρᾶς
στὸν Πρόλογο τῶν *Δοκιμῶν* τοῦ Καταρτζή, σ.
ξα'.

χρησιμοποιήσει ὁ Ἰώσηπος, ἀναρω-
τιέται, ἀλήθεια, πλέον ὁ ἀναγνώ-
στης, τί μπορεῖ νὰ ἐκφράζει στὰ
1779 πλέον ἢ φράση του «περὶ πολ-
λῶν πραγμάτων». *Ἄς μὴ βιαστοῦμε
νὰ ἀπαντήσουμε στὸ ερώτημα, γιὰτι
προέχει νὰ ἐπισημάνουμε ἕνα ἄλλο
κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς προσωπι-
κότητας τοῦ Μοισιόδακα, πού θὰ
λέγαμε πὼς ἐντάσσεται στὸ γενικότε-
ρο αὐτὸ πνεῦμα τοῦ μεσοισανισμοῦ
πού χαρακτηρίζει τὴν λογιόσυνη τῆς
ἐποχῆς του.

*Ἔτσι εἶναι. *Ὅταν ἔχει νὰ κάνει
κανεὶς μὲ μιὰ προσωπικότητα καθὼς
ὁ Ἰώσηπος, πού ἔχει τὴν δύναμη νὰ
βλέπει στὴν παραμονὴ τῆς *Ἀπολογί-
ας* μὲ τέτοια νηφάλια καὶ ἀγωνιστικὴ
ἀκόμη ματιὰ τὴν πραγματικότητα,
δὲν μπορεῖ νὰ παραβλέψει τὸν ψυχο-
λογικὸ παράγοντα. *Ὅταν, δηλαδή,
βλέπει κανεὶς τοῦ Βούλγαρη καὶ τοῦ
Θεοτόκη τὴν ἀπομάκρυνση, πρέπει
νὰ αἰσθάνεται πὼς κάποια ἄλλη
μεταβολή, σὲ ψυχολογικὸ ἐπίπεδο,
πάει τώρα νὰ συντελεσθεῖ. *Ἄς ἐρ-
θουμε στὰ πράγματα: τὴν αὐτοτε-
ποίησιν πού διαπιστώσαμε ὡς τώ-
ρα, θὰ μπορούσαμε νὰ παρατηρή-

σομε πὼς τὴν χαρακτηρίζει μιὰ λέ-
ξη: *ζήλος*. Τώρα, μὲ τὸν Μοισιόδα-
κα, πρέπει νὰ τὴν ἀνεβάσουμε λίγο
πιὸ πάνω καὶ νὰ χρησιμοποιήσουμε
τὴν λέξη *χρῆος*. Σὲ μιὰ ὑποσημείωση
τῆς *Ἀπολογίας* ὁ Ἰώσηπος μᾶς δίνει
μέσα ἀπὸ τὴν παρουσίαση τοῦ και-
νούριου αὐτοῦ ὄρου καὶ τὸ πνεῦμα
τῆς ἐποχῆς: «Ἐνὼ ἐγὼ ποτὲ καιροῦ,
ὁμίλων μετὰ τινος ἀξιωματικοῦ τοῦ
ἠγεμόνος τῆς Βλαχίας περὶ συστάσε-
ως τῶν σχολείων τῆς αὐτῆς Βλαχίας,
ὑπέλεγον, πὼς ἡ ἀσθεντία χρεωστεῖ
πρὸς τοῖς ἄλλοις νὰ φροντίξῃ καὶ
περὶ τῶν σχολείων, μοὶ ἀπεκρίθη:
χρῆος; τί χρῆος; καὶ ὁ σαρδωνικός
γέλως ἦτον ἡ λοιπὴ ἀπόκρισις».

Σημ. 1. Σύνταξης: Στὴν παρούσα δημοσί-
ευση, διατηρήθηκε πιστὰ ἡ ὀρθογραφία
καὶ ἡ στίξη τοῦ συγγραφέα.

Ἡ ΓΕΩΡΓΙΑ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ

(Συνέντευξη ἀπὸ τὴν σελ. 36)

Θὰ μπορούσα νὰ πολλαπλασιάσω ἀπεριόριστα
αὐτὰ τὰ παραδείγματα, ἀλλὰ δὲν νομίζω ὅτι θὰ
χρησίμευε σὲ τίποτε:

Τὸ πρόβλημα τοῦ ὀρόλου πού ἔπαιξε ἡ ἀνάπτυξη
τῆς γεωργίας στὴ στασιμότητα τῶν πόλεων ἔχει ἤδη
θεθεῖ, παρότι παραμένει ἀκέραιο τὸ αἷμα τῆς βαθύ-
τερης μελέτης του. *Ἀπ' αὐτὴ τὴν προβληματικὴ ἕνα
συμπέρασμα, ἔστω καὶ προσωρινό, προκύπτει: *Ὅλες
αὐτὲς οἱ γεωργικὲς ἐκμεταλλεύσεις, βασιζόμενες στὴν
ἀτομικὴ ἰδιοκτησία τόσο τοῦ τύπου τοῦ τσιφλικιοῦ
ὅσο καὶ σὲ ἄλλους τύπους προκαπιταλιστικῆς ἰδιοκτη-
σίας, ἔχουν μιὰ ἐσωτερικὴ ἀντίφαση, τὸ ὅτι δηλαδή
ἐμφανίστηκαν σὲ ἕνα σύστημα ἐμπορικοῦ καπιταλι-
σμοῦ καὶ χάρις σ' αὐτὸ τὸ σύστημα, τὸ ὁποῖο καὶ τελικὰ
προσδιόρισε τὸν τρόπο τῆς ὑπαρξῆς τους. *Ἐξοῦ καὶ ἡ
ἀδυναμία τους νὰ λειτουργήσουν ὡς γνήσιες καπιτα-
λιστικὲς ἐπιχειρήσεις, καὶ τὸ «γλιόστρημά» τους πρὸς
μιὰ λειτουργία φεουδαλικῆς χαρακτῆρα.

*Ὁ παγκόσμιος καταμερισμὸς τῆς οικονομικῆς δρα-
στηριότητος πού αὐτὴ τὴν ἐποχὴ πραγματοποιεῖται,
βασικὰ μέσω τοῦ ἐμπορίου, ἐπέβαλε ἤδη τὰ ἴχνη του
στὴ χώρα, μὲ ὅλες τις συνέπειες γιὰ τὴν κατοπι-
νὴ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ τῆς ἐξέλιξη.

Ὁ γερμανικὸς οἰκονομικὸς ἐπεκτατισμὸς (Grossraumwirtschaft) στὴν Κεντροανατολικὴ Εὐρώπη κατὰ τὸν μεσοπόλεμο

τοῦ György Ranki

μετάφραση: Νίκος Μανωλόπουλος

Τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ, ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν Ivan Berend καὶ τοῦ καθηγητῆ τῆς σύγχρονης ἱστορίας στὸ πανεπιστήμιο τῆς Βουδαπέστης, György Ranki: *Economic development in East-Central Europe in 19, 20th centuries*, Columbia University Press, Νέα Ὑόρκη καὶ Λονδίνο 1947, ἐρευνᾷ τοὺς οἰκονομικοὺς μηχανισμοὺς διεξόδου τοῦ γερμανικοῦ κεφαλαίου στὸ χῶρο τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης τὴν περίοδο τῆς ἀνόδου καὶ ἀκμῆς τοῦ ναζισμοῦ στὴ Γερμανία. Ἡ κατάσταση ποὺ δημιούργησε ἡ οἰκονομικὴ διεξόδος τῆς ναζιστικῆς Γερμανίας στὸ χῶρο αὐτὸ ἀποτελέσασε βασικὸ παράγοντα μετατροπῆς τοῦ πολιτικοῦ συσχετισμοῦ δυνάμεων, ποὺ ἀργότερα, παραμονὴς τοῦ Β' παγκόσμιου πολέμου, προετοίμασε τὴ διαμόρφωση τῶν συμμαχιῶν τοῦ Ἄξονα. Τόσο λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἔρευνας τῶν πραγματικῶν περιστατικῶν, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μεθοδολογίας, τὸ παρὸν ἀποτελεῖ σημαντικὴ συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν χωρῶν ποὺ ὡδηγήθησαν στὴν παγκόσμια σύρραξη. Ἰδιαιτέρα ἔχει σημασία γιὰ τὴ μελέτη τῆς Ἑλλάδας τοῦ μεσοπολέμου, γιατί οἱ γειτονικὲς χῶρες ποὺ ἐξετάζονται ἐντάσσονται στὸν ἴδιο γεωπολιτικὸ καὶ οἰκονομικὸ χῶρο μὲ τὴν Ἑλλάδα, ὅπου, ἐπίσης, παρατηροῦνται ἀνάλογα φαινόμενα.

Ἐνάντια στὶς σοβιετικὲς ἀλλαγές ποὺ σημειώνονται στὴ δεκαετία τοῦ '30, ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὶς χῶρες τῆς κεντροανατολικῆς Εὐρώπης ἔχει ἡ νέα κατάσταση ποὺ διαμορφώνεται μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ναζισμοῦ καὶ τὴν ἀνοδο τοῦ Χίτλερ. Ὁ μετασχηματισμὸς τῆς γερμανικῆς οἰκονομίας, ποὺ ἐπιχειρεῖται ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1933 στὸ πλαίσιο τοῦ σχεδίου γιὰ τὴν καθυπόταξη ὅλου τοῦ κόσμου στὸ ναζισμό, συνοδεύεται ἀπὸ ἕναν ἀναπροσανατολισμὸ τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων μὲ τὶς χῶρες ἀνατολικά καὶ νοτιοανατολικά τῆς Γερμανίας. Οἱ ναζιστικὲς ιδέες θὰ τεθοῦν δραστήρια σὲ ἐφαρμογή, καὶ θὰ ἐπηρεάσουν ἀποφασιστικὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση καὶ θέση τῶν ἀντίστοιχων χωρῶν.

Ἡ ἀπεριόριστη ἐξουσία τοῦ ναζιστικοῦ κόμματος στὴ Γερμανία καθιστᾷ δυνατὴ τὴν ἐναρξη τῆς ἐπιδιωκόμενης ταχύρρυθμης οἰκονομικῆς ἀναδιοργάνωσης καὶ τῆς στροφῆς πρὸς τὴν πολεμικὴ οἰκονομία. Τὸ 1933, ἐνέμει σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς στρατιωτικὲς τοὶς προετοιμασίες, οἱ Ναζὶ υἱοθέτουσαν διάφορα μέτρα γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς ἀνεργίας. Τὸ 1934 ὁ Χίτλερ προχωρεῖ

στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ προγράμματος ἐπανεξοπλισμοῦ τῆς Γερμανίας σὲ μεγάλη κλίμακα. Σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τῆς σύγχρονης πολεμικῆς τέχνης τὸ πρόγραμμα δὲν περιορίζεται στὴν κατασκευὴ ὀπλισμοῦ ἀλλὰ ἐπεκτείνεται σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς καὶ τοὺς ἐπιρεάζει: βιομηχανία, γεωργία, τράπεζες, ἐξωτερικὸ ἐμπόριο. Ἡ ἀναπροσαρμογὴ καὶ ὑπαγωγή τῆς παραγωγῆς στὶς πολεμικὲς ἀνάγκες δὲν μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθεῖ χωρὶς τὴν ἐντονότατη παρέμβαση τοῦ κράτους στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ. Γιὰ πρώτη φορὰ στὸν κόσμον, καὶ κυρίως χάρις στὸ ρόλο τοῦ κράτους, ὁργανώνεται στὴ Γερμανία τοῦ Χίτλερ μιὰ πολεμικὴ οἰκονομία σὲ καιρὸ εἰρήνης.

Ἡ κρατικὴ παρέμβαση, ποὺ ἐξασφαλίζει τεράστια οἰκονομικὴ ἀνθησιὰ στὸ γερμανικὸ μονοπωλιακὸ κεφάλαιο, συγκεντρώνεται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1934 σὲ τρεῖς κυρίως σφαίρες: α) κολοσσιαῖες ἄμεσες καὶ ἔμμεσες στρατιωτικὲς παραγγελίες πρὸς τὴ βιομηχανία, β) ἐπίτευξη οἰκονομικῆς αὐτάρκειας, γ) ἐνεργητικὸ ἔλεγχον τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου καὶ τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν. Τὰ μέτρα ποὺ υἱοθετοῦνται στοὺς δύο

τελευταίους τομεῖς ἀποτελοῦν καὶ τὰ κύρια βήματα πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ὀνομαζόμενου οἰκονομικοῦ ἐπανεξοπλισμοῦ. Ἡ πολιτικὴ τῆς οἰκονομικῆς αὐτάρκειας ἐφαρμόζεται μεθοδικὰ μὲ ἀπώτερο σκοπὸ τὴν ἀνεξαρτητοποίηση τῆς Γερμανίας ἀπὸ πηγές πρώτων ὑλών ποὺ θὰ ἦταν ἀπρόσιτες σὲ περίπτωσι πολέμου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ ἀυστηρὸς ἔλεγχος τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου καὶ τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν προωθεῖ τὴν πολιτικὴ αὐτάρκειας καὶ ταυτόχρονα συντελεῖ στὴν ἐπίλυση τῶν δεξιάτων προβλημάτων τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν.

Χωρὶς ἀυστηρὸ κρατικὸ ἔλεγχον τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, ἡ ἐπίτευξη αὐτάρκειας δὲν θὰ ἦταν δυνατὴ, γιατί προϋπόθετε περιορισμὸ τῶν εἰσαγωγῶν καί, γενικότερα, δραστηρικὲς ἀλλαγές στὸν τομέα τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου. Πράγματι, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1934 ἡ κατάσταση τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν εἶχε μπεῖ στὴν πιὸ κρίσιμη φάση τῆς. Οἱ ἤδη ὑπάρχουσες δυσχέρειες εἶχαν ἐπιδεινωθεῖ λόγω τῆς πολιτικῆς τῶν κρατικῶν ἐπενδύσεων καὶ τῆς ὑποτίμησης τοῦ νομίσματος τῶν μεγαλύτερων ἐμπορικῶν

δυνάμεων της εποχής, της Άγγλιας και των ΗΠΑ. Ακόμη, για πρώτη φορά μετά από πολλά χρόνια, εμφανίστηκε έλλειμμα στο ισοζύγιο εξωτερικού εμπορίου. Τη δεύτερη τριμήνια του 1934, το παθητικό του εμπορίου ισοζυγίου ξεπέρασε τα 160 έκατ. μάρκα.

Το Neuer Plan (Νέο Σχέδιο) καταρτίστηκε τον Σεπτέμβριο του 1934 για να δώσει λύση ταυτόχρονα στα προβλήματα του οικονομικού εξοπλισμού και του εξωτερικού εμπορίου. Πρόκειται βασικά για προσπάθεια να προφυλαχθούν οι ναζιστικές πολεμικές προετοιμασίες από τις δυσμενείς επιδράσεις των διεθνών οικονομικών σχέσεων. Το Σχέδιο, προκειμένου να εξασφαλίσει απόλυτο έλεγχο του εξωτερικού εμπορίου και των εξωτερικών πληρωμών, χαράζει τις ακόλουθες κατευθυντήριες γραμμές:

Ο όγκος των εισαγωγών περιορίζεται αποφασιστικά, και το τελικό ύψος τους καθορίζεται κάθε φορά από τις ναζιστικές κυβερνητικές αρχές σύμφωνα με τις απαιτήσεις της στροφής προς την πολεμική οικονομία. Η ακόλουθουμένη πολιτική ελεύθερων πολυμερών ανταλλαγών εγκαταλείπεται, και το εξωτερικό εμπόριο διεξάγεται με τους περισσότερους εταίρους στη βάση διμερών εμπορικών και χρηματοπιστωτικών συμφωνιών. Για την πραγματοποίηση εισαγωγών ορίζεται ως βασικό κριτήριο το κατά πόσο τα διάφορα κράτη θα δέχονταν να καταβάλλεται το αντίλλαγμα των εξαγωγών τους σε γερμανικά αγαθά και όχι σε συνάλλαγμα. Οι αλλαγές αυτές της πολιτικής εισαγωγών συνοδεύονται από παράλληλη ρύθμιση των εξαγωγών, προώθηση των ανταλλαγών σε είδος και συγκαλυμμένη επιδότηση των εξαγωγών.

Το Neuer Plan ήταν προσαρμοσμένο άκριτως στις προτεραιότητες του ναζιστικού οικονομικού προγράμματος. Ο περιορισμός των εισαγωγών σε ορισμένους τομείς οδήγησε στην αύξηση της εγχώριας παραγωγής προϊόντων στρατηγικής σημασίας. Παράλληλα, η αγορά πρώτων υλών και τροφίμων στρατιωτικής σημασίας, που δεν παράγονταν στη Γερμανία σε ικανοποιητική ποσότητα, γινόταν με γνώμονα τη μεγαλύτερη δυνατή εξοικονόμηση των διαθέσιμων πόρων. Και γενικότερα κύριο μέλημα των Ναζί είναι η μεγιστη δυνατή ενεργοποίηση και εκμετάλλευση των εγχώριων πλουτοπαραγωγικών πηγών στην υπηρεσία του επανεξοπλισμού και των πολεμικών προετοιμασιών. Με το σύστημα των διμερών εμπορικών συμφωνιών και των πληρωμών με γερμανικά αγαθά, η οικονομική πολιτική του [υπουργού οικονομικών] Schacht έλυσε το πρόβλημα του εξωτερικού συναλλάγματος, λυδία λίθο της οικοδόμησης της πολεμικής οικονομίας. Με τον περιορισμό στο έξαυρο των δαπα-

νών σε συνάλλαγμα, το διαθέσιμο συναλλαγματικό απόθεμα μπορούσε να χρησιμοποιείται για την προμήθεια στρατιωτικών πρώτων υλών, που η απόκτησή τους με άλλα μέσα ήταν αδύνατη.

Η εφαρμογή του Neuer Plan είχε αποτέλεσμα την αυτόματη στροφή του εξωτερικού εμπορίου της ναζιστικής Γερμανίας προς την κεντρική Ευρώπη και τα Βαλκάνια. Από τη μια οι Γερμανοί ηγέτες θεωρούσαν το έδαφος πρόσφορο για τη μετατροπή των χωρών της περιοχής σε κύρια πηγή ξένων πρώτων υλών για την ανάπτυξη της γερμανικής πολεμικής οικονομίας. Από την άλλη, οι βασικοί όροι που έθετε η νέα γερμανική εμπορική πολιτική, οι διμερείς συναλλαγές και η πληρωμή σε είδος, ήταν απαράδεκτοι για τις ευρωπαϊκές και τις υπεπόντιες χώρες, πράγμα που οδηγούσε αναπόφευκτα τη γερμανική οικονομία σε διεθνή απομόνωση.

Αντίθετα, η οικονομική πολιτική που εκπονήθηκε από τον Schacht για λογαριασμό του Χίτλερ, είνουσε τη σύσφιξη των οικονομικών σχέσεων με τις χώρες της κεντροανατολικής Ευρώπης. Οι χώρες αυτές είχαν διαδραματίσει και παλαιότερα σημαντικό ρόλο για τη γερμανική οικονομία. Ήδη από το 1920 σημαντικά γερμανικά επιχειρησιακά συμφέροντα επιδίωκαν διείσδυση στις αγορές τους. Κατά το Neuer Plan η περιοχή αυτή αποτέλουσε οργανικό

σμπλήρωμα της γερμανικής πολεμικής οικονομίας.

Ας εξετάσουμε όπως πιο συγκεκριμένα τους παράγοντες που ώθησαν τη ναζιστική οικονομική πολιτική να στηριχτεί στις χώρες αυτές. Πρώτα απ' όλα ήταν χώρες αγροτικές που δοκιμάζονταν από την οικονομική κρίση, με κύριο και όζυτατο πρόβλημα την εξεύρεση αγορών για τη διάθεση των αγροτικών τους προϊόντων. Δεν υπήρχε αμφιβολία —όπως είχε δείξει και η πείρα των προηγούμενων ετών— ότι θα καλοδέχονταν οποιαδήποτε πρόταση που προωθούσε την απορρόφηση των προϊόντων τους. Ένας δεύτερος ευνόϊκος παράγοντας ήταν η αποδοχή από τις χώρες αυτές της αρχής του διμερούς εμπορίου που είχε θέσει η Γερμανία. Όπως και η Γερμανία τα κράτη αυτά στις διεθνείς τραπεζικές σχέσεις ήταν όφειλέτες, πράγμα που είχε σαν αποτέλεσμα να υφίστανται περισσότερο από κάθε άλλο τις συνέπειες από τη διεθνή χρηματιστηριακή κρίση. Αδυνατώντας να αντιμετωπίσουν τα συναλλαγματικά τους προβλήματα, εφαρμόζαν ήδη πολιτική ελέγχου του συναλλάγματος. Στις συνθήκες αυτές ήταν φυσικό να βρίσκουν σημαντικά πλεονεκτήματα στην ανάπτυξη διμερών εμπορικών σχέσεων και ανταλλαγών σε είδος.

Οι παραδουναβίως χώρες διέθεταν πλεόνασμα τροφίμων και πρώτων υλών —ή

Γιουγκοσλαβία σιτηρά και μη σιδηρούχα μέταλλα, ή Ρουμανία καλαμπόκι και πετρέλαιο, ή Βουλγαρία καπνό, ή Ουγγαρία κρέας, λαρδί, σιτηρά και βωξίτη—, είδη που ή γερμανική πολεμική οικονομία χρειαζόταν την περίοδο του επανεξοπλισμού της και θά χρειαζόταν ακόμη περισσότερο στο μέλλον. Οί χώρες αυτές βρίσκονταν κοντά στη Γερμανία, ήταν προσιτές διά ξηράς, πράγμα που εξασφάλιζε τη Γερμανία από ενδεχόμενη αποκοπή από τις πηγές εφοδιασμού της με θαλάσσιο αποκλεισμό σε περίπτωση πολέμου. Έπομένως, οί Ναζί μπορούσαν να θεωρούν τις παραδουνάβιες χώρες άσφαλεις οικονομικές και στρατηγικές εφεδρείες.

Τέλος την υλοποίηση των ναζιστικών αντιλήψεων εννοούσε και τὸ καθεστὸς τῆς Γερμανίας. Ὅντας μεγάλη δύναμη μπορούσε νὰ ἀσκήσει πίεση γιὰ νὰ ἐπιβάλει τὶς ἐπιθυμίες της. Πρὸς τὸ παρόν, μόνο ἡ Οὐγγαρία ἦταν μὲ τὸ μέρος τοῦ Χίτλερ, ὅμως ἡ Γερμανία μπορούσε νὰ ἐλπίζει ὅτι ἡ ἐναρξη καὶ διεύρυνση τῶν οικονομικῶν σχέσεων θὰ ὀδηγοῦσε σὲ ἐπέκταση τῆς ἐπιρροῆς της σ' αὐτὲς τὶς οικονομικὰ μικρὲς καὶ πολιτικὰ ἀσθενεῖς χώρες.

Βλέπουμε λοιπὸν ὅτι ἡ οικονομικὴ πολιτικὴ ποὺ ἐγκαινιάζεται μὲ τὸ *Neuer Plan* ἐξυπηρετεῖ τὴ γερμανικὴ πολιτικὴ παγκόσμιας κυριαρχίας ὄχι μόνον μὲ τὴν προώθηση τῶν πολεμικῶν προετοιμασιῶν ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν πρόσδεση τῆς κεντροανατολικῆς Εὐρώπης στὴ γερμανικὴ οἰκονομία, μὲ τὴν ἐνσωμάτωση τῆς περιοχῆς αὐτῆς στὸν γερμανικὸ οἰκονομικὸ ἐπεκτατισμὸ (*Grossraumwirtschaft*). Οἱ γερμανικοὶ κυβερνητικοὶ κύκλοι δὲν ἄφηναν καμιὰ ἀμφιβολία ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ βρισκεται ἡ πραγματικὴ αἰχμὴ τοῦ *Neuer Plan*. Τὸ 1934 ὁ κυβερνητικὸς ἀξιωματοῦχος Hans Ernst γράφει σχετικὰ: «τὸ σημαντικότερο καθήκον τῆς ἐθνικοσοσιαλιστικῆς κυβέρνησης γιὰ τὸ

χρόνο αὐτό, ἡ ἀναπροσαρμογὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ γερμανικοῦ χώρου, εἶχε ἐκπληρωθεῖ σύμφωνα μὲ τὶς προδιαγραφὲς τοῦ Σχεδίου. Ἦταν καιρὸς νὰ στρέψουμε τὴν προσοχή μας κυρίως στὴν προετοιμασία τῆς ἐνταξίσης τῆς γερμανικῆς οἰκονομίας στὸν φυσικὸ τῆς χώρα ἐπέκτασης»¹.

Ἡ νέα τάση τῆς ναζιστικῆς οικονομικῆς πολιτικῆς σχηματοποιεῖται καὶ ἐμφανίζεται σὰν ἐνιαῖο σύστημα περὶ τὰ μῆσα τοῦ 1934. Ὅμως τὰ στοιχεῖα καὶ οἱ ἀντιλήψεις ποὺ τὴ χαρακτηρίζουν πρωτοεμφανίζονται κάπως νωρίτερα. Ἦδη τὸ φθινόπωρο τοῦ 1933 παρατηροῦνται σημεῖα χαλάρωσης τῆς ἀκαμπτῆς μέχρι τότε στάσης πρὸς τὶς χώρες τῆς Κεντροανατολικῆς Εὐρώπης. Οἱ ἐπικεφαλῆς τοῦ τμήματος οικονομικῆς πολιτικῆς τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι θὰ ἦταν διατεθειμένοι νὰ προωθήσουν τὶς ἐξαγωγὲς οὐγγρικών ἀγροτικῶν προϊόντων μὲ τὴ βοήθεια ἐνὸς συστήματος συγκαλυμμένων ἐπιδοτήσεων. Ὁ ὑπεύθυνος τῆς οὐγγρικῆς ἐμπορικῆς ἀντιπροσωπείας στὸ Βερολίνο, σὲ ἀπόρρητη ἔκθεσὶ του ἀναφέρει ὅτι ἀνώτερος ὑπάλληλος ἐπὶ τῶν οὐγγρικῶν ὑποθέσεων στὸ τμήμα οικονομικῆς πολιτικῆς τὸν πληροφόρησε τὰ ἀκόλουθα: «τώρα εἶναι καιρὸς νὰ πιέσουμε τὴ Γερμανία. Ἡ γερμανικὴ κυβέρνησις εἶναι διατεθειμένη νὰ κάνει παραχωρήσεις ἀκόμη καὶ σὲ θέματα ποὺ μέχρι σήμερα ἀρνιόταν νὰ συζητήσῃ».

Τὸ Νοέμβριο τοῦ 1933 συστήνεται ἡ μεικτὴ γερμανοουγγρικὴ ἐπιτροπὴ, καὶ στὸ τέλος τοῦ ἴδιου μῆνα ἀρχίζουν οἱ προκαταρκτικὲς συζητήσεις. Ἀποτέλεσμα τῆς ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς τῶν Ναζί καὶ τῆς πολιτικῆς κατάστασης, ὅπως διαμορφώνεται στὰ τέλη τοῦ 1933, εἶναι οἱ γερμανοουγγρικὲς ἐμπορικὲς διαπραγματεύσεις ποὺ διεξάγονται τὸν Ἰανουάριο καὶ Φεβρουάριο τοῦ 1934 καὶ ὀδηγοῦν στὴν ὑπογραφὴ συμφωνίας.

Οἱ ἀρμόδιες γερμανικὲς κυβερνητικὲς ἀρχὲς διατύπωσαν τὶς σχετικὲς ἀποφάσεις τοὺς τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1934. «Μὲ τὴ συμφωνία ποὺ πρόκειται νὰ ὑπογραφεῖ, καὶ μὲ τὴ συνακόλουθη ἐπέκταση τῶν ἐμπορικῶν ἀνταλλαγῶν, λείει ἡ σχετικὴ δῆλωση, ἡ Γερμανία σκοπεύει νὰ ἀποκτήσῃ στενὴ καὶ ἀδιάσπαστη σύνδεση οὐγγρικῆς καὶ γερμανικῆς οἰκονομίας.»²[...]

Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἄλλα κράτη θὰ διεκδικούσαν τὴν ἴδια εὐνοϊκὴ μεταχείριση, ἡ συμφωνία δὲν προβλέπει ἄμεση μείωση τῶν τελωνειακῶν δασμῶν. Προτιμήθηκε ἡ ἔμμεση προαγωγή τῶν εἰσαγωγῶν οὐγγρικών ἀγροτικῶν προϊόντων στὴ Γερμανία. Γιὰ τὰ προϊόντα αὐτὰ οἱ δασμοὶ διατηρήθηκαν στὰ προηγούμενα ἐπίπεδα ἀλλὰ ἡ Οὐγγαρία κέρδισε τὸ ἀποκλειστικὸ προνόμιο νὰ τῆς ἐπιστρέφεται μέρος τῶν συνολικῶν εἰσπράξεων ἀπὸ τοὺς δασμούς. Γιὰ τὴν κάλυψη τῶν σχετικῶν δαπανῶν ἡ γερμανικὴ κυβέρνησις διέθεσε ἕνα ποσὸ 15 ἑκατ. μάρκων. Ἡ συμφωνία ὑπογράφηκε τελικὰ στὶς 21 Φεβρουαρίου καὶ τέθηκε σὲ ἰσχύ σὰν δεύτερος κωδίκελλος τῆς ἐμπορικῆς συμφωνίας τοῦ 1931.

Μὲ τὰ ἄρθρα 1 καὶ 2 τοῦ δευτέρου κωδίκελλου ἡ γερμανικὴ κυβέρνησις ἀναλάμβανε τὴν ὑποχρέωση νὰ προαγάγει τὶς οὐγγρικὲς ἐξαγωγὲς μῆσω ἀνταλλαγῶν σὲ εἶδος, καὶ τὴν ἐκκαθάριση τῶν λογαριασμῶν μῆσω κλήρινγκ. Ἀπὸ τὴ μεριά τῆς ἡ οὐγγρικὴ κυβέρνησις στὶς εἰσαγωγὲς τῆς ὑποχρεώθηκε νὰ παίρνει ὑπόψη τὰ γερμανικὰ συμφέροντα. Ἡ πρακτικὴ σημασία τῶν ὁρων αὐτῶν ἦταν ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ, μετὰ ἀπὸ τὸν Πρῶτο παγκόσμιο, ὑπογράφηκε γερμανοουγγρικὴ συμφωνία ποὺ ἄφηνε σημαντικὰ περιθώρια γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν οὐγγρικῶν γεωργικῶν ἐξαγωγῶν πρὸς τὴ Γερμανία. [...]

Ὁ δεῦτερος κωδίκελλος τοῦ 1934 δὲν περιορίζεται στὸν ἀπλὸ ἀναπροσδιορισμὸ

Πίνακας I

Γερμανικὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο μὲ τὴ ΝΑ Εὐρώπη (Βουλγαρία, Οὐγγαρία, Γιουγκοσλαβία καὶ Ρουμανία) τὴν περίοδο 1929-1939

Ἔτος	Ἐξαγωγές		Εἰσαγωγές	
	ἑκατ. μάρκα	%	ἑκατ. μάρκα	%
1929	585,0	4,3	516,1	3,8
1933	154,3	2,8	138,5	4,7
1934	170,6	3,9	248,2	5,6
1935	252,6	5,9	319,1	7,7
1936	374,9	7,4	386,9	9,2
1937	555,7	9,4	574,0	10,5
1938	553,3	10,4	536,0	9,9

Πηγή: *Statistischen Jahrbüchern des Deutsches Reiches, 1929-1938* (Στατιστικὲς ἐπετηρίδες τοῦ γερμανικοῦ Ράιχ).

Πίνακας II

Γεωγραφικὴ ἀνακατάταξη τοῦ γερμανικοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, 1929-1937, σὲ %

	Εἰσαγωγές				Ἐξαγωγές			
	1929	1932	1935	1937	1929	1932	1935	1937
ΝΑ Εὐρώπη	4,3	3,5	5,9	9,4	3,8	5,0	7,7	10,5
Μέση Ἀνατολή	1,4	1,3	3,4	3,6	1,4	2,5	3,8	9,0
Λατ. Ἀμερικὴ	7,3	4,1	9,1	11,0	11,4	9,6	13,1	15,5
Β. Εὐρώπη	10,2	9,4	11,4	10,2	7,3	6,4	9,9	12,1
Δ. Εὐρώπη	26,2	31,9	26,1	22,6	15,7	15,1	14,1	12,6
Βρετανία	9,7	7,8	8,8	7,3	6,4	5,5	6,2	5,7
ΗΠΑ	7,4	4,9	4,0	3,5	13,3	12,7	5,8	5,2
Ἄλλες χώρες	33,5	37,1	31,3	32,4	40,7	43,2	39,4	43,6

Πηγή: *Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung des Institut für Konjunkturforschung 1939-40*, τευχ. 1, 75, 77.

των διατιμήσεων για την ούγγρική γεωργία. Σε αντίθεση με την παραδοσιακή πρακτική των εμπορικών συμφωνιών, το σύστημα των διατιμήσεων συμπληρώνεται με ένα σύστημα πληρωμών σύμφωνα με τους κανόνες που τέθηκαν τον Ιανουάριο. Από το συνολικό ύψος των γερμανικών πληρωμών ή ούγγρική κυβέρνηση απέκτησε το δικαίωμα να διαθέτει 22 εκατ. pengős το χρόνο για την επιδότηση των αγροτικών της εξαγωγών προς τη Γερμανία. Σ' αυτές τις συνθήκες τα επιδοτούμενα ούγγρικά προϊόντα γίνονταν ανταγωνιστικά στη γερμανική αγορά. Και πέρα απ' αυτό, τα μεγάλα ούγγρικά αγροκτήματα θα μπορούσαν να διαθέτουν τα προϊόντά τους στη Γερμανία σε τιμές ευνοϊκότερες από τις τιμές της παγκόσμιας αγοράς. [...]

Η ούγγρική κυβέρνηση σε αντίλλαγμα για τις γερμανικές παραχωρήσεις μετρίασε ή κατάργησε τις διατάξεις που παρεμπόδιζαν τις εισαγωγές γερμανικών βιομηχανικών προϊόντων. Τέθηκε καταρχήν σε πλήρη ισχύ μετά από τη συμφωνία του 1934 ο περιορισμός των εισαγωγικών δασμών που προβλεπόταν από τη συμφωνία του 1931. Η μείωση των δασμών που κυμαινόταν μεταξύ 20 και 30% κάλυπτε τα προϊόντα χάρτου, τα υφάσματα, τα μεταλλικά προϊόντα, μηχανές και πολλά είδη καταναλωτικών αγαθών. Σημαντικότερη ακόμη υπήρξε η άρση των απαγορευτικών διατάξεων και η παροχή άδειας εισαγωγής σε πολλά είδη που από το 1931 είχαν αποκλειστεί από την ούγγρική αγορά. Έτσι καθορίστηκαν διατιμήσεις για τις εισαγωγές νημάτων, βαμβακερών, ύποδημάτων, μηχανών κ.λπ.

Η νέα εμπορική συμφωνία του 1934 συνοδεύτηκε από μια νέα τραπεζική συμφωνία που όριζε ότι η πληρωμή των ούγγρικών προϊόντων από τους Γερμανούς εισαγωγείς θα γινόταν με καταθέσεις σε γερμανικά μάρκα στο λογαριασμό της Έθνικης Τράπεζας της Ούγγαρίας στη Reichsbank. Η τελευταία θα καταχωρούσε τις πληρωμές σε χωριστό λογαριασμό για κάθε προϊόν. Αντίστοιχα, οι Γερμανοί εξαγωγείς θα πληρώνονταν με αναλήψεις από τους λογαριασμούς αυτούς.

Απαράλλαχτο διατηρήθηκε το σύστημα της εκκαθάρισης των εμπορικών λογαριασμών κλήριγγ. Το 93% του αντίτιμου ούγγρικών εξαγωγών δεσμεύεται για την κάλυψη των γερμανικών εξαγωγών. Το υπόλοιπο 10% χρεώνεται στον λεγόμενο «τρέχοντα λογαριασμό» (conto ordinario) και τίθεται στη διακριτική ευχέρεια της Έθνικης Τράπεζας της Ούγγαρίας. Ο σχετικός όρος της συμφωνίας προόβλεπε ρητά πως τα ποσά του τρέχοντος λογαριασμού δεν θα χρησιμοποιούνταν για συμψηφισμό αλλά για την προμήθεια αγαθών που η αγορά τους απαιτούσε διεθνές συνάλ-

λαγμα. [...]

Η αύξηση του γεωμανουγγρικού εμπορίου μετά από τη συμφωνία του 1934 ξεπέρασε κάθε προσδοκία. Οι ούγγρικές αγροτικές εξαγωγές ανέβηκαν κατακόρυφα. Οι εξαγωγές λαδιού και μπέικον αυξήθηκαν 20 φορές, βοσειδών 7 φορές, όσπριών 4 φορές, βουτύρου 3 φορές. Το σύνολο των ούγγρικών εξαγωγών από το 1933 ως το 1934 διπλασιάστηκε (από 46 σε 90 εκατ. pengős αντίστοιχα).

Ένω όμως η αξία των ούγγρικών εξαγωγών σημειώνει τόσο εντυπωσιακή άνοδο, οι βιομηχανικές εισαγωγές από τη Γερμανία παραμένουν σχεδόν στάσιμες. Η αξία των εισαγωγών αυτών αυξάνεται μόνο κατά 2 εκατ. pengős. [...]

Όπως δείχνουν τα παραπάνω στοιχεία όχι μόνο αυξάνονται σημαντικά οι ούγγρικές εξαγωγές προς τη Γερμανία το 1934 αλλά και για πρώτη φορά μετά από τον Πρώτο παγκόσμιο παρατηρείται σημαντικό ούγγρικό πλεόνασμα στο έτησιο εμπορικό ισοζύγιο των δύο χωρών. Το μερίδιο της Γερμανίας στις ούγγρικές εξαγωγές ανέρχεται από 11,2% το 1933 σε 22,2% το 1934.

Οι γερμανικοί κυβερνητικοί κύκλοι εκμεταλλεύτηκαν τις εξελίξεις αυτές, τη νέα οικονομική τους πολιτική και τη γεωμανουγγρική εμπορική συμφωνία για να στηρίξουν τους ισχυρισμούς τους περί αλληλεξάρτησης της Γερμανίας και των μικρών χωρών της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Κατέβαλαν κάθε προσπάθεια για να διαφημίσουν την πολιτική αυτή ως «γενναιοδωρή φιλική προσφορά» προς τις μικρές χώρες που βρίσκονται σε δυσχερή οικονομική κατάσταση. Οι απόψεις αυτές των Ναζι καθώς και το σύνολο των γερμανικών αντιλήψεων προπαγανδίζονται έντεχνα και άποτελεσματικά. Διατυπώνονται χαρακτηριστικά από τον Ernst Wagemann, πρόεδρο του γερμανικού Ίνστιτούτου Οικονομικών Έρευνών, που στο βιβλίο του *Der neue Balkan* (Τα νέα Βαλκάνια) γράφει σχετικά: «ποιος άλλος παρά η Γερμανία θα έδινε χείρα βοήθειας;» Η Γερμανία «συμπαρέσυρε τις χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης σε ένα χορό θυελλώδους προόδου». Δεν σπανίζουν βέβαια και αυθαδέστερες διατυπώσεις όπως: «Η Γερμανία υπήρξε η μόνη βιομηχανική χώρα που προθυμοποιήθηκε να βοηθήσει τις αγροτικές χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης, προτιμώντας τα προϊόντά τους και στηρίζοντας τις εξαγωγές τους».³

Δεν χωρεί άμφιβολία ότι κύριος σκοπός της συμφωνίας του 1934 ήταν να βάλει τα θεμέλια για την πραγματοποίηση των επιθετικών γερμανικών επιδιώξεων. Δεν πρέπει όμως να νομίζουμε πως η ναζιστική κυβέρνηση άμελλε το συνδυασμό των πολιτικών με τα οικονομικά της συμφέροντα.

Αντίθετα, οι Ναζι διέβλεπαν πως η επίτευξη των μακροπρόθεσμων πολιτικών τους στόχων περνούσε μέσα από την υπαγωγή των χωρών της ΝΑ Ευρώπης στις οικονομικές ανάγκες του γερμανικού επανεξοπλισμού και από τη μέγιστη δυνατή εκμετάλλευση των οικονομικών τους πόρων.

Πίνακας III

Μερίδιο της ΝΑ Ευρώπης στις γερμανικές εισαγωγές, το 1929 και το 1937, σε %

Προϊόν	1929	1937
στάρι	2,4	36,9
κριθάρι	37,4	80,5
καλαμπόκι	6,8	32,9
αυγά	17,3	24,3
φρούτα	24,5	35,0
κρέας	7,0	35,0
βοσειδή	9,6	18,8
χοίροι	0,0	21,0
λαδί - μπέικον	0,1	31,0
καπνός	47,8	61,3
ξύλεια	24,5	35,0
βωξίτης	37,2	62,1
όρυκτα	2,9	28,9

Πηγή: A. Basch, *The Danube Basin and the German Economic Sphere*, Λονδίνο 1944, σελ. 181.

Σ' ό,τι αφορά το άνοιγμα της γερμανικής αγοράς στις χώρες της ΝΑ Ευρώπης δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η δυσμενής εμπορική και χρηματιστηριακή κατάσταση της Γερμανίας δεν της επέτρεπε πιά, όπως ήδη έχουμε αναφέρει, να καλύπτει τις ανάγκες της σε αγροτικά προϊόντα με εισαγωγές από υπερπόντιες χώρες. Βέβαια, τα προϊόντα των χωρών αυτών ήταν πολύ φτηνότερα, όμως προσφέρονταν μόνο αντιμετατρέψιμου συναλλάγματος. Η Γερμανία όχι μόνο αντιμετώπιζε στενότητα συναλλάγματος, αλλά και τα μικρά ποσά που είχε στη διάθεσή της έπρεπε να εξοικονομηθούν για την αγορά πρώτων υλών στρατηγικής σημασίας. Βαθμιαία λοιπόν η Γερμανία αναγκάστηκε να καλύπτει τις ανάγκες της σε τρόφιμα με εισαγωγές από χώρες διατεθειμένες να συναλλάσσονται στη βάση διμερούς κλήριγγ, να εξάγουν τα προϊόντά τους με αντικαταβολή γερμανικών βιομηχανικών προϊόντων. Είναι φανερό, ύστερα από όλα αυτά, ότι η προθυμία της ναζιστικής κυβέρνησης να αγοράσει το πλεόνασμα των ούγγρικών αγροτικών προϊόντων και η σχετική συμφωνία του 1934 δεν υπαγορεύτηκαν από οποιαδήποτε διάθεση χαριστικών υποχωρήσεων αλλά από τα πρωταρχικά συμφέροντα της γερμανικής οικονομίας.

Ἡ ἀνάλυση αὐτὴ ρίχνει νέο φῶς στὸ γνωστὸ πρόβλημα τῶν τιμῶν. Στὴ δεκαετία τοῦ '20 οἱ τιμὲς τῶν προϊόντων ἀποτελοῦσαν ἀποφασιστικὸ κριτήριον γιὰ τὴν πραγματοποίηση γεωμανικῶν ἐξωτερικῶν ἀγορῶν. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἄνοδο ὅμως τῆς ναζιστικῆς κυβέρνησης τὸ πρόβλημα τῶν τιμῶν ἐπισκιάζεται ἀπὸ τὸ πρόβλημα ἐξωτερικοῦ συναλλάγματος ποὺ ἀναδειχίνεται κυρίαρχο. Πράγματι γιὰ τὴ γεωμανικὴ οἰκονομία οἱ ἀνταλλαγές σὲ εἶδος, χωρὶς τὴ μεσολάβηση δαπάνης συναλλάγματος, παρουσίαζαν περισσότερα πλεονεκτήματα σὲ σχέση μετὰ συμπεριφορῶν, ἴσως, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν ἐμπορικῶν ὄρων, συναλλαγές, οἱ ὁποῖες ὅμως ἀπαιτοῦσαν συνάλλαγμα. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀντίστοιχη πρακτικὴ υἱοθετήθηκε ὡς βασικὸς κανὼνας τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς. Ἀπὸ τὴν καθαρὰ οἰκονομικὴ σκοπιὰ οἱ διμερεῖς ἀνταλλαγές μετὰ τὶς χώρες τῆς ΝΑ Εὐρώπης, παρὰ τὴς ὑψηλότερες τιμὲς τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, ἦταν ἡ συμφερότερη γιὰ τὴ Γερμανία πολιτικῆ.

Γιὰ νὰ ἀποκτήσουμε ὅμως συνολικὴ ἀντίληψη τοῦ θέματος, πρέπει νὰ ἐξετάσουμε καὶ τὴν προέλευση τῶν ποσῶν ποὺ διατέθηκαν γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ ἀνοίγματος ἀνάμεσα στὶς τιμὲς τῶν διαφόρων προϊόντων στὴν παγκόσμια καὶ στὴ γεωμανικὴ ἀγορὰ. Μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τοὺς ὄρους τῆς ἐμπορικῆς συμφωνίας ὅτι ἡ γεωμανικὴ κυβέρνησις ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωση νὰ διαθέσει ποσὸ ὕψους 22 ἑκατ. ρεγκῶς γιὰ τὴν ἐπιδότηση τῶν οὐγγρικῶν ἐξαγωγῶν. Στὴν πραγματικότητα, αὐτὸ δὲν προκάλεσε καμία ἐπιβάρυνση τῆς γεωμανικῆς οἰκονομίας. Μὲ ἐπιδόξους ἐλιγμούς, ἡ ναζιστικὴ κυβέρνησις κατάφερε νὰ συνδέσει τὶς ὀφειλές ποὺ ἀπέρρεαν ἀπὸ τὶς παραπάνω ρητρες μετὰ τὴ ρευστοποίηση παγωμένων γεωμανικῶν περιουσιακῶν στοιχείων στὴν Οὐγγαρία. Τὰ περιουσιακὰ αὐτὰ στοιχεῖα ἀποτιμήθηκαν τὸ 1934 σὲ 60 ἑκατ. ρεγκῶς περίπου, δημιουργώντας ἔτσι τὴν ἀναγκαῖα γιὰ τὴ Γερμανία χρηματιστηριακὴ βάση γιὰ τὴν ἐξόφληση τῆς ὀφειλόμενης προμωδότησης τῶν οὐγγρικῶν γεωργικῶν προϊόντων. Μὲ μεγάλη προθυμία οἱ Γερμανοὶ κεφαλαιοῦχοι πούλησαν στὴν κυβέρνησιν τὴν τίτλους καθυστερούμενου οὐγγρικοῦ χρέους, ἔστω καὶ σὲ 75% τῆς ὀνομαστικῆς τῆς ἀξίας, ἀφοῦ ἄλλωστε θεωροῦσαν τὰ χρεόγραφα αὐτὰ χωρὶς καμιά ἀξία.

Μὲ τὴ διαδικασία αὐτὴ ἡ γεωμανικὴ κυβέρνησις ξόδεψε 17 ἑκατ. μάρκα γιὰ τὴν ἀγορὰ παγωμένων γεωμανικῶν περιουσιακῶν στοιχείων. Ὅμως ὁλόκληρο τὸ ποσὸ αὐτὸ κατὰ τὴν ἐξέλιξιν σὲ γεωμανικὴ ἐπιχειρήσις – κατόχους περιουσιακῶν στοιχείων στὴν Οὐγγαρία. Ἐπομένως, τὰ χρήματα ἔμειναν στὴ χώρα. Τὸ θέμα ὅμως δὲν σταματᾷ ἐδῶ. Ἡ ἐπιδότηση τῶν οὐγγρικῶν ἐξαγωγῶν προκάλεσε, ὅπως εἶδαμε, σημαντικὴ αὐξήσιν τῶν τιμῶν, ποὺ μετὰ τὴ σειρά τῆς ὀδήγησε σὲ

αὐξήσιν τῶν γεωμανικῶν εἰσπράξεων ἀπὸ εἰσαγωγικούς δασμούς κατὰ 10 ἑκατ. μάρκα περίπου. Ἐπομένως ἡ δαπάνη τῶν 17 ἑκατ. μάρκων διόλου δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πραγματικὴ ζημιὰ, ἀν ἰδῶθαι ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς συνολικῆς γεωμανικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας. Πρέπει ἀκόμη νὰ προσθέσουμε στὸν ὑπολογισμὸ αὐτὸ τὰ κέρδη ποὺ πραγματοποίησε ἡ Γερμανία ἀπὸ τὴν ἐξαγωγὴ βιομηχανικῶν προϊόντων πρὸς τὴν Οὐγγαρία ἀντὶ τῆς ἀξίας τῶν οὐγγρικῶν ἀγροτικῶν ἐξαγωγῶν. Χωρὶς καμιά κρατικὴ ἐπιδότηση τὰ προϊόντα αὐτὰ πουλήθηκαν σὲ τιμὲς ἀνωτέρες ἀπὸ τὶς τιμὲς τῶν ἐπιδοτούμενων ἀγορῶν. Βλέπουμε λοιπὸν καθαρὰ πῶς ἡ ὑπογραφή τοῦ κωδικέλλου τῆς ἐμπορικῆς συμφωνίας τὸ 1934 δὲν συνεπάγεται καμιά ἀπολύτως θυσία γιὰ τὴ γεωμανικὴ κυβέρνησις.

Ἡ ἐμπορικὴ συμφωνία τοῦ Φεβρουαρίου 1934 μεταξὺ Γερμανίας καὶ Οὐγγαρίας ἐπαναλήφθηκε σύντομα καὶ μετὰ τὶς ὑπόλοιπες χώρες τῆς ΝΑ Εὐρώπης. Ἡ γεωμανο-ουγγρικὴ συμφωνία, πρῶτο βήμα γιὰ τὴν πρακτικὴ ὑλοποίησιν τοῦ ναζιστικοῦ Grossraumwirtschaft ἀποτελεῖ, κατὰ κάποιον τρόπο, τὸ μοντέλο τῶν κατοπινῶν συμφωνιῶν, ποὺ εἶχαν ἐπίσης σκοπὸ νὰ ἐξυπηρετήσουν τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς Νέας Τάξεως.

Ἡ ἐπιτυχία τῆς οἰκονομικῆς διεύθυνσης τῆς Γερμανίας στὴ ΝΑ Εὐρώπη-Βαλκάνια, ἦταν συνάρτηση ὄχι μόνον τῶν πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν μέσων ποὺ διέθετε ἀλλὰ καὶ τῆς μειωμένης διαπραγματευτικῆς ἱκανότητος τῶν ἄλλων χωρῶν, ποὺ καθόριζαν τὴν πολιτικὴν τους μετὰ τὴν ζήτησιν τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων στὴ διεθνή ἀγορὰ, καὶ τῆς μειωμένης δυνατοτήτῃ τους νὰ προσαρμόσουν τὶς τιμὲς τους στὴ νέα κατάσταση. Ἦταν φυσικὸ ἡ γεωμανικὴ διεύθυνσις νὰ εἶναι πολὺ ἐντονότερη στὶς ἀσθενέστερες χώρες [...]

Ἡ Βουλγαρία. Ἡ συμμετοχὴ τῆς Γερμανίας σὲ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τῆς Βουλγαρίας, σημαντικὴ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ κρίσιν, αὐξάνεται κατὰ τὴ διάρκειά της. Τὸ Φεβρουάριον τοῦ 1933 ὑπογράφεται ἡ γεωμανοβουλγαρικὴ ἐμπορικὴ συμφωνία, καὶ οἱ Γερμανοὶ δέχονται νὰ μειώσουν τοὺς ἐξαγωγικούς δασμούς, μετὰ ἀντάλλαγμα τῆς μεγαλύτερης ἐξειδίκευσης τῆς βουλγαρικῆς γεωργίας ὥστε νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς ἀνάγκης τῆς γεωμανικῆς ἀγορᾶς. Ἡ Γερμανία ἐπιδιώκει κυρίως τὴν αὐξήσιν προμηθειῶν σὲ βιομηχανικὰ φυτὰ, ζωοτροφές καὶ ὀρυζογενῆ ζωικά προϊόντα. Ἡ Βουλγαρία ἀπὸ τὴν ἄλλη μερὴ δὲν δυσκολεύεται νὰ ἱκανοποιήσῃ τὶς ἀπαιτήσεις αὐτές. Καὶ ἔτσι μέσα σὲ λίγα χρόνια ὀλοένα καὶ μεγαλύτερες ἐκτάσεις γῆς ἀφιερώνονται στὴν καλλιέργειαν τῶν προϊόντων ποὺ ἀγοράζει ἡ Γερμανία μετὰ τὸ ὑπερτιμημένον νόμισμά

της. Ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ ἀνέβῃ τὸ μερίδιον τῆς Γερμανίας στὶς βουλγαρικὰς ἐξαγωγὰς ἀπὸ 29,4 σὲ 43,1% καὶ στὶς εἰσαγωγὰς ἀπὸ 23,2 σὲ 54%.

Ἡ Ρουμανία. Ἰσχυρότερη κάπως ἦταν ἡ θέση τῆς Ρουμανίας καὶ τῆς Γιουγκοσλαβίας, γιὰ τὴν οἰκονομικὴν ἐξάρτησιν τῶν πηγῶν ἦταν πλουσιότερες καὶ πῶς διαφοροποιημένες σὲ σχέση μετὰ τὴ Βουλγαρία. Ἡ Ρουμανία διέθετε καταρχὴν πετρέλαιον, προϊόν ἀπὸ παράδοσιν σημαντικὸν σὲ τὸ ἐξαγωγικὸν ἐμπόριον. Ἐπιπλέον ἡ δυνατότητα θαλασσιῶν μεταφορῶν τὴν ἔφερε σὲ πλεονεχτικότερη θέση ἀπὸ τὴν Οὐγγαρία ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἐξαγωγὰς οἰτηρῶν πρὸς τὴ Δυτικὴ Εὐρώπην.

Οἱ ἐξαγωγὰς τῆς Ρουμανίας πρὸς τὴ Γερμανία εἶχαν ὑποστῆ ἰσχυρότατον πλήγμα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς οἰκονομικῆς κρίσεως λόγω τοῦ περιορισμοῦ τῶν γεωμανικῶν εἰσαγωγῶν. Τὸ μερίδιον τῆς Γερμανίας σὲ τὸ ἐμπόριον τῆς χώρας μειώνεται κατὰ τὸ ἕνα τρίτον. Θὰ ἐπανέλθῃ σὲ προηγούμενα ἐπίπεδα μόνον τὸ 1937, καὶ ἰδιαίτερα μετὰ ἀπὸ τὴν ἐμπορικὴν συμφωνίαν τοῦ 1935. Καὶ στὴν περίπτωσιν τῆς Ρουμανίας οἱ Γερμανοὶ προσβῶν μετὰ ἐπιτυχίαν τὴν καλλιέργειαν νέων ἐιδῶν, ὅπως ἐλαιουργικῶν ἀπόρους καὶ σόγια.

Ἡ Γιουγκοσλαβία. Ἡ διαπραγματευτικὴ θέση τῆς Γιουγκοσλαβίας ἐνισχυόταν ἐπειδὴ διέθετε κοιτάσματα μὴ σιδηρούχων μετάλλων, ἀν καί, βέβαια, ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη μειονεκτοῦσε σὲ σχέση μετὰ τὴν Ρουμανία ποὺ διέθετε πετρέλαιον. Πάντως τὸ ἐξωτερικὸν ἐμπόριον τῆς Γιουγκοσλαβίας μετὰ τὴ Γερμανία, ἀσημαντὸν προηγουμένως (8,5%), παρουσίασε μικρὴν ἄνοδον στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ '30, χάριν τῆς παροχῆς διευκολύνσεων καὶ ὑψηλότερων τιμῶν. Μετὰ ἀπὸ τὴν συμφωνίαν τοῦ 1934 οἱ γεωμανικὲς ἀγορᾶς γιουγκοσλαβικῶν προϊόντων ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὴν πολεμικὴ βιομηχανία αὐξάνουν σταθερὰ καὶ φτάνουν μάλιστα νὰ ξεπεράσουν τὸ ὄριο συμφηρισμοῦ τοῦ ἀντίστοιχου κλήρου κατὰ 500 ἑκατ. δηνάρια. Γιὰ τὴν ἀπορρόφησιν τοῦ πλεονάσματος αὐτοῦ ἡ διεύρυνσις τῶν γεωμανικῶν εἰσαγωγῶν πρὸς τὴ Γιουγκοσλαβία θεωρήθηκε ἡ προσφορότερη μέθοδος. Γενικὰ, ἡ ὑπερτίμησις τοῦ μάρκου καὶ οἱ συμφωνίες κλήρου κατὰ τὴν Γερμανία τὰ ἀποτελεσματικότερα μέσα ἐλέγχου τοῦ ἐμπορίου τῶν χωρῶν τῆς ΝΑ Εὐρώπης, πράγμα ποὺ ὀδήγησε προοδευτικὰ στὴν ἀποσύνδεσιν τῶν χωρῶν αὐτῶν ἀπὸ τὴν παγκόσμια ἀγορὰ.

Ἡ Γερμανία ἐπίσημα ποτὲ δὲν ὑποτίμησε τὸ νόμισμά της καὶ ἀντίθετα ἐπέμενε νὰ διατηρηθεῖ ἡ παλιὰ ἰσοτιμία χρυσοῦ ὡς πρὸς τὶς χώρες τῆς ΝΑ Εὐρώπης. Ἐφόσον ὅμως ἡ ἀγοραστικὴ δύναμις τοῦ μάρκου εἶχε μειωθεῖ σημαντικὰ κατὰ τὴν διάρκειαν

της οικονομικής κρίσης, αυτό ισοδυναμούσε με ντεφάκτο υπερτίμηση του μάρκου και υποτίμηση των άλλων νομισμάτων. Πάντως οι οικονομικοί ιθύνοντες της Γερμανίας είχαν πλήρη συνείδηση των οικονομικών συνεπειών της υπερτίμησης του μάρκου σε σχέση με τα νομίσματα των χωρών της ΝΑ Ευρώπης. Ο Schacht, πρόεδρος της Έθνικης Τράπεζας, διατύπωσε ξεκάθαρα την άποψη της Γερμανίας: «Όπωςδήποτε, τα κράτη αυτά θα προτιμούσαν να πουλάνε τα προϊόντα τους σε μετατρέψιμο συνάλλαγμα και όχι σε μάρκα. Το ότι πουλάνε στη γερμανική αγορά σημαίνει ότι δεν μπορούν να κάνουν διαφορετικά. Θα αναγκαστούν λοιπόν να προσαρμόσουν τις τιμές τους με βάση τις γερμανικές κατευθύνσεις».

Με βάση αυτή τη γραμμή πλεύσης η Γερμανία αξίωσε από τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία να διατηρηθούν, ως προς τις νομισματικές σχέσεις, οι αρχικοί όροι των αντίστοιχων εμπορικών συμφωνιών. Ωστόσο, μόνο η Βουλγαρία συνέχιζε να τους παραδέχεται όπως είχαν (1 μάρκο = 33 λέβα). Οι άλλες χώρες προσπάθησαν να λάβουν υπόψη την πραγματική υποτίμηση του μάρκου, παρά τη γερμανική δυσαρέσκεια. Η Ουγγαρία υπολόγιζε π.χ. την επικατάλλαγή του μάρκου σε 18%, αν και η πραγματική του αξία ήταν ακόμη χαμηλότερη. Οι Ρουμάνοι, στην προσπάθειά τους να καθιερώσουν μια ρεαλιστικότερη αποτίμηση του μάρκου, επέμειναν ως ένα σημείο στη διεξαγωγή ελεύθερου εμπορίου. Η προσπάθειά τους είχε αρκετή επιτυχία, τελικά όμως το ελεύθερο εμπόριο έγκυαταλείφθηκε το 1936 ύστερα από έντονες γερμανικές πιέσεις. Στο μεταξύ είχε επίσημα αναγνωριστεί μία ελαφρά υποτίμηση του μάρκου.

Οι λογαριασμοί κλήρινγκ με τη Γιουγκοσλαβία βασιζόνταν επίσης στην επίσημη ισοτιμία του μάρκου. Όμως το γερμανικό εμπορικό παθητικό έφτασε πολύ σύντομα σε τέτοιο ύψος ώστε η Έθνικη Τράπεζα

της Γιουγκοσλαβίας εφάρμοσε το ιδιωτικό κλήρινγκ, δηλαδή συμψηφισμό εισαγωγών-εξαγωγών μέσω ιδιωτικών επιταγών. Αυτό είχε συνέπεια μία κατά 25% υποτίμηση του γερμανικού μάρκου.

Γενικά, πάντως, η ισοτιμία του μάρκου είχε διατηρηθεί τεχνητά σε υψηλά επίπεδα, πράγμα που αναπόφευκτα είχε σημαντικές συνέπειες για το εμπόριο των χωρών της ΝΑ Ευρώπης. Η υπερτίμηση του μάρκου ευνόουσε την αύξηση των γερμανικών εισαγωγών και τη μείωση των εξαγωγών. Θεωρητικά λοιπόν η Γερμανία είχε συμφέρον να καθορίσει χαμηλότερα την ισοτιμία του μάρκου για να απορροφήσει το εισαγωγικό της πλεόνασμα. Είδαμε όμως προηγουμένως ότι η Γερμανία δεν άνησχυουσε για τα εισαγωγικά της πλεονάσματα με τις χώρες για τις οποίες ίσχυαν οι συμφωνίες κλήρινγκ.[...]

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι Γερμανοί θεωρούσαν πλεονεκτική την ύπαρξη προσωρινών εισαγωγικών πλεονασμάτων. Και έχει εμπειρικά τεκμηριωθεί ότι η Γερμανία στις εμπορικές της σχέσεις με όλες ανεξαιρέτως τις χώρες παρουσίαζε παθητικό.

Είδαμε ότι η Γερμανία ήταν αναγκασμένη να διευρύνει το εμπόριό της με τις χώρες της ΝΑ Ευρώπης που δέχονταν την άρχη του κλήρινγκ. Όμως το γεγονός και μόνο ότι οι χώρες αυτές προορίζονταν για πηγές πρώτων υλών δεν αρκεί να εξηγήσει το γερμανικό παθητικό στο εμπορικό ισοζύγιο. Ήξάλλου, το 1933 ακόμη, το εμπόριο με τις χώρες αυτές παρουσίαζε σημαντικό πλεόνασμα. Η αύξηση των εισαγωγών τροφίμων και πρώτων υλών θα μπορούσε να αντισταθμιστεί από μία αύξηση των εξαγωγών γερμανικών βιομηχανικών προϊόντων. Αλλά τα πράγματα ακολούθησαν διαφορετική πορεία.

Στο τέλος του 1934 έγινε σαφές ότι σημαντικά γερμανικά παθητικά συσσωρεύονταν στους λογαριασμούς κλήρινγκ, στην περίπτωση της Ουγγαρίας π.χ. έφτα-

ναν τα 14-15 εκατ. μάρκα. Σχετικά διατυπώθηκε η άποψη ότι «ή συσσώρευση μάρκων όφειλται στην εξαναγκασμένη αγορά προϊόντων από τους Γερμανούς»⁵.

Το διάστημα από την άρχη του 1935 ως το φθινόπωρο, το γερμανικό χρέος περιορίστηκε κάπως (9 εκατ. pengös το φθινόπωρο), αλλά στη συνέχεια αυξήθηκε εξαιτίας μεγάλων προμηθειών ζώων και κρέατος. Από το 1933 ως το 1936, δηλαδή μέσα σε τρία χρόνια, τα γερμανικά χρέη που δεν είχαν συμψηφιστεί με εξαγωγές γερμανικών προϊόντων έφτασαν τα 46 εκατ. pengös.

Το φαινόμενο είναι μία γενικότερη τάση του γερμανικού εμπορίου της εποχής. Οι σημαντικά αυξημένες εισαγωγές από χώρες της ΝΑ Ευρώπης δεν αντισταθμίζονται από ανάλογες γερμανικές εξαγωγές. Στο τέλος του 1936 το γερμανικό παθητικό στους λογαριασμούς κλήρινγκ έφτασε τα 436 εκατ. μάρκα, ποσό όφειλόμνο κυρίως στις χώρες της ΝΑ Ευρώπης. Ουσιαστικά είχαμε δηλαδή μία μετατόπιση του γερμανικού εξωτερικού χρέους (με τη μορφή καθυστέρησης στην παράδοση των εμπορευμάτων) από τη Δυτική προς την Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη.

Οι ηγέτες της ναζιστικής Γερμανίας συζήτησαν επανειλημμένα το πρόβλημα του έλλειμματικού ισοζυγίου με τις χώρες της ΝΑ Ευρώπης, και δεν έπαψαν να παρέχουν διαβεβαιώσεις του τύπου: «Η γερμανική κυβέρνηση δεν έχει καμία πρόθεση να αυξήσει τα γερμανικά καθυστερούμενα από την προμήθεια εμπορευμάτων. Αντίθετα θα καταβάλουμε κάθε προσπάθεια να εξοφλήσουμε τα χρέη μας με εξαγωγές το συντομότερο δυνατό» (λόγος του Schacht στη Λιψία το 1935). Όμως παρά τις βαρύνουσες αυτές φράσεις ο ισχυρισμός ότι οι Γερμανοί επιθυμούσαν να εξισορροπήσουν τις άγροτικές εισαγωγές με βιομηχανικές εξαγωγές προς τις χώρες της ΝΑ Ευρώπης δεν έχει καμία βάση αλήθειας. Όπως θα δούμε και παρα-

Πίνακας IV

Ό ρόλος της Γερμανίας στο εξωτερικό εμπόριο των χωρών της ΝΑ Ευρώπης, 1929-1937 (% επί του συνόλου)

	Έξαγωγές προς Γερμανία			Εισαγωγές από Γερμανία		
	1929	1933	1937	1929	1933	1937
Βουλγαρία	29,9	36,0	43,1	22,2	38,2	54,8
Ουγγαρία	11,7	11,2	24,1	20,0	19,6	26,2
Ρουμανία	27,6	16,6	19,2	24,1	18,6	28,9
Γιουγκοσλαβία	8,5	13,9	21,7	15,6	13,2	32,4

Πηγή: Διάφορες εθνικές στατιστικές και το *Statistisches Handbuch der Weltwirtschaft*, Βερολίνο 1937. Έπίσης Α. Basch, *δπ. παρ.* (πίν. III), σελ. 192.

Πίνακας V

Ό ρόλος της Γερμανίας στο εξωτερικό εμπόριο της ΝΑ Ευρώπης, 1937-1939 (% επί του συνόλου).

	Έξαγωγές προς Γερμανία		Εισαγωγές από Γερμανία	
	1937	1939	1937	1939
Βουλγαρία	43,1	71,1	54,8	69,5
Ουγγαρία	24,1	52,4	26,2	52,5
Ρουμανία	19,2	43,1	28,9	56,1
Γιουγκοσλαβία	21,7	45,9	32,4	53,2

Πηγή: Έθνικές Στατιστικές.

κάτω ή καθυστέρηση της παράδοσης των οφειλομένων γερμανικών εμπορευμάτων είχε να παίζει συγκεκριμένο και σημαντικό ρόλο στη χρηματοδότηση του γερμανικού επανεξοπλισμού.

Τη δεκαετία του '30 ή ναζιστική οικονομική πολιτική δεν σκόπευε να καθλώσει τη χρηματοδότηση του επανεξοπλισμού στα ύψη των διαθέσιμων εγχώριων πόρων. Πέρα από τη σημαντική αύξηση της παραγωγής της βαριάς βιομηχανίας και τον περιορισμό της εγχώριας κατανάλωσης, ολοένα μεγαλύτερη προσπάθεια καταβαλλόταν για την επιτάχυνση της ουσώρευσης του γερμανικού κεφαλαίου σε βάρος άλλων χωρών. Η ναζιστική κυβέρνηση χρησιμοποίησε τη μέθοδο της μη αναγνώρισης των υποχρεώσεων που απέρρεαν από τα τεράστια δάνεια που είχαν συναφθεί από προηγούμενες κυβερνήσεις και άρριόταν συστηματικά να πληρώσει τόκους και αποσβέσεις. Ακόμη προσπάθησε να εκμεταλλευτεί με κάθε τρόπο τους εμπορικούς της εταίρους. Η συνειδητή ουσώρευση γερμανικών καθυστερούμενων εμπορευμάτων έντασσόταν σ' αυτήν άκριβως την προσπάθεια. Το 1930, και ενώ ή Γερμανία έχει άμεση ανάγκη εισροής κεφαλαίων για τη χρηματοδότηση των ταχύρρυθμων πολεμικών της προετοιμασιών, της είναι κυριολεκτικά αδύνατο να βρει δανειστή στη διεθνή αγορά. Μ' αυτές τις συνθήκες ή ουσώρευση και ή μη παράδοση εμπορευμάτων γίνεται ο μόνος δυνατός αν και ιδιόμορφος τρόπος εισροής κεφαλαίων στη Γερμανία.

Πριν από το 1933 το γερμανικό ισοζύγιο εξωτερικού εμπορίου ήταν ενεργητικό. Την ίδια περίοδο το ισοζύγιο πληρωμών παρουσίαζε έλλειμμα, που οφειλόταν κυρίως στην πληρωμή πολεμικών επανορθώσεων, στην έκροση κεφαλαίων κ.λπ. Μετά από το 1934, και με την εφαρμογή του Neuer Plan, ή κατάσταση αλλάζει. Οι δαπάνες του προγράμματος επανεξοπλισμού προκαλούν έλλειμμα και στο ισοζύγιο εμπορίου. Ο μόνος τρόπος να καλυφθεί το εμπορικό έλλειμμα καθώς και το έλλειμμα των υπόλοιπων λογαριασμών του ισοζυγίου πληρωμών ήταν ή καθυστέρηση στην παράδοση των γερμανικών προϊόντων στους λογαριασμούς κλήριγγκ, πράγμα που ισοδυναμούσε, ως προς τις ενδιαφερόμενες χώρες, με την παροχή βραχυπρόθεσμων εμπορικών πιστώσεων από μέρους τους προς τη Γερμανία. Η συγκαλυμμένη αυτή δανειοδότηση παρουσίαζε ακόμη το πλεονέκτημα για τη Γερμανία ότι δεν την επιβάρυνε με την πληρωμή τόκων. Και βέβαια οι Γερμανοί ιθύνοντες προσπάθησαν με κάθε τρόπο να συγκαλύψουν ή να διαστρεβλώσουν το πραγματικό νόημα των γερμανικών καθυστερήσεων στην παράδο-

ση των αγαθών. Η γερμανική προπαγάνδα ισχυριζόταν ότι ή Γερμανία πρόσφερε γενναϊόδωρα τη βοήθεια της στις χώρες της ΝΑ Ευρώπης. Στην πραγματικότητα οι οικονομικά καθυστερημένες αυτές χώρες, που τόσα είχαν ύποσεί από την οικονομική κρίση, επιβαρύνθηκαν με την παροχή άτοκων πιστώσεων για τη χρηματοδότηση του γερμανικού επανεξοπλισμού.

Ενώ λοιπόν πλησίαζε ο Β' παγκόσμιος πόλεμος, οι στόχοι της ναζιστικής οικονομικής πολιτικής σε σχέση με τις χώρες της ΚΑ Ευρώπης και των Βαλκανίων βασικά είχαν επιτευχθεί. Οι χώρες αυτές είχαν ουσιαστικά περάσει στη γερμανική επιρροή: είχαν γίνει βασική πηγή εφοδιασμού της γερμανικής οικονομίας σε τρόφιμα και πρώτες ύλες, και στο σύνολό τους είχαν ενσωματωθεί στο γερμανικό έκτετατικό οικονομικό σχέδιο (Grossraumwirtschaft). Κυρίως, ή γερμανική πολιτική είχε πετύχει στην προσπάθειά της για συστηματική επέκταση του εμπορίου με τις χώρες της ΝΑ Ευρώπης.

Χαρακτηριστικά, μολοντί ή συνολική αξία του γερμανικού εξωτερικού εμπορίου το 1937 μόλις φτάνει το 40% του συνολικού επιπέδου του 1929, με τα κράτη της ΝΑ Ευρώπης σε αξία επανέρχεται στα επίπεδα του 1929 και σε όγκο τά ξεπερνά. Τα ακόλουθα στοιχεία άρκουν για να σχηματίσουμε μίαν άκριβή εικόνα της έκτασης της γεωγραφικής ανακατάταξης του γερμανικού εμπορίου, άποτέλεσμα της οικονομικής πολιτικής των Ναζί.

Όπως φαίνεται από τον πίνακα II, το γερμανικό εξωτερικό εμπόριο με τη ΝΑ Ευρώπη εμφανίζει σημαντική αύξηση μετά από την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία, πράγμα που οφείλεται στην ένσωμάτωση της περιοχής στον γερμανικό «ζωτικό χώρο».

Όμως ή άλλη ποσοστιαία αύξηση του εμπορίου της ΝΑ Ευρώπης με τη Γερμανία δεν μās επιτρέπει να εκτιμήσουμε σωστά τον ολοένα σημαντικότερο ρόλο που διαδραματίζει ή περιοχή αυτή στον άνεφοδιασμό της γερμανικής οικονομίας σε τρόφιμα και πρώτες ύλες στρατηγικής σημασίας. Ο πίνακας III μās δίνει πιο συγκεκριμένες πληροφορίες για το ζήτημα αυτό. Βλέπουμε ότι οι εισαγωγές όλων των βασικών αγροτικών προϊόντων και άρκετων πρώτων ύλών εμφανίζουν έντυπωσιακή αύξηση. Αν και οι εξελίξεις αυτές έχουν μεγάλη σημασία για τη Γερμανία, ή σπουδαιότητά τους για την οικονομία των μικρών εξαγωγικών χωρών είναι πολύ μεγαλύτερη. Η Γερμανία άναλαμβάνει μ' αυτό τον τρόπο άποφασιστικό ρόλο στο εξωτερικό εμπόριο των κρατών της περιοχής.

Η ενίσχυση του ρόλου της Γερμανίας στο εξωτερικό εμπόριο της ΝΑ Ευρώπης

δείχνει καθαρά την επιτυχία της οικονομικής πολιτικής των Ναζί στην προσπάθειά τους να άποσπάσουν τις χώρες αυτές από την παγκόσμια αγορά και να τις προσδέσουν στο άρμα της γερμανικής αγοράς. Ήδη το 1937, μέσα από την πολιτική εξωτερικού εμπορίου ή Γερμανία όχι μόνο έχει άνακτησει τις θέσεις που είχε χάσει μετά από τον Α' παγκόσμιο πόλεμο αλλά και ή οικονομική της επιρροή στις χώρες της περιοχής είναι ισχυρότερη από ποτέ άλλοτε (πίν. IV).

Οι περιπτώσεις της Τσεχοσλοβακίας και της Αύστρίας παρουσίαζαν σοβαρές διαφορές με τις χώρες που εξετάσαμε παραπάνω. Βασικά, ή διαφορετική οικονομική διάρθρωση των χωρών αυτών δεν προσφερόταν για την εφαρμογή των μεθόδων του ναζιστικού Grossraumwirtschaft. Δυνατότητες γερμανικής οικονομικής εισόδου μέσω της άπορρόφησης των αγροτικών τους πλεονασμάτων δεν υπήρχαν, και γενικά τα περιθώρια άνάπτυξης εμπορικών σχέσεων με τις βιομηχανικές αυτές χώρες της κοιλάδας του Δούναβη ήταν πολύ στενά, με εξαίρεση την αγορά λιγοστών βιομηχανικών πρώτων ύλων και προϊόντων πρωτογενή τύπου. Ένας άλλος άνασταλτικός παράγοντας ήταν ή διαφορετική πολιτική κατάσταση των χωρών αυτών που, στη δεκαετία του '30, ενίσχυε τις τάσεις άποξένωσης τους και όχι προσέγγισης προς τη Γερμανία.

Η χιτλερική Γερμανία άναγκάζεται λοιπόν να χρησιμοποιήσει άλλες μεθόδους για την υποδούλωση των κρατών αυτών. Άνοιχτή πίεση, στρατιωτικός έκβιασμός, ως το σημείο να άνατρέψει το καθεστώς, οικονομικός άποκλεισμός, άπαγόρευση του ζωτικής σημασίας για την Αύστρια γερμανικού τουρισμού, περιορισμός του εξωτερικού εμπορίου, κατάληψη προϊόντων άυστριακών αγορών: όλο το ναζιστικό όπλοστάσιο μπαινεί σε άνέργεια για να φέρει την Αύστρια στο χείλος της οικονομικής καταστροφής.

Ο Χίτλερ στα σχέδιά του δεν θεωρούσε την Αύστρια και την Τσεχοσλοβακία άπλά και μόνο ζώνες επιρροής, που θά έπρεπε να ενσωματωθούν στο γερμανικό Grossraumwirtschaft, αλλά περιοχές που θά έπρεπε να προσαρτηθούν άμεσα. Η γερμανική εισβολή μεθοδεύεται κατά τη δεκαετία του '30, και κορυφώνεται το 1938-39 με το "Άνσλους, τη συμφωνία του Μονάχου και τα τραγικά γεγονότα που συνέβησαν την τσεχοσλοβακική άνεξαρτησία. Το 1938 και την άνοιξη του 1939 άνοίγεται ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία της γερμανικής επιδρομής. Σε μεγάλο βαθμό ή κλιμάκωση της γερμανικής επιθετικότητας οφείλεται στην ενίσχυση της θέσης της Γερμανίας στην Ευρώπη και την ΚΑ Ευρώπη με την προσ-

άρτηση της Αυστρίας και της Τσεχοσλοβακίας.

Τό 1939 οι παραδουνάβιες χώρες ήταν πια οικονομικά άλυσοδεμένες στη Γερμανία. Σ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '30 οι έμπορικές τους σχέσεις με το Ράιχ αυξάνονταν σημαντικά. Η επιτάχυνση της διαδικασίας αυτής στα τέλη της δεκαετίας οδηγεί στην έδραϊωση της γερμανικής κυριαρχίας στο εξωτερικό εμπόριο της περιοχής.

Μετά από τό "Ανσλους και την κατάληψη της Τσεχοσλοβακίας, τό εξωτερικό εμπόριο παύει νά αποτελεί τό μοναδικό μέσο ένίσχυσης της γερμανικής οικονομικής ήγεμονίας. Στόν άμεσο έλεγχο της Γερμανίας περιέρχονται σημαντικά αυστριακά και τσεχικά συμφέροντα. Με τόν τρόπο αυτό ή Γερμανία κατακτά κυριαρχικές θέσεις και στόν βιομηχανικό και στόν τραπεζικό τόμει. Έτσι στην Ούγγαρία περνούν στόν γερμανικό έλεγχο κεφάλαια ύψους 125 έκκατ. pengös, ποσό πού άντιπροσωπεύει τό 13-14% τών συνολικών επενδύσεων στό όρυχεία και τη βιομηχανία (900 έκκατ. pengös) και 50% τού συνόλου τών ξένων επενδύσεων στην Ούγγαρία. Η Γερμανία άναδεικνύεται ή μεγαλύτερη χρηματοπιστηριακή δύναμη στην Ούγγαρία έχοντας στόν έλεγχο της πάνω από τό μισό τού ξένου μετοχικού κεφαλαίου (25%) πού ή αν τοποθετημένο στην ούγγρική βιομηχανία.

Στη Γιουγκοσλαβία τά γερμανικά κεφάλαια, άσήμαντα προηγουμένως, φτάνουν τό 1937-39 νά χρηματοδοτούν άμεσα πολλές Γιουγκοσλαβικές επιχειρήσεις. Σοβαρότερες όμως έπιπτώσεις έχει ή προσάρτηση τών αυστριακών και τσεχοσλοβακικών συμφερόντων. Τά αυστριακά συμφέροντα με τη μορφή μετοχικών ή δανειακών κεφαλαίων ήταν καλά διακλαδωμένα στη Γιουγκοσλαβική οικονομία. Από τήν άλλη, τά τσεχοσλοβακικά κεφάλαια έλεγχαν κυρίως δραστηριότητες τού κλάδου της ύφαντουργίας. Συνολικά τό 1939 οι επενδύσεις πού ελέγχονταν από τη Γερμανία φτάνουν τά 800 έκκατ. δηνάρια (15 έκκατ. δολάρια), δηλαδή 10% περίπου τού συνόλου τών ξένων επενδύσεων.

Στην προπολεμική Βουλγαρία οι Γερμανοί καπιταλιστές έλεγχαν τό 5,2% τού συνόλου τών επενδύσεων. Μετά από τήν προσάρτηση τών αυστριακών και τσεχοσλοβακικών κεφαλαίων ή γερμανική συμμετοχή άνεβαίνει στό 13,4% και έτσι ή Γερμανία κατέχει τήν τρίτη θέση μετά από τό Βέλγιο και τήν Έλβετία. Έκτός από τις τράπεζες ή θέση τού γερμανικού κεφαλαίου ένισχύεται και στην άνάπτυσσόμενη βαριά βιομηχανία.

Μετά από τό "Ανσλους και τη συμφωνία τού Μονάχου ή Γερμανία μεθοδεύει τήν έξόρυσή της για τήν έδραϊωση της

οικονομικής της έπιρροής στην περιοχή. Οι γερμανικές άπαιτήσεις κλιμακώνονται. Όχι μόνο οι ποσότητες αλλά και οι τιμές τών προϊόντων και ή συναλλαγματική ίσοτιμία άναπροσδιορίζονται πρός όφελος της Γερμανίας. Παράλληλα οι Γερμανοί προχωρούν στην έφαρμογή σχεδίου τους για τήν οικονομική άναδιοργάνωση της περιοχής σύμφωνα με τις άνάγκες τους.

Βασική επιδίωξη τών νέων αυτών γερμανικών προσπαθειών, όπως εκφράστηκε από τόν ύπουργό Οικονομικών Funk, ήταν ή ύπογραφή μακροπρόθεσμων συμφωνιών πού θά πιστοποιούσαν και θά στερέωναν τόν πλήρη και μόνιμο έλεγχο τού έμπορίου της περιοχής από τη ναζιστική Γερμανία. Σχετική ήταν και ή πρόταση για άποκλειστική έξαγωγή τών άγροτικών πλεονασμάτων τών χωρών της περιοχής στη Γερμανία πού θά άναλάμβανε τήν επανεξαγωγή τους. Είναι αλήθεια πώς τό σχέδιο αυτό άπορρίφθηκε άπ' όλες τις χώρες της ΚΑ Εύρώπης, άκόμη και από τη Βουλγαρία πού ήταν ή περισσότερο έξαρτημένη. Όμως στην πορεία οι Γερμανοί κατόρθωσαν νά άποσπάσουν σημαντικές παραχωρήσεις στις νέες έμπορικές συμφωνίες.

Η Ρουμανία δέχτηκε νά ύποτιμήσει τό νόμισμά της ως πρός τό μάρκο. Παράλληλα άνέλαβε τήν ύποχρέωση νά διατηρήσει τις έξαγωγές της πρός τη Γερμανία οέ επίπεδο ύψηλότερο από τις μέχρι τότε συνολικές έξαγωγές της πρός τη Γερμανία, τήν Τσεχοσλοβακία και τήν Αυστρία, αυξάνοντας ταυτόχρονα τήν άναλογία τού πετρελαίου στό σύνολο. Η νέα συμφωνία πού ύπογράφηκε τήν άνοιξη τού 1939 ήταν ένδεικτική της άπόλυτης οικονομικής ύπταγής στό Ράιχ. Η Γερμανία άπόκτησε ουσιαστικά τό μονοπώλιο τού έξωτερικού της έμπορίου ενώ πιστοποιήθηκε και επίσημα ή προσαρμογή της ρουμανικής γεωργίας στις γερμανικές άνάγκες. Ίδρύθηκαν μεικτές γερμανορουμανικές επιχειρήσεις για τήν εκμετάλλευση τού ρουμανικού όρυκτού πλούτου. Τά γερμανικά επιχειρησιακά κεφάλαια άπόκτησαν πλήρη έλευθερία κίνησης, και μάλιστα στους κλάδους πού είχαν χαρακτηριστεί εθνικής σημασίας, και δινόταν προτεραιότητα στην άνάπτυσή τους. Μεταξύ άλλων ή Γερμανία ύποσχέθηκε στη Ρουμανία και τη Γιουγκοσλαβία τήν παροχή δανείων για τη χρηματοδότηση τών επενδύσεων και τού επανεξοπλισμού τους. Στην πραγματικότητα τά δάνεια αυτά προήλθαν από πολεμικό ύλικό πού κατασχέθηκε στην Τσεχοσλοβακία.

Νέες έμπορικές συννομίες άρχισαν με τήν Ούγγαρία τόν Φεβρουάριο τού 1939. Νά πώς περιγράφει τη γερμανική στάση κατά τη διάρκεια τών συνομιλιών ό επικεφαλής της ούγγρικής άποστολής στην έκθεση του πρός τόν Ούγγρο Ύπουργό τών

Έξωτερικών: «Γενικά κατέστη προφανής ή τάση νά ύποβιβαστεί ή Ούγγαρία οέ άπλή βάση πρώτων ύλών». Η τάση αυτή διαπιστώθηκε παραστατικότερα στο ύπόμνημα της γερμανικής πρός τήν ούγγρική κυβέρνηση, με θέμα τήν ούγγρική οικονομική πολιτική. Τό πρώτο μέρος τού ύπομνήματος άσχολείται με τήν ούγγρική γεωργία. Έδώ ή γερμανική στάση είναι ξεκάθαρη: «...ή ούγγρική γεωργία οφείλει νά προσαρμοστεί άποδοτικότερα στις άνάγκες της γερμανικής άγοράς». Αυτό σήμαινε αύξηση της παραγωγής τών ειδών πού διατίθονταν στη γερμανική άγορά (έλαιούχοι σπόροι, σάρι, λαρόδι, ζωοτροφές). Τό δεύτερο μέρος τού ύπομνήματος πού τιτλοφορείται εύγλωττα: «Η προσαρμογή της ούγγρικής βιομηχανικής παραγωγής στις γερμανικές έξαγωγικές άπαιτήσεις, άσχολείται με βιομηχανικά ζητήματα και καθορίζει τις βασικές γραμμές τών γερμανικών άπαιτήσεων για τήν άνάπτυξη τών γερμανοουγγρικών σχέσεων. Ρητά δηλώνεται ότι ή ούγγρική οικονομία οφείλει νά εξειδικευτεί στους τομείς της γεωργίας και της βιομηχανίας τροφίμων. Τέλος τό ύπόμνημα άπαιτεί κατηγορηματικά τήν κατάργηση τών ούγγρικών εισαγωγικών δασμών και τήν άναστολή όλων τών φορολογικών και πιστωτικών διευκολύνσεων πρός τις ούγγρικές βιομηχανικές επιχειρήσεις.

Είναι φανερό ότι οι έμπορικές συμφωνίες τού 1939 ύπογράφηκαν οέ κλίμα άπροκάλυπτης γερμανικής δικτατορέυσης και ήγεμονίας άνευ όρων. Έπρόκειτο για τήν άρχική φάση μιας διαδικασίας πού κορυφώθηκε κατά τη διάρκεια τού πολέμου, όταν ή ναζιστική Γερμανία καταβρόχθισε ουσιαστικά τήν οικονομία της κεντροανατολικής Εύρώπης, ύποβιβάζοντας τις χώρες της περιοχής στο επίπεδο άλλων τομείων της γερμανικής πολεμικής οικονομίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Möglichkeiten der Grossraumwirtschaft» στο *Die nationale Wirtschaft*, τόμ. 2.
2. Deutsches Zentral Archiv, Πότσδαμ, Ύπουργείο Έξωτερικών, Τμήμα II, 41, 288.
3. Hermann Gross, *Die wirtschaftliche Bedeutung Südosteuropas für das Deutsche Reich*. Στουτγάρδη - Βερολίνο 1938, σελ. 18.
4. *Εθνικά Άρχεία*, Τμήμα Οικονομικής Πολιτικής, Ύπουργείο Έξωτερικών Ύποθέσεων, Γερμανικός φάκελος αρ. 642, Έμπιστευτική Έκθεση της Ούγγρικής Άποστολής στο Βερολίνο, 15 Ιουνίου 1933.
5. *Εθνικά Άρχεία*, Τμήμα Οικονομικής Πολιτικής, Ύπουργείο Έξωτερικών Ύποθέσεων, Γερμανικός φάκελος αρ. 642, 1-3Α, 16-23 αναφορά για τις συννομίες της μεικτής επιτροπής, 3 Οκτωβρίου 1934.
6. *Εθνικά Άρχεία*, Τμήμα Οικονομικής Πολιτικής τού Ύπουργείου Έξωτερικών Ύποθέσεων, 1939, Res. 30.

Τὸ τουρκικὸ ἐργατικὸ κίνημα τὸν 20ὸ αἰῶνα.

Μέρος Γ': 1960-1974

Τὸ Κίνημα τῆς 27ης τοῦ Μάη 1960

Ὅπως εἶδαμε καὶ στὸ Β' μέρος (*Πολίτης*, 5), ἡ πολιτικὴ τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος (D.P.), τὸ ὁποῖο ἐξέφραζε κυρίως τὰ συμφέροντα τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων καὶ τῶν ξένων μονοπωλιακῶν συγκροτημάτων, μέσα σὲ μιὰ δεκαετία ὀδήγησε τὴ χώρα σὲ οἰκονομικὸ ἀδιέξοδο, πληθωρισμό, ἀνεργία καὶ τὴ μάλιστα τῆς μετανάστευσης. Μόνο τὸ τελευταῖο ἐξάμνηο τοῦ 1959, 28.000 ἐργάτες —4.500 γυναῖκες— μετανάστευσαν στὴ Γερμανία καὶ τὸ Βέλγιο.

Τὸ οἰκονομικὸ ἀδιέξοδο εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴ διόγκωση τῶν τεράστιων πολιτικῶν προβλημάτων, ἤδη ὀξυμένων λόγω τοῦ νόθου «δημοκρατικοῦ πολιτεύματος». Στις 28 καὶ 29 τοῦ Ἀπριλίου 1960, μέρες ἀφιερωμένες ἀπὸ τὸν Κεμάλ στὴν τουρκικὴ νεολαία, ἔγιναν στὴν Κωνσταντινούπολη μεγάλες κινητοποιήσεις ἐργαζομένων καὶ νεολαίας, ἐνάντια στὴν αὐταρχικὴ καὶ δικτατορικὴ ἐξουσία τῆς κυβέρνησης Μεντερές (D.P.). Ὁ ἀπολογισμὸς τῶν συγκρούσεων μὲ τὴν ἀστυνομία ἦταν ἕνας νεκρὸς φοιτητὴς καὶ ἑκατοντάδες τραυματίες. Ὁ δολοφονημένος φοιτητὴς Tugan Emeksiz παραμένει σύμβολο τῶν ἀγῶνων τῆς νεολαίας ἐκείνης τῆς περιόδου.

Ἡ οἰκονομικὴ κρίση καὶ ἡ φθορὰ τῆς ἐξουσίας τοῦ Μεντερές, ἔθεταν ἐπιταχτικὰ τὴν ἀνάγκη ἀλλαγῆς πολιτικοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ τόπου. Στις 27 τοῦ Μάη τοῦ 1960 ἡ στρατιωτικὴ πτέρυγα τῶν γραφειοκρατῶν πραγματοποιεῖ ἕνα ἀναίμακτο πραξικόπημα, ἀπομακρύνει τὸ Δημοκρατικὸ Κόμμα ἀπὸ τὴν ἐξουσία καὶ ἐγκαθιδρύει προσωρινὴ ἐπαναστατικὴ κυβέρνηση. Πρόκειται γιὰ τὸ «Συμβούλιο Ἐθνικῆς Ἐνότητας», ποῦ ἀποτελεῖται στὴν πλειοψηφία του ἀπὸ στρατιωτικούς. Τὸ στρατιωτικὸ κίνημα τοῦ Μάη 1960 δὲν εἶχε ἕναν συγκεκριμένο ἠγέτη οὔτε ξεκαθαρισμένες ἀπόψεις γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ τόπου. Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ ἂν λέγαμε πὼς δὲν ἤξερε καν τί μέτρα ἔπρεπε νὰ ἐξαγγεῖλει τὴν ἐπομένη τῆς κατάληψης τῆς ἐξουσίας.

Ὅμως, παρὰ τὴν ἀσάφεια τῶν στόχων τοῦ Κινήματος, ἡ πτώση καὶ ἡ ἀπαγόρευση λειτουργίας τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος, καθῶς καὶ ἡ φυλάκιση ἢ ἐκτέλεση ἠγετῶν του —Μεντερές, Ζορλού, Πόλατλι

— ἔγινε ἀποδεχτὴ με ἀνακουφιστὴ ἀπὸ τὸ λαὸ καὶ ἰδίως ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη. Καθοριστικὴ γιὰ τὴ διαμόρφωση ἑνὸς τέτοιου κλίματος στάθηκε ἡ πεποίθηση ὅτι, μιὰ καὶ ἡ ἀλλαγὴ προέρχονταν ἀπὸ τοὺς κόλπους τοῦ στρατοῦ, ἦταν πιθανὸ στὴν Τουρκία νὰ ἀρχίσει μιὰ νέα περίοδος κεμαλισμοῦ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε ὅτι ὁ τουρκικὸς στρατὸς, παρὰ τὴν ἐξάρτησή του ἀπὸ τὸ ΝΑΤΟ καὶ τὶς ἀμερικάνικες ὑπηρεσίες, ἐμπνέει κάποια ἐμπιστοσύνη στὸ λαὸ, ἀκόμη καὶ σὲ κύκλους τῆς Ἀριστερᾶς.¹

Ἔτσι ἡ πλειοψηφία τῶν ἀντιπολιτευόμενων συνδικάτων ποῦ δροῦσαν στὴν Türk-is (βλ. *Πολίτης*, 5), ἔστειλαν συγχαρητήρια τηλεγραφήματα στὸ «Συμβούλιο Ἐθνικῆς Ἐνότητας». Στις 11 Ἰουνίου 1960 τὰ συνδικάτα μεταφορῶν, βιομηχανίας τροφίμων, οἰκονομῶν, ἐταιρείας ὑδάτων, τύπου, κατεργασίας δέρματος, μετᾶλλον καὶ καπνεργατῶν Τουρκίας ζητοῦν ἀπὸ τὴν προσωρινὴν κυβέρνηση μὲ τηλεγράφημα τὴν παραίτηση ὀλόκληρης τῆς συνδικαλιστικῆς ἠγεσίας, χαρακτηρίζοντάς τὴν ὡς ἀντεργατικὴ καὶ διορισμένη ἀπὸ τὸ Δημοκρατικὸ Κόμμα (D.P.). Παράλληλα, οἱ διεκδικήσεις τῶν ἐργατῶν ἔχουν ὡς κύριο ἄξονα τὴν ἀτάκτηση τοῦ δικαιώματος τῆς ἀπεργίας καὶ τῆς συλλογικῆς σύμβασης. Τελικὰ, στὴ συνταγματικὴ μεταρρύθμιση ποῦ προτείνει τὸ Κίνημα καὶ ποῦ ὑπερψηφίζεται μὲ 65%, διατυπώνεται τὸ δικαίωμα τῆς ἀπεργίας καὶ τῆς συλλογικῆς σύμβασης (ἄρθρ. 47).

Μὲ τὴ συνταγματικὴ αὐτὴ κατοχύρωση, οἱ ἀγῶνες τῶν ἐργαζομένων, ποῦ ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ 1872,² μπαίνουν σὲ νέα φάση. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω, κατοχυρώνεται συνταγματικὰ ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ ἀναδα-

1. Μέσα στὴν ἀντιφατικότητα τῆς πολιτικῆς τοῦ Κεμάλ μπορεῖ νὰ διακρίνει κανεῖς στοιχεῖα ἀντιμπεριαλιστικὰ καὶ ἀντιμονοπωλιακὰ. Παρὰ τοὺς κινδύνους ποῦ ἐγκυμονεῖ μιὰ τέτοια αὐτονόμηση, ὑπάρχουν καὶ σήμερὰ ἀριστεροὶ ποῦ βλέπουν τὸ στρατὸ σὰν φορέα κάποιας δημοκρατικῆς ἀλλαγῆς —ποῦ, μὲ τὰ δεδομένα τῆς Τουρκίας, δὲν πρέπει ν' ἀποκλεισθεῖ— καὶ ἀκόμη παραπέρα, τὸν βλέπουν σὰν τὸν βασικὸ φορέα κοινωνικῆς ἀλλαγῆς μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ τῆς διανόησης. Τὰ παραπάνω, κι ἂν ἔχουν κάποια σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα, δὲν παύουν νὰ δημιουργοῦν συγχύσεις στὸ χῶρο τῆς τουρκικῆς ἀριστερᾶς.

2. Χρόνια ποῦ ἐκδηλώθηκε ἡ πρώτη ἀπεργία στὰ ναυπηγεῖα τῆς Κων/πόλης.

σμού της γης, ή ελευθερία ίδρυσης συνδικάτων σε ταξική βάση και ή ελευθερία ίδρυσης πολιτικού κόμματος.

Άλλά, ή μεγαλύτερη πολιτική κατάκτηση ήταν ότι στο νέο Σύνταγμα τονίζονταν ότι «ό λαός έχει την υπόχρεωση της αντίστασης και της πάλης για την ανατροπή όποιουδήποτε καθεστώτος που οί ενέργειές του έρχονται σε αντίθεση με το Σύνταγμα και τις λαϊκές ελευθερίες».

Χρειάζονταν, όμως, μεγάλες προσπάθειες για να ολοκληρωθεί ή αλλαγή και να κατοχυρωθούν τα δικαιώματα που ή εργατική τάξη είχε κατακτήσει. Ένδεικτικά: οί μεταρρυθμίσεις που άφορούσαν τις παραπάνω συνδικαλιστικές ελευθερίες έγιναν σε μεγάλη έκταση με τις υποδείξεις της Γενικής Συνομοσπονδίας που συνέχιζε να ελέγχεται από το Κόμμα της Δικαιοσύνης (Α.Ρ.)⁴. Οί ίδιες δυνάμεις προσπάθησαν να καθυστερήσουν την έκδοση νόμου που θα ρύθμιζε τις λεπτομέρειες και την ισχύ του δικαιώματος της απεργίας και της συλλογικής σύμβασης.

Παρά τις άρνητικές αυτές πλευρές της αλλαγής, μετά την 27η του Μάη ένα πλατύ λαϊκό κίνημα αναπτύσσεται ραγδαία και εισδύει ορμητικά στις ρωγμές του ίδιου του άστικού κράτους που δημιούργησαν οί μεταρρυθμίσεις του '60. Η εργοδοσία, αντιμέτωπη στο έκτεταμένο άπεργιακό κίνημα, επικαλείται την οικονομική κρίση, μειώνει την παραγωγή και προχωρεί σε μαζικές απολύσεις εργατών. Μέσα στα 1960-61 γίνονται πάνω από 150 άπεργίες στους βασικούς κλάδους της παραγωγής. Χαρακτηριστικό αυτών των κινητοποιήσεων είναι όχι μόνο ή μαχητικότητα και ή οργανωμένη προσπάθεια, αλλά κυρίως ή απόπειρα να διαφωτιστεί και να κινητοποιηθεί ή κοινή γνώμη για τα προβλήματα και τις διεκδικήσεις της εργατικής τάξης. Έτσι, έκτός από τις κλασικές μεθόδους της απεργίας πείνας, της καθιστής συγκέντρωσης, της πορείας κλπ., χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά και πιο πρωτότυπες, όπως ή μετατροπή του κάθε εργατή άπεργού σε προπαγανδιστή και πληροφοριοδότη της κοινής γνώμης. Π.χ. οί εργάτες έκαναν «άπεργία κουρέματος» και κυκλοφορούσαν στους δρόμους με μακριά μαλλιά και γένια, πράγμα άσυνήθιστο για την εποχή. Η κυκλοφορούσαν σ' όλη τη διάρκεια της απεργίας ζυπόλιτοι. Μ' αυτό τον τρόπο υπενθύμιζαν στους κατοίκους ότι γίνεται άπεργία, έδειχναν χειροπιαστά το ποσοστό συμμετοχής των άπεργών και στιγματίζαν τους άπεργοσπάστες.

Στις εκλογές του 'Οχτώβρη 1961, κανένα κόμμα δεν κερδίζει την απόλυτη πλειοψηφία και αναγκαστικά δημιουργείται συνασπισμός από το Λαϊκό Κόμμα (C.H.P.), το Κόμμα Δικαιοσύνης (Α.Ρ.) και άλλα μικρότερα. Άρχηγός του συνασπισμού ορίζεται ο Ίνονού, του Λαϊκού Κόμματος, έχοντας παράλληλα την ύποστήριξη των στρατιωτικών.

Το αποτέλεσμα της εκλογικής αναμέτρησης είχε ως συνέπεια να τελεματωθεί ή διαδικασία για το εργατικό νομοσχέδιο. Η δήλωση του Ύπουργού Έργασίας Μπ. Έτζεβιτ ότι «ή καθυστέρηση της έκδοσης του σχετι-

κού νόμου αντίκειται στο ίδιο το Σύνταγμα που υπερωρήφισε ο λαός...», φυσικά, δεν άρκει να λύσει το ζήτημα.

Οί εργατικές κινητοποιήσεις συνεχίζονται με μεγαλύτερη ένταση. Στις 25 Δεκεμβρίου 1961 άπεργούν 5.000 βιομηχανικοί εργάτες της Σμύρνης και δηλώνουν: «... είναι άδιανόητος κάθε συνδικαλισμός, χωρίς την κατοχύρωση του δικαιώματος της άπεργίας. Άν δεν μās το δώσουν, θα το πάρουμε μόνοι μας». Στις 3 του Μάη 50.000 άνεργοι στην Άγκυρα πραγματοποιούν πορεία στη Βουλή και επιδίδουν ψήφισμα. Άκολουθεί ή τεράστια συγκέντρωση 200.000 εργατών στην τοποθεσία Σαρασσανέ της Κωνσταντινούπολης (13/5/62)⁶ και οί αίματηρές συγκρούσεις στο Ζόγκουλντακ μετά την απόλυση 150 εργατών από την έταιρεία Μόρρισον (12/8/62)⁷. Τέλος, λίγους μήνες πριν από την έκδοση του σχετικού νόμου, ξεσπάει ή άπεργία 6.000 εργατών στο εργοστάσιο Kavel (κατασκευής ηλεκτρικών ειδών) στην Κων/πολη. Η άδιάλλακτη στάση της εργοδοσίας και ή άπροκαλύπτη επίθεση της άτυνομίας προσέδωσαν στο γεγονός τεράστιες διαστάσεις: ολοκλήρωση ή εργατική τάξη της Τουρκίας στάθηκε στο πλευρό των άπεργών της Kavel. Σ' όλες τις εργατικές περιοχές της χώρας ιδρύονται ταμεία άλληλοβοήθειας που κατάφεραν επί έναν ολοκλήρω μήνα να συντηρήσουν τους άπεργούς, έξασφαλίζοντάς τους άκέραιο το μεροκάματο. Το ίδιο γεγονός δημιούργησε ρήξη μέσα στη Γενική Συνομοσπονδία: ή ηγεσία της κράτησε άρνητική στάση, αλλά πολλές όμοσπονδίες —πρώτη ή όμοσπονδία μετάλλου— τάχθηκαν στο πλευρό των άπεργών.

Η τελευταία αυτή κινητοποίηση άνάγκασε τελικά την κυβέρνηση να δημοσιεύσει, στις 15 Ίουλίου 1963, στην Έφημερίδα της Κυβερνήσεως, το νόμο που αναφέρεται στο δικαίωμα της άπεργίας, τη συλλογική σύμβαση και το λόκ-άουτ.

Στόν παρακάτω πίνακα μοροούμε να δούμε τις εργατικές κινητοποιήσεις και τη συνδικαλιστική δραστηριότητα της περιόδου από την έπιστροφή στον κοινοβουλευτισμό (25/10/61) έως τις 15/7/63.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι			
Είδος κινητοποίησης	1962	1963	Σύνολο
Άπεργίες κλάδων	10	15	25
Καθιστή συγκέντρωση	4	12	16
Άπεργία κουρέματος	7	7	14
Πορεία	10	12	22
Συγκεντρώσεις	—	6	6
Διαβήματα	109	17	126
Σύνολο	140	69	209

5. Η τοποθέτηση του Έτζεβιτ του χάρισε σημαντική δημοτικότητα στις τάξεις των εργαζομένων και μεταφράζεται μέχρι σήμερα με την τεράστια εργατική βάση του κόμματος που ήγείται (C.H.P.).

6. Τη συγκέντρωση αυτή άναγκάστηκε να συγκαλέσει ή Γ.Σ. και παρ' όλες τις προσπάθειες να της δώσει αντικομμουνιστικό χαρακτήρα, απέτυχε παταγωδώς. Η συγκέντρωση αποτέλεσε γερό πλήγμα στην αντίλακή πολιτική της κυβέρνησης συνασπισμού.

7. Η Μόρρισον ήταν ή έταιρεία που ανέδειξε τον Ντεμιρέλ και άργότερα ήταν ή βασική πηγή χρηματοδότησης του Α.Ρ.

3. Αυτό βέβαια δεν άναισούσε την άπαγόρευση της κομμουνιστικής ιδεολογίας σαν νόμιμη έκφραση. Το ΚΚΤ παρέμενε έκτός νόμου.

4. Το Α.Ρ. είναι συνέχεια του L.P. και εμφανίστηκε λίγους μήνες μετά την άπαγόρευση της λειτουργίας και την έκτelson των ήγετών του D.P.

Ἡ ὀπισθοχώρηση

Τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο τοῦ νόμου καθὼς καὶ ἡ γενικότερη κυβερνητικὴ πολιτικὴ τῆς περιόδου δείχνουν καθαρά τὴν ὀπισθοχώρηση ποὺ συντελεῖται σὲ σχέση μὲ τὴ διακήρυξη τοῦ Μάη 1960. Εἶναι δὲ ἀποτέλεσμα τῆς σταδιακῆς ἐπικράτησης τῶν ἀντιδραστικῶν στοιχείων στὸ στρατὸ καὶ τὸν κρατικὸ μηχανισμό. Ἡ νομικὴ κατοχύρωση τοῦ ἐλεύθερου λόκ-άουτ ἀπὸ τὴν ἐργοδοσία, θέτει οὐσιαστικά ὑπὸ ἄμεσο ἔλεγχο κάθε ἀπεργιακῆ κινητοποίηση. Ἡ Γενικὴ Συνομοσπονδία προσπαθεῖ νὰ ἐγκλωβίσει τὸ ἐργατικὸ κίνημα καὶ νὰ τοῦ προσδώσει λεγκαλιστικὸ χαρακτήρα. Οἱ ἐργατικὲς κινητοποιήσεις ἔχουν τώρα σὰν βασικὸ στόχο τὴν ἔκφραση τῆς ἀνοικτῆς ἀντίθεσης τῶν ἐργατῶν πρὸς τὴ συνδικαλιστικὴ ἡγεσία τῆς Γ.Σ.

Ἡ συνεχῆς ἀπομάκρυνση τῆς κυβέρνησης ἀπὸ τὴ διακήρυξη τοῦ Μάη —ὅπως ἡ προσπάθεια ἀμνηστειοσύνης τῶν ἡγετῶν τοῦ D.P.— προκάλεσε ἀντιδράσεις στὸν κύκλος τῶν ἀξιωματικῶν ποὺ εἶχαν πρωτοστατήσει στὸ Κίνημα τῆς 27ης τοῦ Μάη. Οἱ κύριοι αὐτοὶ ἐπιχειροῦν δύο φορές νὰ ἀνατρέψουν τὴν «ἀντιδραστικὴν κυβέρνησιν ἧκου ἔχον ἐπικρατήσει τὰ ἀντιδραστικὰ καὶ συντηρητικὰ στοιχεία»,⁸ ἀλλὰ ἀποτυχαίνουν. Οἱ ἡγέτες τῆς «ριζοσπαστικῆς» αὐτῆς πτέρωσης τοῦ στρατοῦ, Ταλάτ Ἀϊντεμιρ καὶ Φετχι Γκουρτζάν, συλλαμβάνονται καὶ ὀδηγοῦνται στὸ ἐκτελεστικὸ ἀπόσπασμα. Καὶ ἡ κυβέρνησις Ἰνονού κηρύσσει ἐπὶ ἐνάμιση χρόνον στρατιωτικὸν νόμον σ' ὅλη τὴν ἐπικράτεια. Ἡ ἀντιδραστικὴ στροφή ολοκληρώνεται μὲ τὴς ἐκλογὰς τοῦ 1965, ὅταν τὸ Κόμμα Δικαιοσύνης (A.P.), συνέχεια τοῦ D.P., μ' ἐπικεφαλῆς τὸν Ντεμιρέλ κερδίζει τὴν ἀπόλυτη πλειοψηφία καὶ σχηματίζει κυβέρνησιν.

Ἰδρύεται τὸ Ἐργατικὸ Κόμμα (T.I.P.)

Τὸ Κίνημα τῆς 27 τοῦ Μάη ἐκπλήρωσε τοὺς σκοποὺς του ἢ ὄχι; Ἦταν τὸ πρόβλημα ποὺ ἀπασχόλησε τὴν κοινὴ γνώμη τῆς Τουρκίας γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα, μέχρι σήμερα ἀκόμη. Διατυπώθηκαν πολλὲς καὶ διαφορετικὲς ἀπόψεις. Τὸ πραγματικόν, ὅμως, ἐρώτημα εἶναι ἂν τὸ Κίνημα εἶχε θετικὰ ἀποτελέσματα. Καὶ ἡ ἀπάντησις ἐπίσης, νομίζουμε, πρέπει νὰ εἶναι θετικὴ. Θετικὴ ἐνέργεια ὑπῆρξε ἡ ψήφισις τοῦ νέου Συντάγματος, καθὼς καὶ τὸ δικαίωμα ἐλεύθερης διακίνησε τῶν ἰδεῶν, γεγονότα ποὺ δημιούργησαν εὐνοϊκὰς συνθήκας γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος. Παραπέρα, τὸ Κίνημα, γιὰ τὸ ὅποιο μιλήσαμε προηγούμενα λεπτομερέστερα, ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ νὰ ξεσπάσουν καὶ νὰ βγοῦν στὸ φῶς τὰ τεράστια κοινωνικὰ προβλήματα τῆς χώρας, ποὺ γιὰ χρόνια συσσωρευόνταν. Ἐνα τέτοιο, μέγιστο πρόβλημα ἦταν ἡ ἀνυπαρξία ὀργάνωσης τῆς ἐργατικῆς τάξεως. Οἱ νέες συνθήκες ἀνέδειξαν τὴν ἀνάγκη τῆς καλύτερης μεθόδευσεως τῆς πάλης καὶ τῆς ἐργατικῆς ἀντιπροσώπευσεως στὴ Βουλὴ. Στὶς 12 τοῦ Φλεβάρου 1961 ἰδρύεται τὸ Ἐργατικὸ Κόμμα Τουρκίας (T.I.P.). Τὰ ἰδρυτικὰ του στελέχη προέρχονται ἀπὸ τὴς τάξεις τῶν ἐργαζομένων: ὁ πυρῆνας μάλιστα ποὺ ἐπεξεργάστηκε τὸ σχέδιον ἰδρύσεως ἀποτελεῖται ἀπὸ 12 ἐμπειροὺς συνδικαλιστὰς, μέλη τῆς διοικήσεως τῆς Ὀμοσπονδίας ἐργατικῶν συνδικάτων

8. Ἀπὸ τὴ διακήρυξιν τῶν ἀξιωματικῶν ποὺ δόθηκε στὴ δημοσιότητα στὶς 22/2/63. Οἱ περισσότεροι προέρχονταν ἀπὸ τὴ Σχολὴ Ἐνέπιδων.

Κων/πολης. Έπι κεφαλῆς τους ὁ προεορος του συνδικάτου μεταλλουργῶν Kemal Türkler. Τὰ μέχρι τότε σοσιαλιστικά ἢ συγγενικά κόμματα εἶχαν φτιαχτεῖ βασικά ἀπὸ πρωτοβουλίες διανοομένων. Δεύτερο στοιχείο: Τὰ ἰδρυτικά στελέχη προέρχονταν ἀπὸ τοὺς κόλπους τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος (C.H.P.), ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες διασπάσεις του. Τὸ Ἐργατικὸ Κόμμα εἶναι προϊόν τοῦ ἀντικειμενικῶν καὶ ὑποκειμενικῶν ἀναγκῶν τῶν ἰδιαν τῶν ἐργαζομένων.

Τὸ πρῶτο του μέλημα εἶναι ἡ ἀποκρυστάλλωση τῆς ἰδεολογικοπολιτικῆς φυσιογνωμίας καὶ ἡ ὀργανωτικὴ του συγκρότηση. Τέθηκε ἐπίσης τὸ πρόβλημα τῆς ἡγεσίας. Τελικά, στὰ τέλη τοῦ '62, ὁ γνωστὸς μαρξιστὴς δικηγόρος καὶ ἐκδότης ἀριστερῶν ἐντύπων Mehmet Ali Aybar ἀποδέχτηκε τὴν προεδρία τοῦ κόμματος. Τὸ γεγονός αὐτὸ τοῦ δίνει μεγάλο κύρος: συσπειρώνει κύκλους ἀριστερῶν, ὁμάδες καὶ ὀργανώσεις πὸν διαλύονται καὶ ἐντάσσονται στὶς γραμμὲς του. Ἡ προσχώρηση τοῦ βουλευτῆ τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος Ἐθνικῆς Ἀνόρθωσης Nigazi Aqirnasli τοῦ ἐξαφραλίζει τὴν ἐκπροσώπηση στὴ Βουλὴ. Τὸ σημαντικότερο ἐπίτευγμα τῆς πρώτης περιόδου τοῦ κόμματος εἶναι ἡ «συμφιλίωση» τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος μὲ τὴν προοδευτικὴ διανόηση, κι ἔτσι οἱ ἰδέες τοῦ επιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ διαδίδονται στὰ πλατιά στρώματα τοῦ λαοῦ.

Ἡ πρώτη δημόσια ἐμφάνιση τοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος γίνεται στὶς 17 Νοεμβρίου 1963, στὶς δημοτικὲς καὶ κοινοτικὲς ἐκλογές. Στους 66 δήμους ἔθεσε 9 ὑποψηφιότητες καὶ πήρε συνολικά 35.507 ψήφους.

Στὶς 9 καὶ 10 Φεβρουαρίου 1964 συνέρχεται στὴ Σμύρνη, παρὰ τὰ δρακόντεια μέτρα «ἀσφαλείας» καὶ τρομοκρατίας, τὸ Α' Συνέδριο τοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος. Μιὰ μικρὴ περιγραφή τῆς εἰκόνας τοῦ συνεδρίου δείχνει τὶς συνθήκες μέσα στὶς ὁποῖες ἀγωνίζονταν ἡ τουρκικὴ ἀριστερὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα. Ἀπὸ τοὺς 76 ἀντιπροσώπους κατόρθωσαν νὰ προσέλθουν μονάχα οἱ 52 καὶ στὰ πίσω καθίσματα τῆς αἴθουσας ἦταν συγκεντρωμένοι 200 παρατηρητές, στὴν πλειοψηφία μέλη παρακρατικῶν ὀργανώσεων καὶ τῆς μυστικῆς ἀστυνομίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ κόμμα εἶχε ἐπιστρατεύσει 800 μέλη πὸν περιφρουροῦσαν τὸ συνέδριο.

Τὸ Α' Συνέδριο τοῦ Ε.Κ., τὸ πρῶτο ἀριστερὸ συνέδριο στὴν ἱστορία τῆς Τουρκίας, τελείωσε τὶς ἐργασίες του σὲ δύο μέρες. Ψηφίστηκε καταστατικὸ καὶ πρόγραμμα.⁹ Ὁ Μ. Ἀλι Ἀιμπάρ ἐπανεκλέχτηκε πρόεδρος καὶ ὁ συνδικαλιστὴς Ριζὰ Κουὰς Γενικὸς Γραμματέας. Κατοχύρωσε καὶ τυπικὰ τὴ λειτουργία του καὶ χάραξε τὶς γενικὲς κατευθυντήριες γραμμὲς τῆς δράσης του.

Τὸ Ἐργατικὸ Κόμμα στὴ Βουλὴ

Στὶς βουλευτικὲς ἐκλογές τῆς 10 Ὀκτωβρίου 1965, τὸ Ε.Κ. παίρνει συνολικά 276.101 ψήφους —ποσοστὸ

9. Ὁ Μεχμέτ Ἀλι Ἀιμπάρ, ἀπὸ στρατιωτικὴ οἰκογένεια, γεννήθηκε τὸ 1910 στὴν Κων/πολὴ. Σπούδασε νομικὰ καὶ ἀργότερα δίδαξε σὰν ὑφηγητὴς τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου στὸ Παν/μιο τῆς Κων/πολης. Ἐξέδιδε ἀριστερὰ ἐντύπα τὸ 1945-46 καὶ φυλακίστηκε τὸ 1947. Ἀποφυλακίστηκε μὲ τὴν ἀμνηστία τοῦ '50. Σήμερα εἶναι πρόεδρος τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος (S.P.).

10. Γιά περισσότερες λεπτομέρειες πάνω στὸ καταστατικὸ καὶ τὸ πρόγραμμα βλ. α) Muzaffer Sencer, *Türkiyede Siyasi Partiler* (Οἱ πολιτικὲς δυνάμεις τῆς Τουρκίας), σ. 313-330 καὶ β) Behice Boran, *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* (Τὰ προβλήματα σοσιαλισμοῦ στὴν Τουρκία), σελ. 62-80, Κων/πολὴ, Ἐκδόσεις Tekin 1970.

3%— καὶ στέλνει στὴ Βουλὴ 15 βουλευτές. Ὁ πίνακας πὸν παραθέτουμε δείχνει ὅτι δὲν ὑπῆρχε καμία περιοχὴ πὸν νὰ ψήφισε ἰδιαίτερα τὴν ἀριστερὰ, γεγονός πὸν ὀφείλεται στὴν ἀνυπαρξία κάποιας παράδοσης τοῦ ἀριστεροῦ κινήματος στὴν Τουρκία. Ἐξαίρεση ἀποτελέσαν οἱ ἀπομακρυσμένες περιοχὲς τῆς ἀνατολικῆς Τουρκίας καὶ τοῦ Καυκάσου, πὸν εἶχαν ἀνέκαθεν ἐγκαταλειφθεῖ στὴν πλήρη ἐξαθλίωση ἀπὸ τὶς ἐκάστοτε κυβερνήσεις. Πρῶτο τὸ Ἐργατικὸ Κόμμα ἀσχολήθηκε συστηματικὰ μὲ τὰ προβλήματα αὐτῶν τῶν πληθυσμῶν. Ἐπίσης, στὶς ἐκλογές τοῦ '65 πρώτη φορὰ στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Τουρκίας κάποιο κόμμα ἀμφισβητεῖ τὶς ἴδιες τὶς δομὲς τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος. Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ αὔξηση τῆς ἐπιρροῆς τῆς νεογέννητης ἀριστερᾶς μέσα σ' ἓνα κλίμα γενικότερης στροφῆς πρὸς τὰ δεξιὰ πὸν ἄλλωστε ἐκφράστηκε μὲ τὴν κατάκτηση τῆς ἀπόλυτης πλειοψηφίας ἀπὸ τὸ Κόμμα τῆς Δικαιοσύνης.

Ἡ κατάσταση στὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα. Ἰδρύεται ἡ Ριζοσπαστικὴ Συνομοσπονδία (D.I.S.K.)

Ἡ συνταγματικὴ μεταρρύθμιση τοῦ '61 καὶ ἡ μάχη τῶν ἐκλογῶν τοῦ '65, ἔδωσαν στὸ Ε.Κ. τὴν εὐκαιρία νὰ προπαγανδίσει ἀνοιχτὰ τὶς θέσεις του στὰ πλατιά λαϊκὰ στρώματα, στους ἐργαζομένους καὶ τὰ συνδικάτα. Τὸ γεγονός εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα σημαντικὲς διαφοροποιήσεις στὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα. Οἱ ἀντιδραστικὲς δυνάμεις πὸν ἐλέγχουν τὸν σκληρὸ πυρήνα τῆς ἡγεσίας τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας ἀρχίζουν ἀνοιχτὸ πόλεμο ἐναντίον τῶν συνδικαλιστῶν τοῦ Ε.Κ. μὲ τὸ πρόσχημα ὅτι «ἡ ἀνάμειξη τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις ἀποτελεῖ ἄμεσο σαμποτάρισμα τῶν διεκδικητικῶν ἀγώνων τῶν ἐργαζομένων». Ἀντιτίθεται καὶ χτυπᾷ τὶς ἀπεργίες πὸν καθοδηγοῦνται ἀπὸ κέντρα ἔξω ἀπὸ τὸν συνδικαλιστικὸ χῶρο. Τὸ Ε.Κ. κάνει τὸ πᾶν γιὰ νὰ μὴ διασπαστεῖ τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα, ἂν καὶ ἡ στάση τῆς Συνομοσπονδίας γινόταν ὄλο καὶ πὸ ἀντεργατικὴ, παράλληλα μὲ τὴν ἀντίστοιχη πολιτικὴ πὸν σταδιακὰ υἱοθετοῦσε καὶ τὸ Κόμμα τῆς Δικαιοσύνης. Οἱ τελευταῖοι δισταγμοὶ διαλύονται ὅταν ἡ Γ. Συνομοσπονδία, ὄχι μόνο σαμποτάρει ἀνοιχτὰ τὴν ἀπεργία τοῦ ἐργοστασίου ὑάλου στὸ Πασάμπαρ, ἀλλὰ ὀργανώνει καὶ ὁμάδες ἀπεργοσαστῶν.

Ἡ ἀναγκαιότητα τῆς συγκρότησης μιᾶς αὐτόνομης συνομοσπονδίας ἐργατῶν, μὲ στόχο τὴν ἐπίλυση τῶν ζωτικῶν προβλημάτων τῆς ἐργατικῆς τάξης, ἔγινε συνείδηση στὸ Ε.Κ., ἀλλὰ καὶ σὲ σημαντικὸ τμήμα ἀνεξάρτητων συνδικαλιστικῶν στελεχῶν.

Στὶς 22 τοῦ Φλεβάρη 1967, ἀποχωροῦν ἀπὸ τὴν Γ.Σ. 5 ὁμοσπονδίες, καὶ ἀνακοινώνουν τὴν ἰδρυση τῆς Ριζοσπαστικῆς Συνομοσπονδίας Ἐργατικῶν Συνδικάτων (D.I.S.K.) Οἱ ἴδιες εἶχαν πρωτοστατήσει στὴν ἰδρυση τῆς Ἐργατικῆς Ἀλληλεγγύης καὶ εἶναι: ἐργατῶν μεταλλουργίας, τύπου, βιομηχανίας τροφίμων, χημικῆς βιομηχανίας καὶ ελαστικῶν εἰδῶν. Στὴν πρώτη τους ἀνακοίνωση τονίζουν, μεταξὺ ἄλλων: «...ἡ δραστηριότητά μας δὲν θὰ καλύπτει μόνο τοὺς διεκδικητικὸς ἀγῶνες τῶν ἐργαζομένων, ἀλλὰ θὰ στρέφεται καὶ ἐναντίον σὲ κάθε ἀποπροσανατολιστικὴ γραμμὴ τῶν «κίτρινων» συνδικάτων, ὅπως τῆς Türk-İs. Ἡ ἐπίσημη Συνομοσπονδία ποτὲ δὲν ὑπερασπίστηκε τὸ

ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΛΗΨΗ, ΑΛΛΑ ΤΗ ΓΥΝΑΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗ ΣΥΜΠΕΡΙΛΗΨΗ-
 ΤΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΠΟΥ ΚΑΘΕ ΦΟΡΑ ΕΙΧΕ ΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΑ». Η ίδρυση της D.I.S.K. αποτελεί σταθμό στην ιστορία του εργατικού κινήματος της Τουρκίας. Σε 3 μήνες πάνω από 15 μαζικά συνδικάτα και ομοσπονδίες αποφασίζουν σε γενικές συνελεύσεις την απόχώρησή από την TÜRK-İS και την ένταξη στην D.I.S.K. Οι σημαντικότερες είναι: υπαλλήλων ξενοδοχείων, οικοδόμων, τραπεζικών υπαλλήλων, φορτοεκφορτωτών, συνδικάτα υφάσματος και τσιμέντου Σμύρνης, αρτεργατών Άγκυρας, άνθρακορύχων του Ζόγκουλντακ κλπ.

Η άλματώδης ανάπτυξη του λαϊκού κινήματος αναγκάζει τη συντήρηση να αναθεωρήσει ορισμένες απόψεις της σχετικά με τη φιλελευθεροποίηση των θεσμών: και πρώτα απ' όλα, την τροποποίηση του εκλογικού συστήματος. Έτσι στις εκλογές του 1969, το Έργατικό Κόμμα δέχεται σοβαρό πλήγμα: οι βουλευτές του από 15 μειώνονται σε 2. Το αποτέλεσμα φυσικά είναι συνέπεια του αντιδημοκρατικού εκλογικού νόμου, αλλά σχετίζεται και με τα δύσκολα προβλήματα που αντιμετώπιζε την περίοδο εκείνη ή άριστερά.¹¹

Τα χρόνια που ακολουθούν, από το 1968 μέχρι το πραξικόπημα του Μάρτη 1971, είναι γεμάτα από έντονες συγκρούσεις της εργατικής τάξης με την ολιγαρχία και αποτελούν την πιο θυελλώδη περίοδο της πολιτικής ζωής του τόπου. Το εργατικό κίνημα ξεφεύγει από τους στενά διεκδικητικούς αγώνες και παίζει

11. Οι πρώτες ανοιχτές αντιθέσεις εκδηλώθηκαν στο συνέδριο της Μαλάτγιας. Οι δύο αντίθετες απόψεις ήταν, από τη μία η ταύτιση του αντιιμπεριαλιστικού αγώνα με τη σοσιαλιστική αλλαγή — με αποκλεισμό συμμαχίας με το C.H.P. — και από την άλλη, η άποψη ότι η μόνη ρεαλιστική προοπτική του σημερινού αγώνα είναι η εθνική δημοκρατική αλλαγή. Οι συγκρούσεις αυτές καθώς και η ιδεολογική και οργανωτική αδυναμία προς το ανερχόμενο κίνημα στά 1968-71, οδήγησαν σε διασπάσεις και στη δημιουργία νέων ομάδων της άριστεράς, ιδιαίτερα στον φοιτητικό χώρο.

πρωτοπόρο ρόλο στις μάχες του έθνους και του εργατικού λαός ενάντια στην υποτελεία, την εξάρτηση από τον αμερικάνικο ιμπεριαλισμό, τα ντόπια και ξένα μονοπώλια. Δίπλα στο κίνημα των εργαζομένων αναπτύσσεται ένα ισχυρό νεολαιίστικο-φοιτητικό κίνημα, που μαζί με άλλα επίμερους, όπως των εκπαιδευτικών¹², δημοσίων υπαλλήλων κλπ., αποτελεί, για πρώτη φορά, ένα λαϊκό κίνημα ικανό να απειλήσει τα συμφέροντα και την κυριαρχία των αντιδραστικών δυνάμεων στην Τουρκία.

Η πυκνότητα των γεγονότων που ξετυλίχτηκαν σ' αυτό το διάστημα δεν επιτρέπουν μια λεπτομερή ανάλυση, ούτε καν απαρίθμηση τους. Θα αναφέρω παρακάτω μόνο τα σημαντικότερα, με κριτήριο την ποιότητα και τη μορφή της κινητοποίησης, στο βαθμό που σφραγίζουν το επίπεδο της ταξικής πάλης σε μια περίοδο.

Καινούριες μορφές αγώνα. Ανάπτυξη του αντιιμπεριαλιστικού κινήματος

Ένω η Συνομοσπονδία προπαγανδίζει μ' όλα τα μέσα τον «διεκδικητικό συνδικαλισμό», το εργατικό κίνημα έχει αρχίσει να συνδέει τους καθημερινούς αγώνες με τα γενικότερα πολιτικά προβλήματα, και αποκτώντας συνοχή χάρη στην καθοδήγηση της Ριζοσπαστικής Συνομοσπονδίας, εγκαινιάζει νέες μορφές κινητοποίησης και πάλης.

Τον Μάρτη του 1968 πραγματοποιείται η πρώτη κατάληψη εργοστασίου από τους εργατές των ελαστικών Derby. Η κατάληψη κράτησε τρεις εβδομάδες και είχε τη συμπαράσταση της D.I.S.K., του Έργατικού κόμματος και όλων των φοιτητικών συλλόγων της

12. Το κίνημα των εκπαιδευτικών Μέσης Εκπαίδευσης — αντίστοιχο της Ο.Λ.Μ.Ε. — είναι από τα πιο ισχυρά, πολιτικοποιημένα και οργανωμένα κινήματα στην Τουρκία.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Μαζικές πάλεις		Δυτική Τουρκία		Νότια Τουρκία	
Κων/πολη	: 49.422	Προύσα	: 6.019	Αδανα	: 7.926
Άγκυρα	: 20.264	Μάνισα	: 6.504	Αιτάλια	: 3.468
Σμύρνη	: 15.840	Αιδίνιο	: 6.733		
		Μπαλίκεσιρ	: 5.847		
		Ουράκη	: 3.716		
Κεντρική Τουρκία		Βόρεια Τουρκία		Άνατολ. Τουρκία	
Καισάρεια	: 3.700	Ζόγκουλντακ	: 4.856	Κάρς	: 9.333
Ικόνιο	: 6.752	Σαμψούντα	: 5.841	Ντιγιάρμπακιρ	: 8.867
Γοκχεσιρ	: 3.766	Όρντου	: 5.212	Γκαζιάντεπ	: 5.964
				Ούρα	: 3.991

Κων/πολης. Το βασικό αίτημά τους ήταν η συμφωνία συλλογικής σύμβασης με το εργοστασιακό σωματείο —μέλος της D.I.S.K.— και όχι το κλαδικό —μέλος της Γ. Συνομοσπονδίας— και «πρακτορικό» της εργοδοσίας. Ο εργοδότης αναγκάστηκε να υποχωρήσει και η γενική συνέλευση των εργατών, επί συνόλου 2.000 μελών ψήφισε με 1.930 ψήφους υπέρ του εργοστασιακού σωματείου.

Την ίδια χρονιά, 7.000 άνθρακορύχοι της Alragut στη ΒΑ. Τουρκία, με αίτημα την τιμαριθμική αναπροσαρμογή των μισθών, καταλαμβάνουν τα δρυχεία και μέσα σε μία εβδομάδα κατορθώνουν να οργανώσουν την παραγωγή. Η επιτυχία των άνθρακορύχων στην αυτοδιαχείριση συγκλόνισε ολόκληρη την Τουρκία. Οί εργάτες οργανώσαν σεμινάρια με σκοπό τη μετάδοση της εμπειρίας τους στις εργατικές αντιπροσωπείες απ' όλη τη χώρα. Ένας από τους γνωστότερους ήθοποιους της Τουρκίας, ο Genco Eckal, που έζησε από κοντά τα γεγονότα, έγραψε θεατρικό έργο που μέχρι σήμερα παίζεται σ' όλες τις εργατικές - βιομηχανικές περιοχές της χώρας.

Την επόμενη χρονιά το πιο χαρακτηριστικό γεγονός ήταν οι αντιιμπεριαλιστικές εκδηλώσεις ενάντια στις διευκολύνσεις που παραχωρούνταν στον 6ο Στόλο στα λιμάνια της Κων/πολης και Σμύρνης. Στις 16 Φεβρουαρίου 1969, μέρα Κυριακή, οργανώνεται στην Κων/πολη, με άδεια των αρχών, και φορείς το Έργατικό Κόμμα,¹³ την Έθνική Φοιτητική Ένωση και τα συνδικάτα της D.I.S.K., τεράστια διαδήλωση. Η άγρια επίθεση των παρακρατικών οργανώσεων μετέτρεψε την πλατεία Ταξίμ, όπου είχαν συγκεντρωθεί 100.000 λαού, σε πεδίο σφαγής. Άπολογισμός: 4 νεκροί και εκατοντάδες τραυματίες.

Πάντως το γεγονός δεν ανέστειλε το αντιιμπεριαλιστικό κίνημα, το αντίθετο μάλιστα. Από τις κυριότερες εκδηλώσεις της ίδιας χρονιάς είναι η απεργία των εργατοϋπαλλήλων που δούλευαν σ' όλες τις αμερικάνικες και νατοϊκές βάσεις και η γενική απεργία όλων των λιμενεργατών της χώρας, με αίτημα την απομάκρυνση των αμερικάνικων πλοίων από τα λιμάνια της Τουρκίας.

Το βασικότερο πρόβλημα που αντιμετώπιζε η κυβέρνηση και οι αντιδραστικές δυνάμεις ήταν ότι το κίνημα χρησιμοποιούσε τις δυνατότητες που παρείχε το ίδιο το Σύνταγμα. Έτσι μπήκε σ' εφαρμογή ένα σχέδιο σταδιακής τροποποίησης των άρθρων που είχαν ψηφιστεί το 1961-63. Το σχέδιο εγκαινιάζεται με την προσπάθεια να κατατεθεί στη Βουλή νομοσχέ-

διο που τροποποιούσε τους νόμους 274 και 275 για το δικαίωμα της απεργίας και της συλλογικής σύμβασης. Ο συσχετισμός των δυνάμεων δεν επέτρεψε, όμως, να περάσουν τα αντιλαϊκά μέτρα. Ο ξεσηκωμός της 15 και 16 Ιουνίου 1970 είναι ο μεγαλύτερος που γνώρισε ποτέ η χώρα: επί δύο μέρες η Κων/πολη είχε μετατραπεί σε πεδίο σκληρών συγκρούσεων. 200.000 εργάτες εγκαταλείπουν τη δουλειά τους και συγκεντρώνονται στο κέντρο της πόλης. Για την αντιμετώπισή τους στέλνονται ειδικές ομάδες σωμάτων ασφαλείας, στρατού και όπλισμένα τμήματα παρακρατικών οργανώσεων. Τα γεγονότα της Κων/πολης λειτούργησαν σαν καταλύτης για τον ξεσηκωμό κι άλλων βιομηχανικών περιοχών.

Στις 17 Ιουνίου συνέχεται έκτακτο υπουργικό συμβούλιο του Κόμματος της Δικαιοσύνης και αποφασίζει την κήρυξη στρατιωτικού νόμου στις περιοχές που είχαν κινητοποιηθεί. Ο επίσημος απολογισμός των συγκρούσεων ήταν 13 νεκροί εργάτες και χιλιάδες τραυματίες, πολλοί από τους οποίους ήταν πλέον άνικανοί να εργαστούν.

Το πραξικόπημα της 12 του Μάρτη 1971

Το αδιέξοδο —οικονομικό και πολιτικό— που έφερε η διακυβέρνηση της δεξιάς, οδήγησε για μία ακόμη φορά στην παρέμβαση του στρατού. Τη φορά αυτή, όμως, η ανάπτυξη του λαϊκού κινήματος δεν επέτρεπε επιλογές ως προς το χαρακτήρα του πραξικοπήματος, το οποίο άλλωστε είχε προσχεδιαστεί από τη CIA και τις αμερικάνικες υπηρεσίες. Στις 12 Μαρτίου η ήγηση των ενόπλων δυνάμεων επιδίδει τελεσίγραφο στον Ντεμιρέλ και του ζητάει άμεση παραίτηση. Τη διακυβέρνηση αναλαμβάνουν οι ένοπλες δυνάμεις. Έπακουλουθθεί πρωτοφανής άγριος διωγμός κάθε δημοκράτη πολίτη. Τίθενται εκτός νόμου τα κόμματα και γίνονται επίσημα έκτελέσεις, ιδίως των ήγετων του αριστερού κινήματος της νεολαίας. Η νέα κυβέρνηση του Νιχάτ Έριμ που διορίζεται από το στρατό, αυτοαποκαλείται συνεχιστής του Κινήματος της 27ης του Μάη '60, αλλά παράλληλα, το Σύνταγμα που ψηφίστηκε τότε το χαρακτηρίζει σαν πολυτέλεια για τον τουρκικό λαό.

Τα γεγονότα που ακολούθησαν, μέχρι την επάνοδο του Λαϊκού Κόμματος στην εξουσία (Νοέμβρης 1973), είναι λίγο πολύ γνωστά σ' όποιον διαβάσει τούτο το άρθρο.

Έδω κλείνει και η σύντομη αυτή ιστορική αναδρομή του τούρκικου εργατικού κινήματος με την ελπίδα ότι φώτισε όρισιμες πτυχές από τους αγώνες ενός λαού που βρίσκεται τόσο κοντά αλλά και τόσο μακριά από τον δικό μας.

13. Το Έργατικό Κόμμα, παρόλο που ενίσχυσε με όλους τους φορείς του την κινητοποίηση, δεν συμμετείχε επίσημα στην εκδήλωση.

ΘΟΥΡΡΙΟΣ

ΕΙΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Άπό τὸ παράνομο ἔντυπο στὸ περιοδικὸ μετὴν πλατιά ἀπήχηση

Οί κοινωνικὲς τάξεις σύμφωνα με τὴ μαρξιστικὴ θεωρία

(B' Μέρος)

τοῦ Νίκου Α. Πουλαντζᾶ

Οί κρατικοὶ μηχανισμοὶ

13. Με βάση τὰ ὅσα ἐκθέσαμε στὸ πρῶτο μέρος αὐτῆς τῆς μελέτης (βλ. *Πολίτης*, τεύχ. 6) θὰ μᾶς ἐπιτραπεί νὰ προσεγγίσουμε τὸ ζήτημα τῶν διαφόρων κλάδων καὶ μηχανισμῶν τοῦ κράτους καὶ τὴ σχέση τους πρὸς τὶς κοινωνικὲς τάξεις. Ἐδῶ, ἀπλῶς θὰ θίξω μερικὲς πλευρὲς τοῦ ρόλου ποὺ διαδραματίζουν οἱ μηχανισμοὶ τοῦ κράτους γιὰ τὴν ὑποστασιοποίηση καὶ τὴν ἀναπαγωγὴ τῶν κοινωνικῶν τάξεων.

13.1. Ὁ κύριος ρόλος τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν συνίσταται στὸ νὰ διατηροῦν τὴν ἐνότητα καὶ τὴ συνοχὴ ἐνὸς δεδομένου κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ συμπυκνώνοντας καὶ ἐπικυρώνοντας τὴν ταξικὴ κυριαρχία, καί, μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, νὰ ἀναπαράγουν τὶς κοινωνικὲς, δηλαδὴ τὶς ταξικὲς σχέσεις. Οἱ πολιτικὲς καὶ ἰδεολογικὲς σχέσεις *ὑλοποιοῦνται καὶ ἐνσαρκώνονται* ὡς ὑλικὲς μορφὲς πρακτικῆς στὸ ἐπίπεδο τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν. Ὑπάρχουν δὲ στοὺς κρατικούς μηχανισμοὺς ἀφενὸς ὁ ἐν στενῇ ἐννοίᾳ κατασταλικὸς μηχανισμὸς μετὰ τοὺς διάφορους κλάδους του: στρατό, ἀστυνομία, φυλακὲς, δικαστικὸ σῶμα, διοίκηση· ἀφετέρου οἱ ἰδεολογικοὶ μηχανισμοί: σχολικὸς μηχανισμὸς, θρησκευτικὸς (οἱ Ἐκκλησίαι), πληροφόρησης (ραδιόφωνο, τηλεόραση, τύπος), ὁ πολιτιστικὸς μηχανισμὸς (κινηματογράφος, θέατρο, ἐκδόσεις), ὁ συνδικαλιστικὸς μηχανισμὸς ταξικῆς συνεργασίας, τὰ ἀστικά καὶ τὰ μικροαστικά πολιτικά κόμματα, τέλος, ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη ἄποψη, καὶ ὁπωσδήποτε στὴν περίπτωσή τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς, ἡ *οἰκογένεια*. Ὑστερα, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κρατικούς μηχανισμοὺς, ὑπάρχει καὶ ὁ ἐν στενῇ ἐννοίᾳ *οἰκονομικὸς μηχανισμὸς*, δηλαδὴ ἡ «ἐπιχείρηση» ἢ τὸ «ἐργοστάσιο» ποὺ, ὡς κέντρο οἰκιοποίησης τῆς φύσης, ὑλοποιεῖ καὶ ἐνσαρκώνει τὶς οἰκονομικὲς σχέσεις συναρθρώνοντας τες μετὰ τὶς ἰδεολογικοπολιτικὲς.

13.2. Στὸ βαθμὸ ποὺ ὁ ταξικὸς προσδιορισμὸς ἀναφέρεται στὶς πολιτικοἰδεολογικὲς σχέσεις καὶ στὸ βαθμὸ ποὺ οἱ τελευταῖες δὲν ὑπάρχουν παρὰ ὑλοποιημένες στοὺς μηχανισμοὺς τοῦ κράτους, ἡ ἀνάλυση τῶν

κοινωνικῶν τάξεων (ταξικὴ πάλη) δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ τελεσφορήσει παρὰ μόνο ἂν τὶς συσχετίσουμε μετὰ τοὺς μηχανισμοὺς, ἰδιαίτερα τοὺς κρατικούς μηχανισμοὺς.

Οἱ κοινωνικὲς τάξεις καὶ ἡ ἀναπαραγωγὴ τους ἀποκτοῦν ὑπόστασι μετὰ ἀπὸ τὴ σχέση κοινωνικὲς τάξεις/κρατικοὶ μηχανισμοί/οἰκονομικοὶ μηχανισμοί. Οἱ μηχανισμοί, λοιπόν, δὲν προστίθενται σὰν ἀπλὸ παράρτημα στὴν ταξικὴ πάλη ἀλλὰ διαδραματίζουν διαπλαστικὸ ρόλο. Καί, κάθε φορὰ ποὺ καταπιανόμεστε μετὰ τὴν ἀνάλυση τῶν ἰδεολογικῶν καὶ πολιτικῶν σχέσεων, μετὰ τὴ διάκριση χειρωνακτικῆς καὶ πνευματικῆς ἐργασίας, μετὰ τὴ γραφειοκρατικοποίηση μερικῶν ἐργασιακῶν διαδικασιῶν ἢ τὸ δεσποτισμὸ τοῦ ἐργοστασίου, ἢ συγκεκριμένη ἐξέταση καὶ ἀνάλυση τῶν μηχανισμῶν θὰ εἶναι πάντα ἀπολύτως ἀναγκαῖα.

13.3. Τὸ ἴδιο ἰσχύει (καὶ ἡ παρατήρηση εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας ἂν πάρουμε ὑπόψη τὰ διφορούμενα πολλῶν σημερινῶν ἀναλύσεων γύρω ἀπ' αὐτὰ τὰ ζητήματα) γιὰ τὴ σύνθετη σχέση πάλη τῶν τάξεων/μηχανισμοί, ὅπου ἡ πάλη τῶν τάξεων κατέχει τὸν πρῶτο καὶ θεμελιώδη ρόλο. Οἱ μηχανισμοὶ εἶναι πάντα ἡ ὑλοποίηση καὶ συμπύκνωση ταξικῶν σχέσεων. Κατὰ κάποιον τρόπο, «προϋποθέτουν» τὴν ταξικὴ πάλη. Ἐννοεῖται ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ σχέση χρονολογικῆς *αἰτιότητας* (ἢ κότα ἢ τ' αὐτό).

Ἀντίθετα, σύμφωνα με μιὰ ἔμμονη καὶ σταθερὴ τάση τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας, τὴν ὁποία περιγραφικὰ θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε «θεσμολογικὸ λειτουργικὸ ρεῦμα», *οἱ μηχανισμοὶ-θεσμοὶ* προσδιορίζουν τὶς κοινωνικὲς ομάδες (τάξεις) ἐνῶ οἱ ταξικὲς σχέσεις ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν κατάσταση τῶν φορέων στὸ ἐσωτερικὸ τῶν θεσμικῶν σχέσεων. Πρόκειται γιὰ ρεῦμα ποὺ, μετὰ εἰδικὲς κάθε φορὰ μορφές, ἐντάσσεται στὸ γενικότερο ζεῦγος *ἰδεαλισμὸς-ἐμπειρισμὸς* καὶ τέμνεται μετὰ τὸ ἀντίστοιχό του *οἰκονομισμὸς-οἰμάνισμὸς*, ἰδεολογικὸ ρεῦμα ποὺ προσιδιάζει στὴν ἀστικὴ ἰδεολογία. Ἐδῶ, ἰδιαίτερα, συγκαταλέγεται καὶ ἡ περίπτωση τῆς κοινωνιολογίας τοῦ Max Weber. Σύμφωνα μετὰ τὸν Weber οἱ ταξικὲς σχέσεις ἀπορρέουν ἀπὸ τὶς σχέσεις «ἐξουσίας». Οἱ δὲ σχέσεις «ἐξουσίας»

έχουν προνομιμακό πεδίο και πρώτο χώρο διαμόρφωσης τις σχέσεις που επικρατούν στο έσωτερικό των θεσμών-συλλογικών οργάνων «αυταρχικού» τύπου (Herrschaftsverbände). Αυτή η ιδεολογική γενεαλογία (σκαλίζοντας λίγο βαθύτερα θα ανακαλύψουμε τον Χέγκελ) έχει αξιοσημείωτες επιπτώσεις ακόμη και στα πιο ειδικά ζητήματα και είναι παρούσα στο σύνολο της ακαδημαϊκής κοινωνιολογίας που σήμερα εμφανίζεται με την κυρίαρχη μορφή της «θεωρίας της οργάνωσης». Η εν λόγω γενεαλογία δεν αναφέρεται μόνο στο πρόβλημα των μηχανισμών του κράτους αλλά ακόμη και σε αυτόν τον οικονομικό μηχανισμό (το ζήτημα της «έπιχειρήσης»).

13.4. Έτσι, μπορούμε να οροθετήσουμε αφενός τη σχέση, αφετέρου τη διάκριση κρατική εξουσία/κρατικοί μηχανισμοί. Οί κρατικοί μηχανισμοί δεν διαθέτουν δικιά τους «εξουσία», αλλά υλοποιούν και συμπυκνώνουν τις ταξικές σχέσεις, σχέσεις ακριβώς που καλύπτει η έννοια «εξουσία». Το κράτος δεν είναι οντότητα (entité) με έندοφη εργαλειακή ουσία, αλλά σχέση· ειδικότερα είναι η συμπίκνωση ενός ορισμένου ταξικού συσχετισμού. Αυτό σημαίνει ότι:

α) Οί διάφορες λειτουργίες (οικονομικές, πολιτικές, ιδεολογικές) που επιτελούν οί κρατικοί μηχανισμοί για την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων δεν είναι καθεαυτές «ουδέτερες», δηλαδή δεν υφίστανται *καταρχήν* αφεαυτές, ώστε στη συνέχεια να εκτρέπονται και να παροχετεύονται από τις κυρίαρχες τάξεις. Οί λειτουργίες των κρατικών μηχανισμών εξαρτώνται από την κρατική εξουσία, ή οποία εμπεριέχεται στην ίδια τη δομή τους. Δηλαδή εξαρτώνται από τις κυρίαρχες τάξεις και τμήματα που κατέχουν το πεδίο της πολιτικής κυριαρχίας.

β) Η πολιτική κυριαρχία βρίσκεται σε στενή διαπλοκή με την ύπαρξη και τη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών.

13.5. Παρέπεται ότι η ριζική αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων δεν μπορεί να περιοριστεί σε άπλη τροποποίηση της κρατικής εξουσίας αλλά οφείλει να επαναστατικοποιήσει τους ίδιους τους κρατικούς μηχανισμούς. Η εργατική τάξη στη διαδικασία της σοσιαλιστικής επανάστασης δεν μπορεί να μένει ικανοποιημένη με το να πάρει απλώς τη θέση της αστικής τάξης στην κρατική εξουσία, αλλά οφείλει να μεταμορφώσει (να «συντρίψει») τους μηχανισμούς του αστικού κράτους και να τους αντικαταστήσει με τους μηχανισμούς του προλεταριακού κράτους.

13.6. Άλλα και εδώ η κρατική εξουσία είναι άμεσα συναρτημένη με την ταξική πάλη που προσδιορίζει το ρόλο και τη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών.

α) Η εργατική τάξη και οί λαϊκές δυνάμεις δεν είναι δυνατό να «συντρίψουν» τους κρατικούς μηχανισμούς παρά μόνο εφόσον θα έχουν κατακτήσει την κρατική εξουσία.

β) Τουτό εκφοράζεται επίσης στο σύνολο της λειτουργίας των κρατικών μηχανισμών, σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό. Άν οί κρατικοί μηχανισμοί δεν μπορεί να εξομοιωθούν με την κρατική εξουσία σημαίνει

ότι η τελευταία είναι ο χώρος σχηματισμού της ταξικής κυριαρχίας (άρχον συγκρότημα, τάξη, τμήμα τάξης ήγεμονικό, κυβερνώσα τάξη, όπως επίσης, ταξική συμμαχία, τάξη-στήριγμα) που, σε τελευταία ανάλυση, καθορίζει το ρόλο του Άλφα ή βήτα κρατικού μηχανισμού στην αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων, την έσωτερική άρθρωση οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών λειτουργιών σε κάθε μηχανισμό ή κλάδο, το συγκεκριμένο συναρμολόγημα των μηχανισμών και κλάδων του κράτους. Η διαφορετικά, ο ρόλος του Άλφα ή βήτα μηχανισμού ή κλάδου του κράτους (σχολείο, στρατός, κόμματα) για τη διατήρηση της έσωτερικής συνοχής του κοινωνικού σχηματισμού, την παράσταση των ταξικών συμφερόντων και την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων, δεν εξαρτάται από ένυπαρκτες στη φύση των μηχανισμών ιδιότητες αλλά από την κρατική εξουσία.

**Ό ρόλος των κρατικών
μηχανισμών είναι
να διατηρούν την ένότητα
και τη συνοχή
του κοινωνικού σχηματισμού
συμπυκνώνοντας
και επικυρώνοντας
την ταξική κυριαρχία.**

13.7. Γενικότερα, κάθε ανάλυση ενός δοσμένου κοινωνικού σχηματισμού οφείλει να πάρει υπόψη της ταυτόχρονα τις σχέσεις που διαμορφώνονται στο επίπεδο της πάλης των τάξεων και της εξουσίας από τη μια και των κρατικών μηχανισμών από την Άλλη που υλοποιούν, συμπυκνώνουν και αντανakλούν το σύνολο των προηγούμενων σχέσεων. Βέβαια, στη σχέση ταξική πάλη/κρατικοί μηχανισμοί ή ταξική πάλη κατέχει πάντα πρωτεύοντα ρόλο. Οί «θεσμολογικές» μορφές και τροποποιήσεις δεν συνεπάγονται «κοινωνικά κινήματα» όπως θα το ήθελε π.χ. η σύγχρονη κοινωνιολογία της «μπλοκαρισμένης κοινωνίας». Άντίθετα, οί μορφές και οί τροποποιήσεις των μηχανισμών προσδιορίζονται από την ταξική πάλη.

Η διευρυμένη αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων

14. Οί τελευταίες παρατηρήσεις θα αναδειχτούν καλύτερα αν εξετάσουμε το ζήτημα από την Άποψη της διευρυμένης αναπαραγωγής των κοινωνικών τάξεων. Πραγματικά, οί κοινωνικές τάξεις υποστασιώνονται στη διάρκεια της ταξικής πάλης κι έχουν διαστάσεις ιστορικές και δυναμικές. Η συγκρότηση, κι ακόμη, ο καθορισμός των τάξεων, των ταξικών τμημάτων, των κοινωνικών στρωμάτων και των κοινωνικών κατηγο-

ριών δὲν εἶναι νοητὸς παρὰ ἂν πάροουμε ὑπόψη τὴν ἱστορικὴ προοπτικὴ τῆς ταξικῆς πάλης, πράγμα ποὺ θέτει εὐθέως τὸ ζήτημα τῆς διευρυμένης ἀναπαραγωγῆς.

14.1. Στους κοινωνικοὺς σχηματισμοὺς ἕνας τρόπος παραγωγῆς ὑπάρχει μόνο ἂν μπορεῖ νὰ ἀναπαραχθεῖ. Ἀναπαραγωγή, σὲ τελευταία ἀνάλυση, σημαίνει διευρυμένη ἀναπαραγωγὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων: ἡ ταξικὴ πάλη εἶναι ἡ κινητήρια δύναμη τῆς ἱστορίας. Ἔτσι, ὁ Μάρξ θὰ πεῖ ὅτι ὁ καπιταλισμὸς, τελικά, δὲν παράγει τίποτε ἄλλο παρὰ ἀστικὴ τάξη καὶ προλεταριάτο: *ὁ καπιταλισμὸς παράγει τὴν ἴδια τὴν ἀναπαραγωγή του.*

14.2. Χῶρος τῆς διαδικασίας ἀναπαραγωγῆς δὲν εἶναι, ὅπως ἀφήνει νὰ νομιστεῖ μιὰ ἐπιδερμικὴ ἀνάγνωση τοῦ δεύτερου βιβλίου τοῦ *Κεφαλαίου*, ἀποκλειστικά τὸ «οἰκονομικὸ διάστημα» καὶ δὲν συνίσταται σὲ ἕναν αὐτορρυθμιζόμενο αὐτοματισμὸ συσώρευσης τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Ἡ ἀναπαραγωγή, θεωρούμενη ἀκριβῶς ὡς διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῶν κοινωνικῶν τάξεων, ἔχει τὸ νόημα ὅτι, στὴ διάρκεια μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς κίνησης, ἀναπαράγονται οἱ πολιτικὲς καὶ οἱ κοινωνικὲς σχέσεις τοῦ ταξικοῦ προσδιορισμοῦ.

14.3. Οἱ κρατικοὶ μηχανισμοὶ καὶ ἰδιαίτερα οἱ ἰδεολογικοὶ, διαδραματίζουν ἀποφασιστικὸ ρόλο στὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Οἱ μαρξιστικὲς ἀναλύσεις τῶν τελευταίων ἐτῶν ἔχουν δώσει ἰδιαίτερη σημασίαν στὸ ρόλο αὐτό.

**Τὸ κράτος δὲν εἶναι
αὐτόνομη ὄντοτητα
ἀλλὰ σχέση.
Εἶναι ἡ συμπύκνωση
ἐνὸς ὀρισμένου
ταξικοῦ συσχετισμοῦ.**

15. Οἱ κρατικοὶ μηχανισμοί, ἀνάμεσα στους ὁποίους ὁ σχολικὸς ἰδεολογικὸς μηχανισμὸς, δὲν δημιουργοῦν τὴ διαίρεση τῆς κοινωνίας σὲ τάξεις ἀλλὰ συμβάλλουν σὲ αὐτὴ τὴ διαίρεση καί, μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, στὴ διευρυμένη ἀναπαραγωγὴ τῆς. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ ἐξετάσουμε ὅλες τὶς συνέπειες τῆς προηγούμενης πρότασης. Ὅτι δηλαδή: ὄχι μόνο οἱ σχέσεις παραγωγῆς προσδιορίζουν τοὺς μηχανισμοὺς, ἀλλὰ ἐπιπλέον, στὴν ταξικὴ πάλη, οἱ κρατικοὶ μηχανισμοὶ δὲν διαδραματίζουν τὸν πρωτεύοντα ρόλο. Σὲ κάθε περίπτωσι ἡ ταξικὴ πάλη, ὅπως κατ' ἐπανάληψη τονίσαμε, ἐπιβάλλεται στους μηχανισμοὺς.

Πραγματικά θὰ πρέπει ν' ἀποδώσουμε τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ σημασίαν στὸ ρόλο ποὺ παίζουν οἱ ἰδεολογικοὶ μηχανισμοὶ γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν κοινωνι-

κῶν σχέσεων (τῶν σχέσεων παραγωγῆς συμπεριλαμβανομένων) διότι ἡ τελευταία δεσπάζει στὸ σύνολο τῆς ἀναπαραγωγῆς καὶ ἰδιαίτερα στὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς ἐργατικῆς δύναμης καὶ τῶν μέσων ἐργασίας. Τοῦτο ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι οἱ σχέσεις παραγωγῆς, στὸ πλαίσιο τῆς διαδικασίας παραγωγῆς, κυριαρχοῦν πάνω στὴν ἐργασιακὴ διαδικασία, εἰδικὰ στὸ βαθμὸ ποὺ διαπλέκονται διαπλαστικά πρὸς τὶς σχέσεις πολιτικοῖδεολογικῆς κυριαρχίας/ὑπαγωγῆς.

Ἡ διευρυμένη ἀναπαραγωγὴ τῶν θέσεων

15.1. Ἡ διευρυμένη ἀναπαραγωγὴ τῶν κοινωνικῶν τάξεων (τῶν κοινωνικῶν σχέσεων) ἔχει δυὸ πλευρὲς ποὺ ὑπάρχουν μόνο στὴν ἐνότητά τους:

α) Τὴ διευρυμένη ἀναπαραγωγὴ τῶν θέσεων ποὺ καταλαμβάνουν οἱ συγκεκριμένοι κοινωνικοὶ φορεῖς. Εἶδαμε ὅτι οἱ θέσεις αὐτὲς δὲν καθορίζουν τὸν ταξικὸ δομικὸ προσδιορισμὸ, δηλαδή τὸν τρόπο ποὺ ὑπάρχει ὁ προσδιορισμὸς ὡς δομικὸ ἀποτέλεσμα (σχέσεις παραγωγῆς —κυριαρχία/ὑπαγωγή πολιτικοῖδεολογική), στὶς διάφορες μορφὲς ταξικῆς πρακτικῆς.

β) Τὴν ἀναπαραγωγὴ-κατανομὴ τῶν ἰδιῶν τῶν κοινωνικῶν φορέων στὶς διάφορες θέσεις.

15.2. Αὐτὴ ἡ δεύτερη πλευρὰ τῆς ἀναπαραγωγῆς ἢ ὁποία θέτει τὸ ἐρώτημα: ποιὸς, πῶς, ποιά στιγμὴ καταλαμβάνει ἐποῦτῃ ἢ τὴν ἄλλη θέσι, ποιὸς, πῶς καὶ ποιά στιγμὴ εἶναι ἢ γίνεται ἀστὸς, προλετάριος, μικροαστὸς, φτωχὸς χωρικὸς κ.λπ., ὑπάγεται στὴν *πρῶτη πλευρὰ* τοῦ ζητήματος τῆς ἀναπαραγωγῆς, δηλαδή στὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν θέσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων: γιὰ παράδειγμα, ὁ καπιταλισμὸς, μὲ τὴ διευρυμένη ἀναπαραγωγὴ του, ἀναπαράγει ἀστικὴ τάξη, προλεταριάτο, μικροαστικὴ τάξη νέας μορφῆς στὴ νέα φάση τοῦ μονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ, ἢ ἔχει τὴν τάση νὰ καταργεῖ ὀρισμένες τάξεις καὶ τμήματα τάξεων στους κόλπους τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν, π.χ. τοὺς κληροῦχους χωρικούς, τὴν παραδοσιακὴ μικροαστικὴ τάξη κ.λπ. Μ' ἄλλα λόγια, ἂν ἀληθεύει ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ φορεῖς ὀφείλουν νὰ ἀναπαράγονται ὥστε νὰ μποροῦν νὰ καταλαμβάνουν ὀρισμένες θέσεις, ἀληθεύει ἐπίσης ὅτι αὐτὴ ἡ κατανομὴ τῶν φορέων ὄχι μόνο δὲν ὀφείλεται στὴν ἐκλογὴ καὶ τὶς προσβλέψεις τους ἀλλὰ, ἀντίθετα, ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν θέσεων. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ κύρια πλευρὰ τοῦ προσδιορισμοῦ τῶν τάξεων εἶναι δημιουργία θέσεων καὶ ὄχι φορέων ποὺ θὰ καταλάβουν τὶς ἀντίστοιχες θέσεις.

Ὡστόσο ὁ ρόλος τῶν κρατικῶν μηχανισμῶν, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ σχολικοῦ ἰδεολογικοῦ μηχανισμοῦ, δὲν εἶναι πανομοιότυπος καὶ στὶς δυὸ πλευρὲς τῆς ἀναπαραγωγῆς.

15.3. Βέβαια, ἐπειδὴ ὁ δομικὸς ταξικὸς προσδιορισμὸς δὲν περιορίζεται στὸν καθορισμὸ θέσεων στὴ διάρκεια τῆς διαδικασίας παραγωγῆς —δηλαδή σὲ μιὰ οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν τάξεων καθεαυτῶν— ἀλ-

λά επεκτείνεται σε όλα τα επίπεδα του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, οι κρατικοί μηχανισμοί παρεμβαίνουν ως ενσάρκωση και υλοποίηση των ιδεολογικών και πολιτικών σχέσεων. Οι κρατικοί μηχανισμοί και ιδιαίτερα οι ιδεολογικοί, λόγω του ρόλου τους στην αναπαραγωγή των πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων, παρεμβαίνουν μ' αυτό τον τρόπο στην αναπαραγωγή των θέσεων που ορίζουν οι κοινωνικές τάξεις.

Άλλα (εξόν κι αν άφεθοῦμε σε μιὰ θεώρηση ιδεαλιστική και «θεσμολογική» των κοινωνικών σχέσεων που παριστάνει τις κοινωνικές τάξεις και την ταξική πάλη ως προϊόντα των μηχανισμών) θά πρέπει να δούμε ότι αυτή ή πλευρά της αναπαραγωγής ξεπερνά τους μηχανισμούς και τους επιβάλλεται: Στην πραγματικότητα μπορούμε να μιλήσουμε για μιὰ πρώτη αναπαραγωγή —για μιὰ θεμελιακή αναπαραγωγή— των κοινωνικών τάξεων μέσα στην ταξική πάλη και διαμέσου της ταξικής πάλης, όπου διακυβεύεται ή διευρυμένη αναπαραγωγή όλης της δομής, συμπεριλαμβανομένων και των σχέσεων παραγωγής. Αυτή ή πρώτη αναπαραγωγή επιβάλλεται στη λειτουργία και τὸ ρόλο των μηχανισμών. "Ας πάρουμε ένα παράδειγμα συνειδητά σχηματικό: ή ύπαρξη και ή αναπαραγωγή (όπως επίσης ή ανάπτυξη, ή μείωση και μερικές μορφές κοινωνικών κατηγοριών) δέν προσδιορίζεται από την ύπαρξη ενός κάποιου σχολείου που δήθεν κατασκευάζει προλετάριους και νεότοκους μικροαστούς. Άκριβῶς τὸ αντίθετο συμβαίνει: τὸ σχολείο είναι ἀποτέλεσμα της διαδικασίας παραγωγής στη συνάρθρωσή της πρὸς τις πολιτικοϊδεολογικές σχέσεις, και, συνακόλουθα, τὸ εἶδος του σχολείου που ὑπάρχει είναι ἀποτέλεσμα της πάλης των τάξεων (οικονομικής, πολιτικής, ιδεολογικής). "Έτσι εξηγείται για ποῖο λόγο ή αναπαραγωγή είναι συνυφασμένη με ἄγῶνες, αντιφάσεις και προστριβές που συναντώνται στο ἔσωτερικό των μηχανισμών. Και καταλαβαίνουμε επίσης την ἄλλη ὄψη του ζητήματος: ὅπως ή διευρυμένη αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων ὀφείλεται στην ταξική πάλη τὸ ἴδιο και ή ἐπαναστατικοποίησή τους ἔξαρτάται από την ταξική πάλη.

15.4. "Η θεμελιακή αναπαραγωγή, λοιπόν, των κοινωνικών τάξεων δέν ἀφορᾶ μόνο τις θέσεις στο ἔσωτερικό των παραγωγικών σχέσεων. Δηλαδή, δέν ἔχουμε να κάνουμε με ένα εἶδος «οικονομικής αὐτοαναπαραγωγής» των τάξεων από τὴ μιὰ μεριά και τὴν ιδεολογικοπολιτική αναπαραγωγή τους, μέσα στους μηχανισμούς, από τὴν ἄλλη. "Απλούστατα, ή θεμελιακή αναπαραγωγή συνίσταται σε μιὰ *πρώτη αναπαραγωγή* που πραγματοποιείται στη διάρκεια της ταξικής πάλης και σε όλα τὰ επίπεδα του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας. "Όπως δὲ συμβαίνει και από τὴν ἄποψη του δομικού ταξικού προσδιορισμού, ή αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων ἀφορᾶ ἐξίσου τις πολιτικοϊδεολογικές σχέσεις του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, οἱ ὁποῖες, στη διαπλοκή τους πρὸς τις σχέσεις παραγωγής, διαδραματίζουν ἀποφασιστικό ρόλο. Τοῦτο ὀφείλεται στο γεγονός ὅτι ὁ κοινωνι-

κὸς καταμερισμὸς εργασίας δέν ἀναφέρεται μόνο στις ιδεολογικές και πολιτικές σχέσεις, ἀλλὰ ἐξίσου και στις παραγωγικές σχέσεις ὅπου ἐπικρατεῖ ὁ «τεχνικός καταμερισμὸς» εργασίας. Πράγμα πού, με τὴ σειρά του, ἔρχεται ὡς ἀπόρροια της κυριαρχίας των παραγωγικών σχέσεων πάνω στην εργασιακή διαδικασία στα πλαίσια της συνολικής διαδικασίας παραγωγής.

Τὸ να λέμε ὅτι αυτή ή πρώτη, ή θεμελιακή, αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων ἔξαρτάται από τὴν ταξική πάλη είναι σὰ να λέμε ὅτι οἱ συγκεκριμένες μορφές ἔξαρτῶνται από τὴν *ἱστορία του κοινωνικού σχηματισμού*. "Η αναπαραγωγή της ἀστικής και της εργατικής τάξης, των τάξεων της ἀγροτιάς, της νέας και της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης, ἔξαρτάται από τὴν πάλη στο ἔσωτερικό του δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού. Π.χ. σε συνθήκες καπιταλιστικού καθεστώτος, ή μορφή και ὁ ἰδιότυπος ρυθμὸς ἀνάπτυξης της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης και των κληρούχων χωρικών στη Γαλλία ὀφείλονται στις ἰδιότυπες μορφές που πήρε ή συμμαχία αὐτῶν των τάξεων, και ἐπὶ μεγάλο χρονικό διάστημα, με τὴ γαλλική ἀστική τάξη. "Ο ρόλος των μηχανισμών στην αναπαραγωγή για τὴν ὁποία γίνεται λόγος δέν μπορεί να ἐντοπιστεῖ παρὰ σε συνάρτηση με τὴν ταξική πάλη. "Έτσι, ὁ ἰδιαίτερος ρόλος του Σχολείου στη Γαλλία δέν μπορεί να περιγραφεί παρὰ μόνο σε συνάρτηση με τὴ συμμαχία ἀστικής-μικροαστικής τάξης πού, ἐπὶ μεγάλο χρονικό διάστημα, σημάδεψε τὸν γαλλικό κοινωνικό σχηματισμό.

Διάκριση χειρωνακτικῆς-πνευματικῆς εργασίας

16. Τὰ προηγούμενα σημαίνουν ὅτι, αν ή διευρυμένη αναπαραγωγή των θέσεων των κοινωνικών τάξεων ἔχει σχέση, ἰδιαίτερα στο πολιτικοϊδεολογικό επίπεδο, με τους ιδεολογικούς κρατικούς μηχανισμούς, ὥστόσο δέν περιορίζεται μόνο σ' αὐτούς.

16.1. "Ας ἐπισημάνουμε κιόλας τὴ διάκριση πνευματικῆς/χειρωνακτικῆς εργασίας. "Η διάκριση αὐτή, χαρακτηριστική για τὸν καθορισμὸ των θέσεων στο συνολικό καταμερισμὸ εργασίας, δέν περιορίζεται ἀποκλειστικά στον οικονομικό χῶρο. "Ας λεχτεῖ παρεκβατικά ὅτι ή διάκριση χειρωνακτικῆς/πνευματικῆς εργασίας δέν διαδραματίζει δικό της και αὐτοδύναμο ρόλο σε σχέση με τὴν ἐν γένει ταξική διαίρεση. "Ο παραγωγικά εργαζόμενος, ἐκεῖνος που παράγει ὑπερ-αξία, δέν ἀνήκει ἀποκλειστικά στο χῶρο της χειρωνακτικῆς εργασίας. Γι' αὐτὸ και ή διάκριση είναι δυνατό να κατανοηθεῖ μόνο αν ἐπεκταθεῖ ταυτόχρονα στις πολιτικές και τις ιδεολογικές σχέσεις ὅπως αὐτὲς ὑπάρχουν:

α) στον κοινωνικό καταμερισμὸ εργασίας μέσα στην ἐν γένει διαδικασία παραγωγής, πράγμα που μᾶς ὑποχρεώνει να πάρουμε ὑπόψη τὸν *οικονομικό μηχανισμό*, δηλαδή τὴν «ἐπιχείρηση». "Έδῶ ή ἐξουσία και ή διεύθυνση της εργασίας είναι ἄρρηκτα δεμένες με τὴν

πνευματική εργασία και τὸ ἀπόρρητο τῆς γνώσης·

β) στὸν σύνολο κοινωνικὸ καταμερισμὸ ἐργασίας. Οἱ πολιτικοἰδεολογικὲς σχέσεις παρεμβαίνουν στὸν προσδιορισμὸ θέσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Ὡστόσο γίνεται φανερό, ὅτι οὔτε τὸ σχολεῖο ἢ ἄλλοι ἰδεολογικοὶ μηχανισμοὶ δημιουργοῦν τὴ διάκριση πνευματικῆς/χειρωνακτικῆς ἐργασίας μήτε εἶναι οἱ πρῶτοι καὶ ἀποκλειστικοὶ παράγοντες τῆς ἀναπαραγωγῆς της, καίτοι παρεμβαίνουν στὴ διαμόρφωσή της. Συνάμα, οἱ παράγοντες γιὰ τοὺς ὁποίους γίνεται λόγος (σχολεῖο κ.λπ.) ἀναφαίνονται, μὲ καπιταλιστικὴ μορφή, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς διάκρισης χειρωνακτικῆ-πνευματικῆς ἐργασίας μέσα στὴν ταξικὴ πάλη καὶ στὴ διάρκεια τῆς ταξικῆς πάλης. Μὲ ἄλλα λόγια, ἂν τὸ σχολεῖο ἀναπαράγει στοὺς κόλπους του τὴ διάκριση πνευματικῆς/χειρωνακτικῆς ἐργασίας τοῦτο ὀφείλεται στὸ ὅτι, λόγῳ τῆς καπιταλιστικῆς φύσης του, τοποθετεῖται συνολικὰ σὲ σχέση μὲ —καὶ ἀναπαράγεται ὡς μηχανισμὸς σὲ συνάρτηση πρὸς— τὴ διάκριση πνευματικῆς-χειρωνακτικῆς ἐργασίας, πού τὸ ξεπερνᾷ καὶ τοῦ ἀποδίδει τὸν συγκεκριμένον ρόλο του. Πρόκειται γιὰ τὸ διαχωρισμὸ τοῦ σχολείου ἀπὸ τὴν παραγωγή, διαχωρισμὸς πού συνδέεται ἄρρηκτα μὲ τὴν ἀποκοπὴ καὶ τὴν ἀποστέρηση τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς.

16.2. Ἐπιπλέον μιά καὶ μιλοῦμε γιὰ τοὺς ἰδεολογικοὺς μηχανισμοὺς θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι οὔτε δημιουργοῦν τὴν ἰδεολογία, οὔτε εἶναι οἱ πρῶτοι καὶ ἀποκλειστικοὶ παράγοντες τῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν σχέσεων ἰδεολογικῆς κυριαρχίας/ὑπαγωγῆς. Οἱ ἰδεολογικοὶ μηχανισμοὶ δὲν κάνουν τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἐπεξεργάζονται καὶ νὰ ἀποτυπώνουν (νὰ ὑλοποιοῦν) τὴν κυρίαρχη ἰδεολογία: δὲν εἶναι ἡ Ἐκκλησία, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Max Weber, πού δημιουργεῖ καὶ διαωνίζει τὴ θρησκεία ἀλλὰ ἀντίθετα ἡ θρησκεία δημιουργεῖ καὶ διαωνίζει τὴν Ἐκκλησία. Ὅσο γιὰ τὶς καπιταλιστικὲς ἰδεολογικὲς σχέσεις, οἱ ἀναλύσεις τοῦ Μάρξ πού ἀναφέρονται στὸ φετιχισμὸ τοῦ ἐμπορεύματος καὶ πού ἀκριβῶς σχετίζονται μὲ τὴ διαδικασία ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, προσφέρουν ἓνα ἔξοχο παράδειγμα μελέτης ἀναπαραγωγῆς τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας ὅταν ξεπερνᾷ τοὺς μηχανισμοὺς: πράγμα πού ὁ Μάρξ, ἄλλωστε, σημείωνε, μιλώντας συχνὰ γιὰ μιά «ἀντιστοιχία» πού ἐπιβάλλει τὴ διάκριση «θεσμῶν» καὶ «μορφῶν κοινωνικῆς συνείδησης». Μὲ δυὸ λόγια, ὁ ρόλος τῆς ἰδεολογίας καὶ τῆς πολιτικῆς στὴ διευρυνμένη ἀναπαραγωγή τῶν θέσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἐμνενται στὴν προκειμένη περίπτωσι μὲ τὴν πάλη τῶν τάξεων πού, ὅπως ἤδη τονίσαμε, ἐπιβάλλεται στοὺς μηχανισμοὺς. Ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐργατικῆς τάξης, δῶ ἀνακύπτει τὸ πρόβλημα τοῦ *ταξικοῦ ἐνστικτοῦ* μιά τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος πρὶ πάντων (βλ. *Πολίτης*, τεύχ. 5): ὅπως δὲν εἶναι οἱ ἰδεολογικοὶ μηχανισμοὶ τοῦ κράτους πού δημιουργοῦν τὴν ἄρχουσα ἰδεολογία, τὸ ἴδιο ἐπίσης δὲν εἶναι οἱ ἐπαναστατικοὶ μηχανισμοὶ —τὸ κόμμα— τῆς ἐργατικῆς τάξης πού δημιουργοῦν τὴν προλεταριακὴ ἰδεολογία: οἱ ἐπαναστατικοὶ μηχανισμοὶ τῆς ἐργατικῆς τάξης *ἐπεξεργάζονται* τὴν προλε-

ταριακὴ ἰδεολογία καὶ τὴ *συστηματοποιοῦν* παράγοντας τὴν *ἐπαναστατικὴ θεωρία*.

16.3. Ἡ ἀναπαραγωγή τῶν θέσεων μέσα στὶς σχέσεις πολιτικῆς καὶ ἰδεολογικῆς κυριαρχίας, στὸ βαθμὸ πού ἀπευθύνεται στοὺς μηχανισμοὺς, ἀπευθύνεται ἐπίσης καὶ στὸν *ἴδιον τὸν οἰκονομικὸ μηχανισμό*. Μιά «ἐπιχείρηση», σὰν παραγωγικὴ μονάδα, ὑπὸ τὴν καπιταλιστικὴ μορφή της, συνιστᾷ ἐπίσης ἓνα εἶδος μηχανισμοῦ, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἀναπαράγει *χάρη* στὸν *κοινωνικὸ καταμερισμὸ ἐργασίας* —δεσποτικὴ ὄργανωση τῆς ἐργασίας— τὶς ἰδεολογικὲς καὶ πολιτικὲς σχέσεις πού ἀναφέρονται στὶς θέσεις τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἀναπαραγωγή τῶν ἰδεολογικῶν σχέσεων, πού διαδραματίζονται κεφαλαιώδη ρόλο, δὲν εἶναι μόνο δουλειὰ τῶν ἰδεολογικῶν μηχανισμῶν. Ὅπως καθετὶ πού συμβαίνει στὴν «παραγωγή» δὲν ἐνδιαφέρει ἀποκλειστικὰ τὴν «οἰκονομία» ἔτσι καὶ οἱ ἰδεολογικοὶ μηχανισμοὶ δὲν μονοπωλοῦν τὴν ἀναπαραγωγή τῶν σχέσεων τῆς ἰδεολογικῆς κυριαρχίας.

16.4. Τέλος ἡ ἀναπαραγωγή τῶν θέσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων σχετίζεται ὄχι μόνο μὲ τοὺς ἰδεολογικοὺς μηχανισμοὺς τοῦ κράτους καὶ μὲ τὸν οἰκονομικὸ μηχανισμό, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ μὲ τοὺς διάφορους κλά-

**Ὁ καπιταλισμὸς
δὲν παράγει τίποτ' ἄλλο
παρὰ ἀστική τάξη
καὶ προλεταριάτο.
Ὁ καπιταλισμὸς παράγει
τὴν ἀναπαραγωγή του.
(Μάρξ)**

δους τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ καταστολῆς μὲ τὴ στενὴ ἔννοια τοῦ ὄρου. Καὶ τοῦτο ὄχι μόνο κυρίως λόγῳ τοῦ ἄμεσου ρόλου καταστολῆς ἐννοούμενου μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια τῆς *ὀργανωμένης φυσικῆς δύναμης*. Ἡ δύναμη καταστολῆς, ἀπολύτως ἀναγκαία βέβαια γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν σχέσεων ἐκμετάλλευσης καὶ ταξικῆς κυριαρχίας, μέσα σὲ συνθήκες καπιταλιστικοῦ συστήματος, κατὰ κανόνα δὲν εἶναι παρούσα μὲ ἄμεσο τρόπο στὶς σχέσεις παραγωγῆς. Θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι παρεμβαίνει γενικὰ γιὰ νὰ διατηρήσει τὶς «συνθήκες» τῆς ἐκμετάλλευσης (ὁ στρατὸς δὲν εἶναι ἄμεσα παρὼν στὸ ἐργοστάσιο). Ἐδῶ, ἄλλωστε, ἐντοπίζεται καὶ μιά σημαντικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν καπιταλιστικὸ καὶ τοὺς «προκαπιταλιστικούς» τρόπους παραγωγῆς: στοὺς τελευταίους, ὅπως ὁ Μάρξ τὸ δείχνει πολὺ καλά, ἐπειδὴ ὁ παραγωγὸς δὲν εἶναι τελείως ἀποκομμένος ἀπὸ τὰ μέσα ἐργασίας του —διατηροῦσε ἀκόμη τὴν κατοχὴ— χρειάζονταν ἢ

ήμεση επέμβαση μιᾶς «έξω-οικονομικής» δύναμης για να παράγει υπερεργασία σὲ ὄφελος τοῦ ἰδιοκτητῆ (π.χ. τοῦ ἄρχοντα).

Οἱ κλάδοι τοῦ κατασταλτικοῦ μηχανισμοῦ τοῦ καπιταλιστικοῦ κράτους παρεμβαίνουν στὴν ἀναπαραγωγή τῶν θέσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Μολονότι ἔχουν πάντα ὡς κύριο ρόλο τὴν καταστολή, δὲν περιορίζονται μόνο σ' αὐτήν: ἔχουν καὶ ἓνα ρόλο ἰδεολογικό, κατὰ κανόνα δευτερεύοντα, ὅπως ἐπίσης οἱ ἰδεολογικοὶ μηχανισμοὶ ἔχουν καὶ ἓνα ρόλο καταστολῆς, κατὰ κανόνα δευτερεύοντα. Ἔτσι, ὁ στρατός, τὸ δικαστικὸ σῶμα καὶ οἱ φυλακὲς (ἢ ἀστική «δικαιοσύνη») κ.λπ., χάρη στὸ ρόλο ποὺ διαδραματίζουν στὴν ὑλοποίηση καὶ τὴν ἀναπαραγωγή τῶν ἰδεολογικῶν σχέσεων (ἀστική ἰδεολογία) ἔχουν ἐπίσης ἓνα διακεκριμένο ρόλο στὴν ἀναπαραγωγή τῶν θέσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων.

Ἡ ἀναπαραγωγή τῶν κοινωνικῶν φορέων

17. Ἄς ἔρθουμε τώρα στὴ δεύτερη πλευρὰ τῆς ἀναπαραγωγῆς: τὴν ἀναπαραγωγή τῶν φορέων. Ἡ ἀναπαραγωγή τῶν φορέων ὡς στιγμή τῆς ἴδιας διαδικασίας, περιλαμβάνει τὴν *εἰδίκευση-ὑποταγή* τῶν φορέων (μὲ τρόπο ὥστε νὰ μποροῦν νὰ καταλαμβάνουν τὶς διάφορες θέσεις) καὶ τὴν *κατανομή* τῶν φορέων.

Ἄν συλλάβουμε ἐπακριβῶς τὴ σπονδύλωση τῶν δύο πλευρῶν τῆς ἀναπαραγωγῆς στὴν ὁποία προϋέχει ἡ ἀναπαραγωγή τῶν θέσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων, θὰ μπορέσουμε νὰ κατανοήσουμε τὴν κενότητα τῆς ἀστικῆς προβληματικῆς περὶ «*κοινωνικῆς κινητικότητας*» (...). Πράγματι, αὐτὴ ἡ προβληματικὴ τῆς κοινωνικῆς κινητικότητας τῶν «*ομάδων*» καὶ τῶν «*ἀτόμων*» προϋποθέτει:

α) ὅτι τὸ κύριο ζήτημα τῆς «*κοινωνικῆς διαστρωμάτωσης*», ἢ αἰτία τῆς, ἔγκειται στὴν «*κυκλοφορία-κινητικότητα*» τῶν ἀτόμων ἀνάμεσα στὰ διάφορα στρώματα: Ἔτσι, εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι, ἀκόμη καὶ στὴν ἐντελῶς παράλογη ὑπόθεση ὅπου, ἀπὸ τὴ μιὰ μέρη στὴν ἄλλη (ἢ ἀπὸ τὴ μιὰ γενιὰ στὴν ἄλλη) ὅλοι οἱ ἄστοι θὰ καταλάμβαναν τὶς θέσεις τῶν ἐργατῶν καὶ ἀντίστροφα οἱ ἐργάτες τῶν ἀστῶν, τίποτε τὸ οὐσιαστικὸ δὲν θὰ ἄλλαζε στὸ καπιταλιστικὸ σύστημα, διότι πάντοτε θὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑπάρχουν θέσεις ἀστικῆς τάξης καὶ προλεταριάτου, πράγμα ποὺ ἀποτελεῖ τὴν κύρια πλευρὰ τῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων.

β) ὅτι ἡ «*κοινωνικὴ ἀκαμψία*» ὀφείλεται ἀπλοῦστατα στὶς *κοινωνικὲς ἀνισότητες* «*ἀτόμων*» καὶ «*περιβάλλοντος*», καί, ὅπως κάθε ἀνισότητα, εἶναι δυνατὸ ν' ἀναχθεῖ σὲ μιὰ ἰδανικὴ «*καπιταλιστικὴ κοινωνία* ὅπου θὰ ἐπικρατεῖ ἰσότητα εὐκαιριῶν».

17.1. Οἱ ἰδεολογικοὶ μηχανισμοὶ τοῦ κράτους καὶ ἰδιαίτερα ὁ *σχολικὸς μηχανισμὸς*, ἔχουν ἓναν ἀποφασιστικὸ καὶ ἰδιαίτερο ρόλο ὡς πρὸς τὴν ἀναπαραγωγή τῶν *φορέων*, καὶ τὴν *εἰδίκευση-ὑποταγή* τους.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπιβάλλονται ὀρισμένες παρατηρήσεις:

17.2. Ἡ ἀναπαραγωγή τῶν φορέων, καὶ ἰδιαίτερα ἡ διαβόητη «*εἰδίκευση*» τῶν φορέων τῆς παραγωγῆς δὲν ἀναφέρεται σὲ ἓναν ἀπλὸ «*τεχνικὸ καταμερισμὸ*» τῆς ἐργασίας (δὲν εἶναι ζήτημα τεχνικῆς κατάρτισης) ἀλλὰ συνιστᾷ οὐσιαστικὴ εἰδίκευση-ὑποταγή ποὺ ἐκτείνεται στὶς ἰδεολογικὲς καὶ πολιτικὲς σχέσεις: Ἡ διευρυνμένη ἀναπαραγωγή τῶν φορέων τέμνει ἐδῶ μιὰ πλευρὰ τῆς ἀναπαραγωγῆς τῶν κοινωνικῶν σχέσεων ποὺ βάζει τὴ σφραγίδα τῆς στὴν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

Προκύπτει, συνεπῶς, ὁ βαρύνων ρόλος τοῦ σχολείου γιὰ τὴν ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Δὲν πρέπει, ὅμως, νὰ μιᾶς ξεφεύγει ὅτι ἡ εἰδίκευση-ὑποταγή (ποὺ δὲν εἶναι συνώνυμη μὲ τὴν κατὰ παραγωγή τεχνικὴ κατάρτιση) συντελεῖται ἐξίσου μέσα στὸν οἰκονομικὸ μηχανισμό, στὴν ἴδια τὴν ἐπιχείρηση: ἡ ἐπιχείρηση δὲν εἶναι μιὰ ἀπλὴ παραγωγικὴ μονάδα. Ἡ ἐπιχείρηση δηλαδὴ λειτουργεῖ καὶ ὡς μηχανισμὸς κατανομῆς τῶν φορέων τῆς. Αὐτὸς ὁ ρόλος τοῦ οἰκονομικοῦ μηχανισμοῦ εἶναι κυρίαρχος στὴν περίπτωση τῶν *μεταναστῶν ἐργατῶν* ἀλλὰ δὲν ἀφορᾷ μόνο αὐτοὺς καὶ ἔχει γενικότερη ἰσχὺ. Δὲν πρέπει, λοιπόν, νὰ ξεχνᾶμε ὅτι ὁ οἰκονομικὸς μηχανισμὸς ἔχει

Ἄδιαχωρισμὸς τοῦ καπιταλιστικοῦ
σχολείου ἀπὸ τὴν παραγωγή
συνδέεται ἄρρηκτα
μὲ τὴν ἀποκοπὴ
καὶ τὴν ἀποστέρηση
τοῦ ἡμεσοῦ παραγωγῶ
ἀπὸ τὰ μέσα παραγωγῆς.

αὐτὸν τὸν καθοριστικὸ διανεμητικὸ ρόλο, μῆτε πρέπει νὰ θεωροῦμε ὅτι οἱ φορεῖς κατανέμονται μιὰ γιὰ πάντα καὶ λεπτομερειακά, χάρη στὸ σχολεῖο καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν οἰκονομικὸ μηχανισμό. Ἐνας παρόμοιος κοινότοπος καὶ ὀπισθοδρομικὸς τύπος ἐξήγησης εἶναι ἀνάλογος μὲ ἐκεῖνον ποὺ θεωρεῖ τοὺς φορεῖς μιὰ γιὰ πάντα καὶ λεπτομερειακά κατανεμημένους στὴν οἰκογένεια, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ σχολεῖο. Ὡστόσο, οἱ καπιταλιστικὲς τάξεις, ὅπως δὲν εἶναι κάστες καταγωγῆς ἢ κληρονομικῆς, τὸ ἴδιο δὲν εἶναι κάστες σχολικῆς. Ἔτσι, ἡ ἐξήγηση τῆς ἀπριόρι κατανομῆς τῶν φορέων δὲν ἔχει καμιά ἐρμηνευτικὴ ἀξία γιὰ τὴ σχέση οἰκογένειας-σχολείου γιὰ τὴν οἰκογένεια ἐξακολουθεῖ νὰ ἀσκεῖ τὴν ἐπίδρασή της ἐνῶ συνεχίζεται τὸ σχολεῖο, ὅπως ἐπίσης δὲν παρουσιάζει κανένα ἐρμηνευτικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν σχέση σχολεῖο-οἰκονομικὸς μηχανισμὸς ἀφοῦ, ὅπως ξέρουμε, τὸ σχολεῖο ἐξακολουθεῖ νὰ δρᾷ ἐνῶ συνεχίζεται παράλληλα ἢ οἰκονομικὴ δράση τῶν φορέων. Πρόκειται γιὰ τὴ διαδικασία ποὺ διακριτικὰ ὀνομάζεται «*συνεχῆς*»

κατάρτιση».

Θά ἄξιζε ἐπίσης νά ἐπισημανθεῖ ὁ ρόλος μερικῶν κλάδων τοῦ κρατικοῦ κατασταλτικοῦ μηχανισμοῦ σέ σχέση μέ τήν ἀναπαραγωγή τῶν φορέων, κι ἰδιαίτερα ὁ ρόλος τοῦ στρατοῦ, ἐξαιρετικά σημαντικός, ἀπό παλιά, στήν περίπτωση τῆς Γαλλίας.

17.3. Θά πρέπει, ὅμως, νά ἐμβαθύνουμε περισσότερο ὥστε νά ἀρθοῦν ὅλες οἱ παρεξηγήσεις πού μᾶς κληροδότησε ἡ «λειτουργική-θεσμολογική» παράδοση, ἡ ὁποία μιλοῦσε πάντα γιά τὸ ρόλο πού διαδραματίζουν οἱ «θεσμοὶ» στήν κατάρτιση-κατανομή τῶν «ἀτόμων». Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἔχει πάρει τὸ ὄνομα «διαδικασία κοινωνικοποίησης». Εἶπαμε ὅτι ἡ διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῶν κοινωνικῶν τάξεων περιλαμβάνει δυὸ πλευρές: τὴν ἀναπαραγωγή τῶν θέσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ τὴν ἀναπαραγωγή τῶν φορέων. Οἱ δυὸ πλευρὲς εἶναι ἀρρηκτα δεμένες μεταξύ τους ἀλλὰ ἡ δεύτερη πλευρὰ τῆς ἀναπαραγωγῆς ὑπάγεται τελικὰ στήν πρώτη, γιατί μόνο στοὺς βαθμοὺς πού ὑπάρχει διευρυμένη ἀναπαραγωγή θέσεων εἶναι νοητὴ ἡ ἀναπαραγωγή-κατανομή τῶν φορέων στὶς διάφορες θέσεις.

**Χάρη στὴ διευρυμένη
ἀναπαραγωγή τῶν
κοινωνικῶν τάξεων
οἱ ἀστοὶ παραμένουν
—καὶ τὰ παιδιά τους γίνονται—
ἀστοί,
οἱ προλετάριοι παραμένουν
—καὶ τὰ παιδιά τους γίνονται—
προλετάριοι.**

Ἐξάλλου, δὲν θά πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι, γιά τὴν κατανομή τῶν φορέων στοὺς ὅλους τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, ὁ καθοριστικὸς παράγοντας εἶναι ἡ ἀγορὰ ἐργασίας, ὡς ἔκφραση τῆς διευρυμένης ἀναπαραγωγῆς τῶν σχέσεων παραγωγῆς. Αὐτὸ συμβαίνει ἀκόμη κι ὅταν δὲν ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιὰ ἀγορὰ ἐργασίας ἐνοποιημένη, ὅταν δηλαδή ἡ ζήτηση στήν ἀγορὰ ἐργασίας διαμορφώνεται σ' ἓνα πεδίο ἤδη κατακερματισμένο ἐξαιτίας τῆς δράσης (μαζὶ μέ ἄλλους παράγοντες) τῶν ἰδεολογικῶν μηχανισμῶν τοῦ κράτους (π.χ. ἓνας φοιτητὴς ἀνεργὸς δὲν πρόκειται νά πάρει τὴν κενὴ θέση ἐνὸς εἰδικευμένου ἐργάτη). Ὡστε, στήν περίπτωση τῆς κατανομῆς τῶν φορέων ὑπάρχει μιὰ διαπλαστικὴ διασύνδεση ἀνάμεσα στοὺς μηχανισμοὺς κατανομῆς καὶ τὶς σχέσεις ἐργασίας. Ἡ διασύνδεση αὐτὴ, κοντὰ στ' ἄλλα, ὀρθοθετεῖ τὴν δράση τῶν ἰδεολογικῶν μηχανισμῶν στὸν κατακερματισμὸ τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας. Γιὰ παράδειγμα, τὸ ὅτι τὶς

συμπληρωματικὲς θέσεις ἐργατῶν κατὰ κανόνα καταλαμβάνουν χωρικοὶ δὲν ὀφείλεται στὴ δράση τοῦ σχολείου. Ἀντίθετα ἡ ἐγκατάλειψη τῆς ὑπαίθρου, δηλαδή ἡ κατάρτιση θέσεων στὴν ὑπαίθρου πού συνοδεύει τὴν διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς τάξης, προσδιορίζει ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη τὸ σχολεῖο.

17.4. Τέλος στοὺς βαθμοὺς πού ἡ ἀναπαραγωγή τῶν φορέων ὑπάγεται στὴ διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῶν θέσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων, θά πρέπει νά δοθεῖ τὸ περίγραμμα τῶν ἄμεσων ἐπιπτώσεων τῆς διευρυμένης ἀναπαραγωγῆς τῶν θέσεων πάνω στους φορεῖς. Ἀπ' αὐτὸ τὸ δρόμο θά ξανασυναρτήσουμε τὴν προτεραιότητα τῆς πάλης τῶν τάξεων σέ σχέση μέ τοὺς μηχανισμοὺς.

Οἱ φορεῖς δὲν εἶναι ἐκ καταγωγῆς (ἔξω ἢ πρὶν ἀπὸ τὸ σχολεῖο) «ἐλεύθεροι» καὶ «κινητοί», περιοριζόμενοι ἀπὸ θέση σέ θέση ἀνάλογα μέ τὰ κελεύσματα τῶν ἰδεολογικῶν μηχανισμῶν καὶ σύμφωνα μέ τὴν ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση ἢ τὶς ἰδεολογικὲς ἐπιρροὲς πού δέχονται. Εἶναι ἀλήθεια, βέβαια, ὅτι οἱ τάξεις τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ τοῦ καπιταλιστικοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ δὲν εἶναι κάστες, ὅτι ἡ προέλευση τῶν φορέων δὲν τοὺς συνδέει ὑποχρεωτικὰ μέ συγκεκριμένες θέσεις, ὅτι, τέλος, ὁ καταναμητικὸς ρόλος τοῦ σχολείου καὶ τῶν ἄλλων ἰδεολογικῶν μηχανισμῶν εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικός. Ὡστόσο, ἀληθεύει ἐπίσης ὅτι, χάρις στους ἰδεολογικοὺς μηχανισμοὺς, τ' ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν κατανομή τῶν φορέων ἐκδηλώνονται μέ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀστοὶ παραμένουν —καὶ τὰ παιδιά τους γίνονται— μαζικὰ ἀστοί, καὶ ὅτι οἱ προλετάριοι παραμένουν —καὶ τὰ παιδιά τους γίνονται— μαζικὰ προλετάριοι. Τὸ φαινόμενο ἀποκαλύπτει ὅτι, ἂν ἡ κατανομή τελικὰ τῶν θέσεων παρουσιάζει αὐτὴ τὴ μορφή, αὐτὸ δὲν ὀφείλεται στοὺς σχολεῖο ἀλλὰ στὴ δραστηριότητα τῶν ἰδίων τῶν θέσεων πάνω στους συγκεκριμένους κοινωνικοὺς φορεῖς. Ἡ δραστηριότητα τῶν θέσεων ξεπερνᾶ τὴν δραστηριότητα τοῦ σχολείου, ὅπως ἄλλωστε ξεπερνᾶ καὶ τὴν δραστηριότητα τῆς οἰκογένειας. Βέβαια, μερικὲς σύγχρονες ἀπόψεις διατείνονται ὅτι πρόκειται γιά μιὰ διαζευκτικὴ εὐχέρεια οἰκογένειας-σχολείου σέ μιὰ σχέση αἰτιακή, ἢ ὅτι τὸ «ζεῦγος» οἰκογένεια-σχολεῖο ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο τῆς κατανομῆς τῶν φορέων. Ἀντίθετα μ' αὐτὲς τὶς ἀπόψεις πιστεύουμε ὅτι πρόκειται γιά μιὰ σειρά σχέσεων πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στους μηχανισμοὺς καὶ ἀπλώνει τὶς ρίζες του στὴν ταξικὴ πάλη. Μ' ἄλλα λόγια, πρόκειται γιά μιὰ πρώτη κατανομή τῶν φορέων πού συνδέεται μέ τὴν πρώτη, τὴν θεμελιακὴ, ἀναπαραγωγή τῶν θέσεων τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Ἡ πρώτη κατανομή, παρακολουθώντας τὶς βαθμίδες καὶ τὶς φάσεις ἀνάπτυξης τοῦ δεδομένου κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ, ἀποδίδει στους ἐπιμέρους μηχανισμοὺς τὸ ρόλο πού ὁ καθένας ἐπιτελεῖ.

Μετάφραση: Δ. Μηλιάκης

Μύθος και ιδεολογία

τοῦ Θεόφιλου Α. Βέικου

Τρία ἐρωτήματα μπαίνουν ἐδῶ: Πρῶτα, ἂν εἶναι δυνατὴ ἢ νοητὴ ιδεολογία χωρὶς μῦθο. Ὑστερα, ἂν ὑπάρχουν σημεῖα ποὺ διακρίνουν καθαρὰ τὸ μῦθο ἀπὸ τὴν ιδεολογία. Καὶ τέλος, ἂν δώσουμε στὸ πρῶτο ἐρώτημα ἀρνητικὴ ἀπάντηση καὶ στὸ δεύτερο θετικὴ, πῶς συμβιβάζονται οἱ δύο αὐτὲς ἀπαντήσεις.

Τί εἶναι ιδεολογία; Καὶ τί εἶναι μῦθος; Εἶναι φυσικὰ ἀδύνατο νὰ ἀναπτύξουμε ἐδῶ σφαιρικὲς θέσεις πάνω στὸ τί εἶναι ιδεολογία καὶ στὸ τί εἶναι μῦθος. Μποροῦμε μόνο νὰ διαγράψουμε ἕνα σχῆμα σχέσεων ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ δύο. Καὶ ἀπὸ τὸ σχῆμα αὐτὸ θὰ γίνῃ φανερὸ μὲ ποῖο νόημα μιλοῦμε ἐδῶ γιὰ μῦθο καὶ ιδεολογία.

Ἄν ἡ ιδεολογία εἶναι τὸ σύνολο τῶν ιδεῶν ποὺ δίνουν ἔκφραση σὲ μιὰ ἱστορικὴ κοινωνικὴ πραγματικότητα (καὶ μαζὶ τὴ μεταμορφώνουν καὶ τὴν ἀλλάζουν), οἱ ιδέες αὐτὲς (φιλοσοφικὲς, θρησκευτικὲς, καλλιτεχνικὲς κ.λπ.) δὲν ἀποτελοῦν αὐτοδύναμες προσδιοριστικὲς δυνάμεις (σὰν *Urhänomene* λογοῦχάρη τύπου Goethe ἢ σὰν «ψυχὲς τῶν πραγμάτων» τύπου Schelling). Αὐτὸ θὰ ὀδηγοῦσε σὲ μιὰ μυθοποίηση τῶν ιδεῶν. Οἱ ιδέες δὲν εἶναι μαγικὲς φιγούρες ποὺ κινοῦνται ἀνάμεσα σὲ μᾶς καὶ στὰ πράγματα, κατεβασμένες ἀπὸ τὸν οὐρανό. Οἱ ιδέες εἶναι πάντοτε συγκεκριμένες, δηλαδὴ μὲ συγκεκριμένη κοινωνικὴ ἀναφορά (καὶ τέτοιες εἶναι ἐπίσης ἐκεῖνες ποὺ ἔκφράζονται ἀφηρημένα).

* Ἐκεῖνο ἴσως ποὺ δένει μὲ τὸν πιὸ ριζικὸ καὶ ἄμεσο τρόπο τὶς ιδέες μὲ τὴ συγκεκριμένη κοινωνικὴ βάση εἶναι ἡ γλώσσα. Ὁ δεσμὸς αὐτὸς χαρακτηρίζει ὅλες τὶς ιδέες ποὺ συνυφαίνονται μὲ τὶς ἱστορικὲς λειτουργίες ἀλλὰ πιὸ πολὺ τὶς πολιτικὲς ιδέες σὰν ἀντανεκλάσεις μιᾶς πραγματικότητας ὅπου συγκλίνουν οἱ συνέπειες ὅλων τῶν λειτουργιῶν τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Δὲν εἶναι παράξενο ποὺ οἱ πιὸ πολλὲς καὶ οἱ πιὸ σημαντικὲς πολιτικὲς λειτουργίες εἶναι γλωσσικὲς (διαβουλεύσεις, ἔριδες καὶ ἀνταγωνισμοί, συνδιαλλαγές, συνομιλίες, ἀπειλές, ὕβρεις, ὑποσχέσεις, παραινέσεις, δηλώσεις, κριτικὴ καὶ ἐπιχειρηματολογία, προπαγάνδα κ.λπ.). Ἄν, λοιπόν, ὁ λόγος (ὁμιλία) εἶναι τὸ κεφάλαιο τῆς πολιτικῆς, εἶναι φυσικὸ ἢ πολιτικὴ νὰ πάει παρέα μὲ τὸ μῦθο, τὸ λόγο δηλαδὴ ποὺ ἔκφωνεῖται καὶ λέγεται σὰν «ἱστορία», καὶ μάλιστα μὲ μιὰ δραματικὴ ποιότητα (αὐτὸ ποὺ πιὸ πολὺ σήμαινε πρωταρχικὰ ὁ ἑλληνικὸς «μῦθος»). Ἡ πολιτικὴ εἶναι δράμα.¹ Εἶναι φυσικὸ, λοιπόν, ἡ ιδεολογία σὰν πολιτικὴ ποίηση νὰ διαμορφώνεται μὲ μυθικὰ στοιχεῖα. Ὅπως οἱ θρησκευτικοὶ μῦθοι ποὺ γιὰ νὰ εἶναι ζωντανοὶ πρέπει νὰ

1. Τὸ συμπέρασμα τοῦ Lee C. McDonald, *Myth, Politics and Political Science*, West. Polit. Quart. (1969), σελ. 144, πὼς «χωρὶς κάποια μυθικὰ στοιχεῖα ἢ γλώσσα τῆς πολιτικῆς εἶναι ἀτελέσφορη» θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ συνδεθῇ μὲ τὴ θέση πὼς ιδεολογία χωρὶς μῦθο δὲν ὑπάρχει (μιὰ ιδεολογία, νὰ ποῦμε, προλεταριακῆς κυριαρχίας δὲν μπορεῖ νὰ λειτουργεῖ χωρὶς ἕναν πυρήνα μυθικῶν παραστάσεων).

λειτουργούν μέσα στη λατρευτική πράξη, οί μύθοι στην πολιτική δὲν ὑπάρχουν παρὰ σάν ζωντανές λειτουργίες πού μᾶς ὑποβάλλουν μᾶλλον νά κἀνομε πράγματα, παρὰ νά ἐννοοῦμε ἢ νά ἐξηγοῦμε τὸν κόσμο. Μ' αὐτὸ τὸ νόημα, οί πολιτικοί μύθοι εἶναι γενικὲς πίστεις πού προβάλλονται γιὰ μαζικὲς κινητοποιήσεις σὲ κοινωνικά κινήματα,² δίνοντας ἔκφραση, σχῆμα καὶ νόημα στὶς τάσεις καὶ τὶς ἀνορθόλογες παρορμήσεις τῶν ἀνθρώπων καὶ προσανατολίζοντας πρὸς τὸ μέλλον τὴ συλλογικὴ συμπεριφορὰ. Ἔτσι οί πολιτικοί μύθοι ἀποτελοῦν, σίγουρα, κύρια συστατικὰ στοιχεῖα τῆς ἰδεολογίας. Δὲν ἐννοοῦμε τοὺς μύθους αὐτοὺς σάν πλάνες πού συνεπαίρουν τοὺς ἀνθρώπους, τοὺς τυφλώνουν καὶ δὲν τοὺς ἀφήνουν νά δοῦν τὴν ἀλήθεια, ἢ σάν ἐπινοήσεις πού θὰ ἔπρεπε νά πεταχτοῦν στὸν σκουπίδοτενεκὲ τῆς ἱστορίας. Γιατὶ ἡ συνηθισμένη κατηγορία πού ἀπευθύνεται συχνὰ στὴν ἰδεολογία, εἶναι πὼς αὐτὴ λειτουργεῖ αἰχμαλωτίζοντας τὰ ἄτομα καὶ τὶς ὁμάδες μὲ ὀλοκληρωτικὲς ἐντυπώσεις· κι αὐτὲς δὲν ἔχουν πέραση παρὰ ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει λειψὴ γνώση καὶ μειωμένη βούληση γιὰ ἀλήθεια. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ ἰδεολογία παρουσιάζεται κατακερματισμένη σὲ ποικίλες ἢ καὶ ἀντίμαχες μορφές, πού καθεμιὰ μονοπωλεῖ γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς τὴν ἀλήθεια καὶ ὅλες οί ἰδέες ἔξω ἀπ' αὐτὴν εἶναι παραπλανητικὲς, ψεύτικες καὶ ἐχθρικές πρὸς τὴν ἀλήθεια.

Ἡ πρώτη θέση μου εἶναι πὼς δὲν ὑπάρχει ἰδεολογία χωρὶς μυθικὲς παραστάσεις, ἰδέες καὶ πίστεις. Βέβαια, ὁ μύθος σάν συστατικὸ στοιχεῖο πολιτισμικῶν λειτουργιῶν εἶναι ἰδεολογία, μὰ καὶ μέσα ἀπ' αὐτὸν ἐκφράζονται ἰδέες (πολιτικὲς, φιλοσοφικὲς, θρησκευτικὲς, καλλιτεχνικὲς κ.λπ.), πού προσδιορίζονται βασικά ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ ἀντικαθρεφτίζονται τὴν κοινωνία. Ἀλλὰ ἡ ἰδεολογία διαμορφώνεται ἔτσι ὥστε νά μπορεῖ νά λειτουργεῖ σάν ἐργαλεῖο ἢ σύνολο ἀπὸ ἐργαλεῖα γιὰ σκοποὺς πού προσανατολίζουν τὴ δράση καὶ καθοδηγοῦν τὶς ἀνθρώπινες δραστηριότητες. Μ' αὐτὸν τὸ χαρακτήρα, ἡ ἰδεολογία εἶναι σάν ἐπιστήμη, πού κύριο γνώρισμά της εἶναι ὁ μελλοντικὸς προσανατολισμός.³ Ὡστόσο, ἀντίθετα πρὸς τὴν ἐπιστήμη, ἡ

ἰδεολογία δὲν εἶναι μόνο πρὸς τὸ μέλλον στραμμένη· εἶναι στραμμένη καὶ πρὸς τὸ παρελθόν καὶ προβάλλει ὁράματα τοῦ παρελθόντος πού φωτίζουν τὸ παρὸν καὶ παραπέμπουν στὸ μέλλον. Μ' αὐτὸ τὸ νόημα, ἡ ἰδεολογία ἐξηγεῖ τὴν κοινωνία καὶ τὴν ἱστορία ὡς ὀλότητα, «φωτίζοντας» παρελθόν, παρὸν καὶ μέλλον. Ἡ ἰδεολογία εἶναι συγκεκριμένη.

Ἀντίθετα, ὁ μύθος εἶναι ἀφηρημένος. Αὐτὸς συντίθεται ἀπὸ ὀλικὲς ἐντυπώσεις καὶ καθολικὰ ὁράματα ἢ ὄνειρα πού ἀγκαλιάζουν ὅλο τὸ χρόνον (παρελθόν, παρὸν, μέλλον) καὶ τὰ πάντα. Ἀποδίδει μάλιστα μιὰ ὀλοκληρωτικὴ ἀλήθεια, μὲ τὴν αὐτονόητη ἀξίωση νά πιαστοῦν τὰ ὑποκείμενα (ἄτομα καὶ ὁμάδες) ἀπὸ αὐτὴν καὶ νά ἐνεργοῦν αἰχμαλωτισμένα ἀπὸ ὀλοκληρωτικὲς παραστάσεις.⁴ Ἐνας μύθος μπορεῖ νά ξεκινᾷ ἀπὸ μιὰ συγκεκριμένη ἐπιμέρους παράσταση. Ὁ Οἰδίποδας ἦταν ἴσως ἱστορικὴ μορφή· ἀλλὰ ἔγινε μύθος μὲ τὸ νά ὑποβληθεῖ σὲ μιὰ διαδικασία ἀφαίρεσης ἀπὸ τὴν συγκεκριμένη ἐμπειρία, ὥστε μὲ τὴν ὀλικὴ μυθικὴ παράσταση πού διαμορφώθηκε νά πάρουν σχῆμα καὶ περιεχόμενο ὅλες οί πραγματικὲς καὶ ἀπατηλὲς οἰδιπόδειες ἐμπειρίες τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ ἰδεολογία δὲν εἶναι ἀφαίρεση ἀπὸ τὴν συγκεκριμένη ἐμπειρία. Ἀντίθετα αὐτὴ ἀντανακλᾷ μέσα στὴ συνείδησή μας μιὰ συγκεκριμένη κοινωνικὴ πραγματικότητα, ὅπου φυσικὰ περιλαμβάνονται καὶ οί δυνατότητες, δηλαδὴ τὰ ὁράματα, τὰ ὄνειρα καὶ τὰ ἰδανικά πού ἐκφράζουν τὶς τάσεις τῆς γιὰ ἀλλαγὴ. Ὁ ρυθμὸς τῆς ἀλλαγῆς ἐξαρτᾶται βέβαια ἀπὸ τὴν ἔνταση τῶν προβλημάτων καὶ τῶν ἀντιφατικῶν καταστάσεων πού συνειδητοποιοῦνται, καὶ μαζὶ ἀπὸ τὶς δυνατότητες τῶν ἀνθρώπων νά λύνουν καὶ νά προωθοῦν τὰ προβλήματά τους. Μ' αὐτὸ τὸ νόημα, ἡ ἰδεολογία μᾶς δίνει τὴν αἴσθηση τοῦ ἄλματος στὸ μέλλον. Αὐτὴ παρουσιάζεται νά ἀπεικονίζει τὴν ὅλη κοινωνικὴ πραγματικό-

ἐλαφρὰ σύγκριση πού πρέπει νά ὑπάρχει ἐδῶ, ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ Lee McDonald δὲν προϋποθέτει τὸ μύθο σάν παραγωγικὸ καὶ λειτουργικὸ στοιχεῖο μέσα στὴν ἰδεολογία. Ὁ μύθος μάλιστα τῆς κατάκτησης τοῦ κόσμου μπορεῖ νά βρεθεῖ καὶ σὲ κοινωνίες πού δὲν εἶχαν φτάσει ἢ δὲν ἔφθασαν ἀκόμη στὸ στάδιο τῆς ἐπιστημονικῆς ὀρθολογικότητας. Σύμφωνα μὲ μιὰ παρατήρηση τοῦ André Malet, *Mythos et Logos*, Γενεύη 1962, σελ. 282, «ὁ πρωτόγονος χρησιμοποιοῖ τὸ μύθο σάν ἐργαλεῖο γιὰ νά ἐξουσιάζει τὸν κόσμο» (τὸ παραθέτει ὁ Jacques Dougnès, *L'Homme et son Mythe*, Παρίσι 1968, σελ. 35). Τὸ μεγαλοφάνταστο, λοιπόν, ὄνειρο τῶν ἀνθρώπων νά κατακτήσουν τὸν κόσμο δὲν φαίνεται νά εἶναι ὄνειρο τῶν λίγων αὐτῶν τελευταίων αἰῶνων τῆς ἐπιστήμης ἀλλὰ παλιὸ ὄνειρο: Αὐτὸ διαποτιεῖ μᾶλλον ὅλους τοὺς αἰῶνες πρωτόγονης ζωῆς, καθὼς οί ἄνθρωποι προσάρμοζαν συνεχῶς στὸ μύθο τὴ γνώση (ἀκόμη καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση).

4. Παίρνω ἐδῶ τὸ μύθο μ' ἕνα νόημα σάν αὐτὸ πού προσδιορίζει ὁ Ernst Cassirer, *Sprache und Mythos*, Λιψία-Βερολίνο 1925, λέγοντας πὼς ἡ μυθικὴ συνείδηση χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ ὅτι «ὀλόκληρο τὸ ἐγὼ ὑποχωρεῖ σὲ μιὰ ὀλικὴ ἐντύπωση, "κατέχεται" ἀπ' αὐτὴν» (σελ. 29), ἢ ὅτι στὸ μύθο ἡ συνείδηση δὲν ἀντιμετωπίζει τὰ δεδομένα τῆς μὲ μιὰ στάση ἐλεύθερου στοχασμοῦ παρὰ «εἶναι ἀπλὰ αἰχμαλωτισμένη ἀπὸ μιὰ ὀλικὴ ἐντύπωση» (σελ. 47). Καὶ ὁ Bronislaw Malinowski, *Myth in Primitiv Psychology*, Λονδίνο 1926, σελ. 23, δέχεται τὸ μύθο ὄχι σάν ἐξήγηση πού ἀποσκοπεῖ στὴν ἱκανοποίηση ἐπιστημονικῶν ενδιαφερόντων παρὰ σάν παράσταση πού πραγματώνει τὴν ἀναβίωση τῆς πρωταρχικῆς πραγματικότητος σὲ μορφή διήγησης καὶ ἐξυπηρετεῖ βαθιὲς θρησκευτικὲς νοσταλγίες καὶ ἠθικὲς ἀνάγκες ἢ ἐξηγήσεις κοινωνικῆς ὑποταγῆς καὶ κοινωνικῶν αξιώσεων.

2. Μὲ τέτοιο νόημα ὁ Georges Sorel, *Réflexions sur la violence*, Παρίσι 1972 (1908), σελ. 38, μιλοῦσε γιὰ «ἐπαναστατικούς μύθους» πού «ἐπιτρέπουν νά καταλάβουμε τὴν ἐνεργητικότητα, τὰ αἰσθήματα καὶ τὶς ἰδέες τῶν λαϊκῶν μαζῶν, καθὼς αὐτὲς ἐτοιμάζονται νά μπουδῶν σ' ἕναν ἀποφασιστικὸ ἀγῶνα».

3. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Francis Bacon ὡς σήμερα λένε συχνὰ πὼς σκοπὸς τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἡ κατάκτηση τοῦ κόσμου. Ὁ σκοπὸς αὐτὸς ὑπονοεῖται πάντοτε ἀνοιχτὸς γιὰ πραγμάτωση, καὶ τὸ imperium hominibus εἶναι πάντοτε μιὰ πραγματικότητα τοῦ μέλλοντος. Ἔτσι ἡ κατάκτηση καὶ ὁ ἔλεγχος τοῦ μέλλοντος γίνονται ἕνας μύθος πρὸ ὑπόκειται σὲ κάθε ἐπιστήμη (καὶ στὴν πολιτικὴ ἐπίσης ἐπιστήμη) καὶ πού βρισκεται στὸν ἀνθεκτικὸ σκληρὸ πυρῆνα τῆς «ἰδεολογίας τῆς ἐπιστήμης». Ὁ Lee McDonald, *ὁπ. παρ.*, σελ. 149, διατυπώνει μιὰ αὐτοδύναμη σκέψη πού ἀξίζει νά σχολιαστεῖ. Αὐτὸς λέει: «Μποροῦμε ἴσως νά ποῦμε πὼς, ἐνῶ ὁ Προμηθεϊκὸς μύθος καὶ ὁ Φαουστικὸς μύθος εἶναι σχετικοὶ μὲ τὴν ἐπιστήμη, ἡ κατάκτηση καὶ ὁ ἔλεγχος τοῦ μέλλοντος δὲν εἶναι ὁ μύθος παρὰ ἡ ἰδεολογία τῆς ἐπιστήμης». Ἡ

τητα αλλά με μιὰ μοναδική συγκίνηση που προκαλεί στα άτομα και στις ομάδες, τὴ συγκίνηση που νιώθουμε στα ὄρια τωρινού και μελλοντικού, πραγματικού και ιδανικού. Και ἡ ἰδεολογία μᾶς συνεπαίρνει συναισθηματικά γιατί «ὑπόσχεται» πῶς οἱ πράξεις μας θὰ ἑναρμονιστοῦν με τοὺς σκοπούς μας και οἱ ἀπλές ἰδέες μας θὰ συνταιριαστοῦν με τὶς σύνθετες και πολύπλοκες ἀνθρώπινες καταστάσεις. Σίγουρα, δὲν ὑπάρχει καμιά «προδιατεταγμένη ἁρμονία» ἀνάμεσα στις ἰδέες μας και στη συνυφασμένη μ' αὐτὲς ἀτομική και συλλογική συμπεριφορά, ἀλλὰ ἡ ἰδεολογία ἐξηγεῖ τὴν πραγματικότητα που ζοῦμε, κι αὐτὴν που πρόκειται νὰ ἐρθεῖ, σὰν νὰ ὑπῆρχε πραγματικά μιὰ τέτοια ἁρμονία. Πρόκειται για ἕναν ἰδιαίτερο, ἄξονικό μῦθο που διαποτίζει τὴν ἰδεολογία, μιὰ δηλαδή ἀπατηλὴ παράσταση που κινεῖ τὴν πράξη και δίνει σ' αὐτὴν σχῆμα, προοπτική και νόημα. Δὲν εἶναι πλάνη (με τὸ νόημα πῶς δὲν εἶναι ἀλήθεια) παρὰ ἕνα εἶδος ἀπατηλῆς παράστασης που ἐπενεργεῖ ἰσχυρὰ στὴν πραγματικότητα και φέρνει σὲ φῶς πολλές «ἀλήθειες». Ὁ μῦθος αὐτὸς ἀνήκει σὲ μιὰ οἰκογένεια μῦθων που ἡ λειτουργία τους βασίζεται στὴν πίστη πῶς οἱ ἀπλές ἰδέες μας μποροῦν νὰ ἐφαρμόζονται μέσα στα σύνθετα συμβάντα που συνθέτουν τὴ ζωὴ μας. Ὁ «λαός», γιὰ παράδειγμα, γίνεται μυθική ὄντοτητα με ἀφαίρεση ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη ἱστορική ἐμπειρία. Ἄλλὰ ὁ λαός, ἡ μυθική αὐτὴ μὴ ἱστορική ὄντοτητα (μιὰ και δὲν ἔχει τὸ συγκεκριμένο στοιχεῖο τῆς ἱστορικής συνέχειας) που ἐπενδύεται σὲ ποικίλες ἰδεολογίες (στὴ φιλελεύθερη και στὴ συντηρητική, στὴ μαρξιστική, και πιὸ χαρακτηριστικά στὴ φασιστική-ἐθνικοσοσιαλιστική ἰδεολογία), λειτουργεῖ τόσο πλατιά μέσα στὴ συγκεκριμένη πολιτική πραγματικότητα, ὥστε νὰ δημιουργεῖ πραγματική ἱστορία. (Δὲν εἶναι παράξενο που μεγάλο μέρος τῆς ἱστορίας, μερικὲς φορές και ὅλη ἡ ἱστορία, γράφεται σὲ ὄνομα τοῦ λαοῦ.)⁵ Εἶναι ἕνας λειτουργικός μῦθος που, ἀντίθετα με πολλές μὴ λειτουργικές φιλοσοφικές «ἀλήθειες» —ἀν και ὄχι λιγότερο μυθιστορηματικές—, κινεῖ τὴ μαζική δράση στὴ συγκεκριμένη κοινωνική πραγματικότητα. Ὁ μῦθος αὐτὸς ὅπως και ὄλοι οἱ ζωντανοὶ πολιτικοὶ μῦθοι δὲν ἔχουν σαφὴ ἀντιστοιχία με τὴν ἱστορικοκοινωνική πραγματικότητα, ἀλλὰ γίνονται πραγματικοὶ παράγοντες στὴ διαδικασία ἀλλαγῆς τοῦ κόσμου. Εἶναι πλάνες που ἀποτελοῦν τὶς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις γιὰ νὰ ἐρχονται σὲ φῶς ἀλήθειες, τάσεις ἔξω ἀπὸ τὴν πραγματικότητα που εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ νὰ φέρνουν πραγματικές και, μερικὲς φορές, ριζικές ἀλλαγές τῆς κοινωνίας. Ἄπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη οἱ ἰδεολογίες, και οἱ μῦθοι μέσα σ' αὐτὲς, σχετίζονται με τὴν ἀλήθεια. Οἱ ζωντανὲς ἰδέες εἶναι ἀληθινές (οἱ καλὲς και οἱ κακὲς ἰδέες). Και τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ τοὺς ζωντανούς μῦθους. Οἱ ἀνθρώποι που εἶναι πιασμένοι ἀπὸ τέτοιες ἰδέες και ἀπὸ

τέτοιους μῦθους, πιστεύουν σ' αὐτοὺς ολοκληρωτικά και προτιμοῦν συχνὰ νὰ θυσιάζονται γιὰ τὶς ἀλήθειες τους παρὰ νὰ τὶς ἀπαρηθοῦν ἢ νὰ τὶς συζητήσουν με τὸν ἀντίπαλο.

Ἐδῶ, ὥστόσο, μπορούμε νὰ διακρίνουμε μιὰ οὐσιαστική διαφορά ἀνάμεσα στὴν ἰδεολογία και στὸ μῦθο. Οἱ πολιτικοὶ μῦθοι που σχηματίζουν τὸν πυρήνα μιᾶς ἰδεολογίας δὲν συζητοῦνται φυσικά ποτέ. Ἄλλὰ γύρω ἀπὸ τὸν σκληρὸ πυρήνα ὑπάρχουν μεταβλητὲς ἰδέες που βρισκονται σὲ συνεχή κίνηση και ἀνάπτυξη με τὸν ἀνταγωνισμό που λαμβάνει χώρα στὴν ἰδεολογική ἀρένα, με τὴν «ἰδεολογική πάλη». Κύριο χαρακτηριστικό τῶν ἰδεῶν και τῶν ἰδεολογιῶν εἶναι ἡ πάλη τους. Αὐτὴ ἀποτελεῖ σίγουρα δομικὸ και λειτουργικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς σύγχρονης κουλτούρας. Οἱ ἀνθρώποι, και μάλιστα πιὸ πλατιά και πιὸ ἔντονα σήμερα, ἔχουν ἀντίθετες ἰδέες γιατί εἶναι ἀντίθετα τοποθετημένοι ἀπέναντι στοὺς παρελθόν και κυρίως γιατί εἶναι ἀντίθετα προσανατολισμένοι πρὸς τὸ μέλλον. Αὐτοὶ διαφωνοῦν πιὸ πολὺ γιατί οἱ ἰδέες και τὰ ἰδανικά τους, τὰ σχέδια και τὰ ὄνειρά τους γιὰ τὸ ποια θὰ εἶναι ἡ μελλοντική κοινωνία τους και πῶς θὰ τὴν ἐγκαθιδρῶσουν εἶναι πολὺ διαφορετικά μεταξύ τους. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὁ ἰδεολογικὸς πόλεμος. Ἄλλὰ σὰν ὅπλα οἱ ἰδέες —ὄχι μόνο οἱ κακὲς παρὰ και οἱ καλὲς ἰδέες— εἶναι επικίνδυνες, καθὼς αὐτὲς γίνονται μέσα πολεμικής, ὄργανα διανοητικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ, φανατισμοῦ και προπαγάνδας. Ὁ πόλεμος αὐτὸς, που μιὰ μορφή του στὴν ἐποχὴ μας εἶναι ἡ ἰδεολογική πάλη ἀνάμεσα στὸν δυτικὸ «ἐλεύθερο» (ὅπως αὐτονομάζεται) κόσμο και στὸν ἀνατολικὸ σοσιαλιστικὸ κόσμο, παρουσιάζεται και ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς σὰν τάση νὰ χτυπηθοῦν οἱ ἀντίπαλες ἰδέες ἢ νὰ ὑπονομευτοῦν και νὰ καταστραφοῦν: οἱ ἐχθρικές ἰδέες πρέπει νὰ καταπιεστοῦν και νὰ πέσουν, ὥστε νὰ μπορέσουν οἱ δικὲς μας ἰδέες νὰ φανοῦν και νὰ λάμψουν.

Ἀντίθετα, ὁ μῦθος προβάλλεται ἀπὸ μιὰ θέση ὑπεροχῆς. Αὐτὸς δὲν δίνει μάχες. Ὅσο ζεῖ, εἶναι ριζωμένος στὴν πραγματικότητα. Ὁ ἐκφυλισμὸς και ἡ πτώση τῶν μῦθων γίνονται σιγὰ σιγὰ, και πάνε μαζί με τὴν ἐνδυνάμωση και ἀνάπτυξη τῆς ὀρθολογικότητας που ἐπιδείχνει ἡ ὀργάνωση μιᾶς κοινωνίας. Συχνά, βέβαια, ἡ πορεία ὀρθολογικοποίησης ἔχει συνέπεια τὴ γένεση και ἀνάπτυξη νέων μῦθων. Και οἱ μῦθοι αὐτοί, ὅσο εἶναι ζωντανοί, δὲν θεωροῦνται ἐχθρικοί πρὸς τὸ λόγο. Παράδειγμα, ὁ σύγχρονος μῦθος τῆς «καθαρῆς» (ἀπὸ «ἰδεολογικὲς παραμορφώσεις») ἐπιστήμης.

Ἡ ἰδεολογία, λοιπόν, συνυφαίνεται με μῦθους που λειτουργοῦν σὰν ὄργανα τὰ ὁποῖα θέτουν σὲ κίνηση τὶς μάξες, σὰν «ὄχηματα» πολιτικής κινητοποίησης. Με κριτήρια αὐστηρὰ ὀρθολογικά, παριστάνουμε τὶς μυθικές ὄντοτητες με τὶς ὁποῖες λειτουργεῖ ἡ ἰδεολογία σὰν επικίνδυνα πλάσματα, που μᾶς γοητεύουν και μᾶς τυφλώνουν, και τὴν ἀλήθεια σὰν ὄντοτητα που κατα-

5. Ὅπως εἶναι λογουχάρη, ἀνάμεσα σὲ πολλὲς ἄλλες, ἡ *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ* τοῦ W. Miller, ἡ *Ἱστορία τοῦ Ἀγγλικοῦ Λαοῦ* τοῦ E. Halevy, ἡ *Ἱστορία τοῦ Γερμανικοῦ Λαοῦ* τοῦ J. Jansen, ἡ *Ἱστορία τοῦ Ἰταλικοῦ Λαοῦ* τοῦ J. Trevelyan, κ.λπ.

πιέζεται από το μύθο. Το συνακόλουθο αίτημα της «ἀποϊδεολογικοποίησης» πάει έτσι μαζί με το αίτημα της «ἀπομυθοποίησης»: Μια θετική και ρεαλιστική πολιτική μπορεί να αυτοθεωρείται «πολιτική χωρίς ιδεολογία», ἀλλ' αυτή είναι ἀναπόφευκτα δεμένη με μια πολύ σαφή ιδεολογία, πού συνήθως ἐρωτοτροπεί με την ιδεολογία της ἐπιστήμης ως πολιτικά «οὐδέτερης». Όπως η ιδεολογία, η ἐπιστήμη χρησιμοποιείται βέβαια για σκοπούς ἐλέγχου, μέτρησης και πρόβλεψης στις ἀνθρώπινες υποθέσεις. Ἄλλ' αυτή δὲν δέχεται μυθικές παραστάσεις για να ἐξηγήσει την πραγματικότητα, παρὰ την κατακτᾶ σιγά σιγά και την ἐλέγχει με θετικά μέσα. Ἡ ιδεολογία της ἐπιστήμης βρῖσκεται βασικά στην κατάρτηση και ἐξήγηση τοῦ κοινωνικοῦ κόσμου — ὄχι τόσο αὐτοῦ πού ὑπῆρξε ἢ ὑπάρχει, ὅσο αὐτοῦ πού πρόκειται να ἔρθει σὲ ὑπαρξη. Ἄλλὰ προσπαθώντας να φτάσουμε σὲ μιὰ πολιτική χωρίς ιδεολογία, κινδυνεύουμε να χαθοῦμε μέσα σὲ μιὰ πολιτική χωρίς ἀνθρώπους, και ἀποβλέποντας σὲ μιὰ «καθαρή» ἐπιστήμη, ἀπαλλαγμένη ἀπὸ την «ιδεολογική ἀκαθαρσία», τὸ ἀποτέλεσμα μπορεί να εἶναι ἀπώ-

λεια ἐπαφῆς με την ἴδια την κοινωνική πραγματικότητα. Θέλοντας να ἀποφύγουμε την ἐξάρτησή μας ἀπὸ τις ιδεολογίες, μπορούμε να πετύχουμε να γίνουμε «θετικοί» και «ρεαλιστές» χωρίς φαντασία και ζωή.

Ἐνῶ, λοιπόν, ἡ ιδεολογία σὰν «πολιτική ποίηση» (με ὄλο τὸ πλούσιο νόημα τοῦ ποιητικοῦ για τὴ ζωὴ μας) λειτουργεῖ μεταβλητὰ με ζωντανούς μύθους - παράγοντες πολιτικῆς βασικά κινήσεως, οἱ μύθοι ἀντίθετα δὲν λειτουργοῦν μέσα στην ιδεολογική πάλη παρὰ μόνο σὰν σταθερές. Αὐτοὶ σχηματίζουν ἕναν σκληρὸ και ἀνθεκτικὸ πυρήνα, πού ἐμπνέει οὐσιαστικά και κινεῖ τὴ δράση, και γύρω ἀπ' αὐτὸν ἀναπτύσσονται και ἀναμοχλεύονται στην ιδεολογική ἀρένα ὄλες οἱ μεταβαλλόμενες ιδέες. Ἔτσι, ἐνῶ δὲν εἶναι δυνατὸ να λέμε ποιὸς μύθος ποιᾶς ιδεολογίας εἶναι σωστὸς και ποιὸς εἶναι λανθασμένος (αὐτὸ τὸ ἀφήνουμε στην κρίση τοῦ μέλλοντος πού εἶναι κλειστὸ βιβλίο για μᾶς), ἐκεῖνο πού κρίνει κάθε φορὰ την ιδεολογική πάλη και δίνει προβάδισμα στὸν ἕναν ἢ στὸν ἄλλο ἀντίπαλο εἶναι ἡ δύναμη τῶν μεταβαλλόμενων ιδεῶν μέσα σ' ἕναν μεταβαλλόμενο κόσμο.

«ΦΩΤΡΟΝ Α.Ε.» ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΣΕΩΣ
Λεωφ. Συγγροῦ 194 - Ἀθήνα, τηλ. 9515078

*Τὰ μηχανήματα φωτοστοιχειοθετήσεως
τῆς ΦΩΤΡΟΝ λειτουργοῦν με κομπιούτερ
και εξασφαλίζουν ἄριστη ποιότητα, μεγάλη
ποικιλία στοιχείων και ταχύτατη ἐκτέλεση.*

*Όγκώδη ἢ περίπλοκα συγγράμματα, πού
στὸ παρελθὸν ἀπαιτοῦσαν μῆνες ἐργασίας,
σήμερα μποροῦν να ἐτοιμαστοῦν σὲ μικρὸ
χρονικὸ διάστημα.*

*Ἡ ΦΩΤΡΟΝ διαθέτει 4 οἰκογένειες στοιχείων (Helvetica, Times
Roman, Caledonia, Optima) σὲ κυρία και ὄρθια, απλά, ἡμίχρονα
και μαῦρα, ἑλληνικά και λατινικά, σὲ 15 μεγέθη, και σὲ ὀποιοδήποτε
συνῆνηση.*

«Η εισβολή του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα.

Διερεύνηση της μεταπολεμικής περιόδου»
του Δ. Μπενά.

Παπαζήσης, Αθήναι 1976, σσ. 348+πίν.

Ο Δ. Μπενάς, με το βιβλίο του *Η εισβολή του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα*, έρχεται να προσθέσει μια σημαντική πηγή στοιχείων για όσους μελετούν το πρόβλημα της πρόσφατης ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας, ανάπτυξης που είναι αναντίρροπα δεμένη με τη φύση και τη λειτουργία του διεθνούς κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα. Το βιβλίο αυτό θα μπορούσε επίσης να είναι σημαντική πρόκληση για συζήτηση πάνω στα σχετικά θέματα αν ο συγγραφέας του το είχε συλλάβει από μια τέτοια οπτική, πράγμα που δεν είναι προφανές στο κείμενό του. Κι

όμως η συζήτηση επείγει· είναι, θα λέγαμε, στην ημερήσια διάταξη, χροίως μετά τη μεταπολίτευση του 1974 και, μέσα σ' ένα κλίμα αντιφάσεων και αντιθέσεων, την προοδευτική διατύπωση των κυβερνητικών προθέσεων σχετικά με τους δρόμους και τα όργανα της μελλοντικής ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας. Πολύ περισσότερο που το νόημα των κυβερνητικών εξαγγελιών δεν είναι πάντα σαφές για την κοινή γνώμη γενικά και για την αντιπολίτευση ειδικότερα, πράγμα που στην τελευταία περίπτωση είναι ιδιαίτερα αξιολογήσιμο. Κάποτε θα χρειαστεί να

καταλάβουμε καλά ότι η δημόσια, ή πολιτική ζωή, είναι όπως η φύση· δεν ανέχεται δηλαδή το κενό, και επομένως, όποιον χώρο δεν τον κατέχεις... τον κατέχει κάποιος άλλος.

Αλλά ως περιοριστούμε για την ώρα στο βιβλίο του Δ. Μπενά. Το υλικό του είναι πολύ πλούσιο, πλουσιότατο, θα λέγαμε πολυτελές, με την έννοια ότι υπεραφθονεί σε στοιχεία και αναφορές. Αντίθετα είναι λιγάκι απογοητευτικό ότι το πλήθος των στοιχείων φαίνεται κάπου κάπου να είναι το κύριο λογικό υπόβαθρο των συμπερασμάτων, και όχι η ακριβής τους ανάλυση και τοποθέτηση σε κάποιο γενικότερο πλαίσιο. Ο συγγραφέας προσπάθησε να αποφύγει την ανυπόφορη συνήθεια πολλών συγχρόνων μας διανοητών να «θεωρητικοποιούν» με βάση μια σειρά αναπόδεικτα αξιώματα, ή και μη αναγνωμένα από την εμπειρία θεωρήματα, διαλέγοντας άργα και ποῦ τὰ «στοιχεία» εκείνα που βολεύουν την ομαλή διεξαγωγή των συλλογισμών τους. Αξιέπαινη αντίδραση γιατί πραγματικά έχουμε φτάσει στο άπροχώρητο. Αλλά αυτό δεν σημαίνει, φυσικά, ότι απαλασσόμαστε από την υποχρέωση να ορίζουμε, σε γενικές γραμμές έστω, το πεδίο στο οποίο αναφέρουμε τις αναλύσεις των συγκεκριμένων δεδομένων. Έτσι δεν επιμένω και τόσο στην τακτοποίηση και παρουσίαση των στοιχείων του (που δυσκολεύουν σημαντικά την άμεση και πρακτική προοπτελαση της άναγνωσης) και έρχομαι στα στοιχεία αυτά καθαυτά, μεμονωμένα ή συνολικά, προτού επιστρέψω στην παραπάνω παρατήρηση.

1. Θα μπορούσε κανείς επί ώρες να βασανίζει τις στατιστικές και τὰ δεδομένα που χρησιμοποιεί ο Δ. Μπενάς χωρίς οί ένδεχόμενες μικρές αλλαγές ή διορθώσεις να αλλάζουν και πολύ τὰ συμπεράσματα του συγγραφέα ή του άναγνώστη. Το πρώτο πρόβλημα, για να μείνουμε για την ώρα στα πλαίσια που θέτει ο συγγραφέας, είναι ο τόπος και οί άποχρώσεις των κρίσεων και των εκτιμήσεων του.

Γενικά, πρόκειται για κρίσεις και εκτιμήσεις που έκφέρονται απόλυτα, χωρίς δηλαδή συγκρίσεις και άνα-

Και γραμματα γνωρίζω και γραμματα γνωρ

φορές σε άλλους τόπους και άλλους χρόνους. Έτσι, ανάμεσα στ' άλλα, ή προοπτική της ανάλυσης είναι αδύνατο να φανεί στον αναγνώστη: Παραδείγματα: στη σελ. 119 το ποσοστό των επενδύσεων στη μεταποίηση στις συνολικές ιδιωτικές επενδύσεις (13,7%) κρίνεται «καθαρά χαμηλό», «σαφώς μικρό και δυσανάλογο προκειμένου για μιὰ περίοδο εκβιομηχάνισης». Πώς είναι δυνατό να το κρίνει κανείς έτσι ξεκρέμαστο αυτό το στοιχείο, χωρίς να λάβει υπόψη του το ποσοστό των συνολικών επενδύσεων μέσα στο εθνικό εισόδημα ή το εθνικό προϊόν, τους συντελεστές κεφαλαίου των διαφόρων επενδύσεων στην συγκεκριμένη χώρα και στο δοσμένο χρόνο, τα ανάλογα ποσοστά σε άλλες χώρες με ανάλογα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά; Και δεν συζητώ το στοιχείο αυτό καθαυτό, που άλλοι υπολογισμοί το παρουσιάζουν έντελως διαφορετικά.

Στη σελ. 325 αναφέρεται ότι «έξακολουθούμε να εισάγουμε αποκλειστικά σχεδόν από τη Δύση» κεφαλαίουχικό εξοπλισμό και βιομηχανικά προϊόντα. Μιά απλή ματιά στις στατιστικές του ελληνικού εξωτερικού εμπορίου αρκεί να δείξει ότι το «αποκλειστικά σχεδόν» είναι πολύ υπερβολικό, ή δε εξέλιξη των εμπορικών μεριδίων των διαφόρων χωρών ή ομάδων χωρών στις ελληνικές εισαγωγές τα τελευταία δέκα έως δεκαπέντε χρόνια χαρακτηρίζεται από μιὰ διαφοροποίηση των προμηθευτών της χώρας τόσοση όση και μιὰ άλλη π.χ. χώρα της Μεσογείου δεν γνώρισε.

Γενικότερα, οί εκτιμήσεις του συγγραφέα σχετικά με το βάρος του ξένου κεφαλαίου στις τράπεζες, τις ασφαλίσσεις, το εμπόριο και τα μεταλλεία είναι επίσης ιδιαίτερα υπερβολικές αν συγκριθούν με ανάλογα στοιχεία, π.χ. για την Πορτογαλία και την Ισπανία, δύο χώρες που συνήθως συγκρίνονται με τη δικιά μας. Θά 'λεγα ότι το ίδιο ισχύει ακόμη και για τη βιομηχανία, αλλά δεν έχω υπόψη μου έντελως πρόσφατα στοιχεία (μετά το 1972).

Ανάλογες παρατηρήσεις θά μπορούσε να κάνει κανείς για το σχετικό βάρος του εξωτερικού δανεισμού, τη σχετική σημασία της αύξησης της

βιομηχανικής απασχόλησης, των μεταναστευτικών ρευμάτων, την «έξοδο του αγροτικού πληθυσμού» κ.λπ. Σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις μιὰ συγκριτική ανάλυση θά μπορούσε να εισαγάγει αποχρώσεις και πιδ ζυγισμένες εκτιμήσεις, τόσο σε ό,τι αφορά το παρόν, όσο και, κυρίως, σε ό,τι αφορά τις προβλέψεις και τις προοπτικές των κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων στην Ελλάδα. Γιατί, φαντάζομαι, μόνο στη βάση μιās τέτοιας ανάλυσης μπορεί κανείς να καταλήξει σε «προτάσεις», αν και φυσικά θά πρέπει να είναι σαφές στη συνέχεια ποιός, σε ποιὰ πλαίσια, και στο όνομα τίνος κάνει τις «προτάσεις». Άλλά σ' αυτό επανέρχομαι παρακάτω.

2. Πάντα στα πλαίσια που θέτει ο συγγραφέας, ένα δεύτερο σημείο που προκαλεί προβλήματα στον αναγνώστη είναι ή έλλειψη ορισμένων γενικότερων αναλύσεων που ενδεχόμενα θά επέτρεπαν μιὰ σαφέστερη συζήτηση των όσων γράφει. Το πρόβλημα μπαίνει θά 'λεγα κιόλας από τον τίτλο του βιβλίου. Γιατί «είσβολή» των ξένων κεφαλαίων στην Ελλάδα; Όλο το πρώτο μέρος του βιβλίου μās πείθει ότι το ελληνικό αστικό καθεστώς εκλιπάρησε για χρόνια και έκανε ό,τι (νομικά, πολιτικά, διοικητικά κ.λπ.) μπορούσε για να επιτύχει την είσοδο των ξένων κεφαλαίων στη χώρα. Για ποιους λόγους το έκανε, ο συγγραφέας το εξηγεί όχι χωρίς κάποιες αντιφάσεις: από τη μιὰ μεριά μās διαβεβαιώνει πως ένα άλλο «μοντέλο» ήταν δυνατό μέσα στα αστικά πλαίσια, και από την άλλη αποδεικνύει ότι αν έγιναν βιομηχανικές επενδύσεις, αυτό οφείλεται σε μέγα μέρος στο διεθνές κεφάλαιο, πράγμα που καταλήγει στο ότι ένα άλλο «μοντέλο» ήταν δυνατό με κάποιους άλλους αστούς κι όχι αυτούς που έχει γνωρίσει και υποστεί ή χώρα! Άλλά το διεθνές κεφάλαιο γιατί «είσβαλε»; και γιατί στη δεκαετία του '60 ή «είσβολή» αυτή συνοδεύεται από σημαντικές αλλαγές που ο συγγραφέας επισημαίνει (αλλαγές που δεν έγιναν σε όλες τις προηγούμενες δεκαετίες, που κι αυτές γνώρισαν απ' την καλή το ξένο κεφάλαιο); Οί απαντήσεις σ' αυτά και σε άλλα ανάλογα ερωτήμα-

τα δεν εξαντλούνται ούτε από τη διάθεση «καταλήστευσης» των παραγωγικών μās πόρων (υπάρχουν και άλλοι), ούτε από τα σημαντικά προνόμια που παραχωρήθηκαν στα ξένα κεφάλαια. Πρόσφατα ο κ. Ξ. Ζολώτας επισήμανε πόσο μάταιο είναι να ελπίζει κανείς ότι θά προσελκύσει ξένα κεφάλαια, χάρη στις όποιες παραχωρήσεις μπορεί να κάνει (εξάλλου οί ελληνικές δεν είναι πια τίποτε, αν συγκριθούν με το σημερινό νομικό καθεστώς των ξένων επενδύσεων στην Αίγυπτο, την Τυνησία κ.λπ. —σημείωση δικιά μου), και τόνισε ότι ο βασικός παράγοντας για τις μετακινήσεις κεφαλαίων είναι ή δική τους στρατηγική σε διεθνή κλίμακα. Αύτη ακριβώς ή στρατηγική του ξένου κεφαλαίου σε σχέση με την Ελλάδα σήμερα δεν είναι πουθενά σαφής στο βιβλίο του Δ. Μπενά, εκτός από αφορισμούς του τύπου «είναι γνωστό ότι το ξένο κεφάλαιο εκμεταλλεύεται τις εθνικές εγχώριες πρώτες ύλες, το φθηνό εργατικό κόστος, και παράλληλα δεν αναπτύσσει εδώ βιομηχανία ανταγωνιστική προς τη δική του, αλλά βασικά βιομηχανία συναρμολογήσεων» (σελ. 124), φράση διαλεγμένη ανάμεσα σε άλλες γιατί περιέχει συνολικά, εκτός από εκείνο το «εθνικές εγχώριες», δύο τουλάχιστον ανακρίβειες και μιὰ λογική αντίφαση: το ξένο κεφάλαιο στην Ελλάδα δεν εκμεταλλεύτηκε τις εθνικές πρώτες ύλες, αφού κάνει «βασικά βιομηχανικές συναρμολογήσεις», το συνολικό εργατικό κόστος κατά μονάδα προϊόντος είναι τουλάχιστον αμφίβολο αν σήμερα είναι χαμηλότερο στην Ελλάδα από την Ευρώπη, τέλος τα συναρμολογημένα στην Ελλάδα βιομηχανικά προϊόντα μπορούν άριστα να είναι ανταγωνιστικά προς τα ξένα είτε στην ίδια την αγορά της χώρας του ξένου επενδυτή είτε σε τρίτες χώρες. Η αντίφαση στη συγκεκριμένη περίπτωση οφείλεται στο ότι, σε τέτοια ανάλυση, το ξένο κεφάλαιο δεν μπορεί να αναλύεται αφηρημένα σαν κέντρο απόφασης. Έτσι το ερώτημα παραμένει για τον Δ. Μπενά και για άλλους, όλους μās τελικά, αν θέλουμε να προχωρήσουμε στην κατανόηση των τωρινών και μελλοντικών εξελίξεων της χώρας.

και γραμματα γνωριζω και γραμματα γνα

3. Σχετικά με τα παραπάνω ο Δ. Μπενάς θέτει και το αιώνιο θά 'λεγα πρόβλημα του χαρακτήρα της ελληνικής αστικής τάξης για να καταλήξει, σ' ένα ιδιαίτερα αδύνατο κεφάλαιο (σελ. 115-124), ότι η τάξη αυτή προσδέθηκε στο ξένο κεφάλαιο για να πετύχει προστασία, προνόμια, τεχνολογία, μεθοδολογία κ.λπ., και για να μπορέσει να προσαρμοστεί στην προοπτική του ανοίγματος της ελληνικής οικονομίας στη διεθνή αγορά, και ιδίως την ΕΟΚ. Σ' αυτήν την πολιτική της (το συγκεκριμένο κείμενο δεν αναφέρεται καθόλου στο κράτος ο αν ιδιαίτερο κέντρο εξουσίας) κατέληξε να μεταβάλει την διάρθρωση της παραγωγής «πρός όφελος του βιομηχανικού χαρακτήρα» και την ίδια τη διάρθρωση της βιομηχανίας «μεταφέροντας την τάση επενδύσεων στα κεφαλαιουχικά και ενδιάμεσα προϊόντα και αυξάνοντας τον όγκο και το ρυθμό παραγωγής καθώς και το μέγεθος των επιχειρήσεων» (σελ. 124). 'Επειδή όλα τα παραπάνω αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά της ανάπτυξης θά μπορούσε να υποθέσει κανείς πως τελικά το ξένο κεφάλαιο ή το κράτος (αν και ο Δ. Μπενάς δεν το αναφέρει εδώ ο αν ειδικό παράγοντα) ή και τα δυο μαζί «έβρισαν» κυριολεκτικά την ελληνική αστική τάξη και πέτυχαν το πέρασμα της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας από τον προκαπιταλιστικό της μαρσμο στη σύγχρονη διαδικασία καπιταλιστικής ανάπτυξης ή, τέλος, ότι η ελληνική αστική τάξη χρησιμοποιώντας το κράτος και το ξένο κεφάλαιο φέρθηκε τελικά άρχετα «έξυπνα» πετυχαίνοντας το παραπάνω πέρασμα που της έγγυαται σε μεγάλο βαθμό καλύτερες συνθήκες κυριαρχίας και σταθερότητας. Πέρασμα που σημαίνει όμως για μās και νέου τύπου εσωτερικές και εξωτερικές αντιθέσεις καθώς και νέες συνθήκες για τη λειτουργία των παλαιών. Μια συγκεκριμένη ανάλυση των παραπάνω σημείων θά ήταν καλόδεκτη και πραγματική συμβολή στη συζήτηση που στην άρχη αυτού του κειμένου σημείωνα ο αν αναγκαία. Δυστυχώς στο βιβλίο του Μπενά, μόλο που οι προϋποθέσεις υπάρχουν και που ο ίδιος ο συγγραφέας θά 'λεγα τις άκουμπάει με την πένα του, ή δυνα-

τότητα και ή ανάγκη μās τέτοιας θεώρησης δέν μεταφράζεται σε κείμενο και δέν άνοίγει τις πόρτες για παραπέρα συζήτηση.

4. Και όχι μόνο αυτό. 'Ο συγγραφέας, ενών χοντρικά διαθέτει ή θά μπορούσε εύκολα να διαθέσει όλα τα βασικά στοιχεία για κάτι τέτοιο, έπιμένει σε κάθε εικαιρία να μη «βλέπει» τις αλλαγές που χαρακτηρίζουν τόσο τον τομέα που μελετάει όσο και τους γύρω του τομείς και το σύνολο της κοινωνικοοικονομικής δομής της χώρας. 'Αμέτρητα είναι τα σημεία που εικονογραφούν αυτή την τάση, είτε είναι σημεία που τη στηρίζουν είτε είναι συνακόλουθά της. Καθένα από αυτά τα σημεία σε κάθε (μερικό ή γενικό) επίπεδο θέτει ερωτήματα ή ψευδοερωτήματα (άλλα τότε φταίει ή γενική θεώρηση του συγγραφέα) που «χαλάνε» την προσπάθεια μās, δυνατικά, γόνιμης συζήτησης, είτε γιατί συνίστανται στην άπλη επανάληψη παλαιών (όχι πάντα άθμελιώτων) άπόψεων ή μύθων είτε γιατί δέν γίνεται καθόλου σαφές από το συγγραφέα από ποια έναλλακτική ιστορική και πολιτική (σημερινή και μελλοντική) άποψη εκφράζεται. Παραδείγματα λίγο ως πολύ στην τύχη:

— 'Ο Δ. Μπενάς διεκτραγωδεί την έρήμωση της υπαίθρου (σελ. 321) που συνεπάγεται το «μοντέλο» της ελληνικής μεταπολεμικής ανάπτυξης. Τί μπορούμε να έννοήσουμε μ' αυτό; ότι ποσοτικά ο άγροτικός πληθυσμός μειώθηκε δραματικά τη στιγμή που οι πάντες σήμερα θεωρούν (κυρίως με την άπαραίτητη πιά αναφορά στην ΕΟΚ) ότι ή 'Ελλάδα έχει, σχετικά με άλλους περιπτώσεις, ένα υπερβολικά ύψηλο ποσοστό εργατικής δύναμης στη γεωργία; ή μήπως, όπως λέει σύντομα ο συγγραφέας, ότι ή έξοδος του άγροτικού πληθυσμού, αναπόφευκτη βέβαια, έγινε σε συνθήκες κοινωνικά και οικονομικά άπρογραμματίστες και άνορθολογικές; 'Αλλά άνορθολογικές για ποιόν; Για μεν τους εσωτερικούς ή εξωτερικούς μετανάστες ή συζήτηση δέν μπορεί να γίνει πάνω στην εκτίμηση όρθολογικό-άνορθολογικό, γιατί είναι θέμα γενικότερης ένταξής τους ή μη σε μια δυνατική διεργασία

κοινωνικού συνολικού έλέγχου στις κοινωνικοοικονομικές διαδικασίες. 'Όσο για το «μοντέλο» που εφαρμόστηκε, ίσως και εκεί δέν είναι θέμα όρθολογικού-άνορθολογικού, άλλα και αν ήταν με ποια στοιχεία μπορούμε να πούμε ότι όσα έγιναν και όπως έγιναν είναι «άνορθολογικά»; δηλαδή αντίθετα με τη βασική λογική του, αφού το ό,τι έγινε και το πώς έγινε ήταν στοιχείο συστατικό του «μοντέλου»;

— 'Ο συγγραφέας δέν καταπολεμάει την ιδέα της ξένης εισαγόμενης τεχνολογίας. Θεωρεί όμως ότι είναι άπαραδέκτο να πληρώνεται «χαράτσι» για την εισαγωγή της (για το «νοίκιασμά της») και ότι είναι άπαραίτητο να αγοράζεται (σελ. 332). 'Αλλά από ποιόν; από τις εθνικές εταιρείες που δέν υπήρχαν μέχρι να έλθει το ξένο κεφάλαιο, ή άπ' αυτές που ιδρύθηκαν μετά την «εισβολή» του; και τότε πώς θά τους έπιβληθεί μια τέτοια πολιτική; Φυσικά μπορεί οι πιο σημαντικές να εθνικοποιηθούν (όπως καταλήγει, τελικά, ο συγγραφέας). 'Αλλά τότε πώς θά πειστεί ο κάτοχος της τεχνολογίας να την πουλήσει (και όχι να τη νοικιάσει) στις εθνικοποιημένες εταιρείες; Είναι ρεαλιστική ή πρόταση αυτή σε ό,τι άφορā τους «κλάδους αίχμης», άπαραίτητους, και για το συγγραφέα, για μια «άληθινή έκβιομηχάνιση»; είναι ή λύση της αγοράς συμπερότερη από το νοίκιασμα; έγγυατα αυτή ή λύση ότι ή τεχνολογία που αγοράζεται δέν είναι κιόλας ξεπερασμένη; Και άκόμη: ή προσπάθεια ανάπτυξης ντόπιας τεχνολογίας είναι έτσι γενικά άπαραίτητη ανεξάρτητα από τις γενικότερες κατευθύνσεις της ανάπτυξης (κλειστή ή άνοιχτή οικονομία); Τί είδους «μοντέλο» κατανάλωσης είναι δυνατό ή εύκταίο να προωθηθεί στην κάθε περίπτωση; τί τύπου σχέσεις είναι δυνατό και εύκταίο να προωθηθούν ανάμεσα στην πόλη και στο χωριό, ανάμεσα στους άμεσους παραγωγούς; τί είδους νέος καταμερισμός εργασίας είναι δυνατό και εύκταίο να προωθηθεί από τον τρόπο παραγωγής, ή, πιά άπλά, από το κοινωνικοοικονομικό σύστημα που καθορίζει τις γραμμές της εξέλιξης, τη φορά και τους ρυθμούς τους;

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γν

— Ο συγγραφέας θεωρεί ότι στην περίοδο που μελετάει ή εκβιομηχάνιση δεν είναι «ουσιαστική» (σελ. 319)· κατά τρόπο άφοριστικό, μάλιστα, παρατηρεί ότι η «Ελλάδα γεμίζει από νηματουργεία και όχι από ύφικαμίνας» (σελ. 319). Άς παρατηρηθεί σύντομα εδώ ότι στο διεθνή καταμερισμό εργασίας, ιδίως στον νέο που σκιαγραφείται από τη σημερινή κρίση, οι ύφικαμίνοι μπορούν άριστα να παίζουν τον ίδιο ρόλο με τα νηματουργεία, και άς σημειωθεί επίσης ότι ο ίδιος ο συγγραφέας δίνει στο ίδιο κεφάλαιο και σε άλλα μιιά εικόνα της πρόσφατης εξέλιξης της ελληνικής βιομηχανίας γεμάτη από «ύφικαμίνας»... Καταλογίζει δε ανάμεσα στα άλλα, ότι αυτή η εκβιομηχάνιση δημιούργησε μικρό αριθμό απασχολήσεων: ακόμη ένας μύθος που επιμένει να μιάς απασχολεί: ότι δηλαδή το πρόβλημα της απασχόλησης είναι δυνατό να λυθεί άμεσα μόνο με τη διαδικασία εκβιομηχάνισης, πράγμα που και με άπλη μελέτη άπλων συγκριτικών είναι συζητήσιμο. Η Άλγερία π.χ. με πολύ ύψηλότερες βιομηχανικές επενδύσεις δημιούργησε, σε ανάλογο διάστημα, εξίσου λίγες απασχολήσεις, ή σημαντική βιομηχανική ανάπτυξη της Γαλλίας στα τέλη του '60 και τις άρχές του '70 δημιούργησε... μηδέν απασχολήσεις κ.λπ. Είναι δε άπόλυτα άδύνατο, άν διερευνηθεί θεωρητικά και πρακτικά ο τρόπος ανάπτυξης της σύγχρονης παγκόσμιας βιομηχανίας (κυρίως καπιταλιστικής, μιιά και αυτή δίνει τον «τόνο»). Αντίθετα ή ανάπτυξη της απασχόλησης στους άλλους τομείς που «έμμεσα» όφειλεται στην εκβιομηχάνιση δεν διερευνάται καθόλου, αισθάνεται δε κάπως άόριστα ο άναγνώστης μιιά κάποια περιφρόνηση πρός την απασχόληση αυτού του τύπου. Υποψιάζομαι ότι μένει πάντα άκέραιος ένας άλλος μύθος, πρής του «άντιπαραγωγικού» δηλαδή και «παρασιτικού» χαρακτήρα της μη βιομηχανικής απασχόλησης, ενώ μιιά μανία στις στατιστικές πείθει για τη σημαντική διαφοροποίηση του «τριτογενούς» τομέα στην Ελλάδα (μέχρι που τó ποσοστό των εργαζομένων στη διοίκηση πέρφει τα τελευταία χρόνια!), και ενώ μιιά γενικότερη

θεωρητική τοποθέτηση του προβλήματος στις σημερινές συνθήκες δείχνει πόσο πρέπει να διαφοροποιηθεί ή άντιμετώπισή του μέσα στη συνολική διαδικασία της παραγωγής. Άνάλογες άνατοποθετήσεις θά πρέπει να γίνουν και σε άλλα σημεία της άνάλυσης της εκβιομηχάνισης (είναι δυνατό να υπάρχουν ίσχυρές «έθνικές» έπιχειρήσεις χωρίς να έχουν σήμερα «μονοπωλιακό», ιδιωτικό ή κρατικό, χαρακτήρα; τέτοια «έθνικά μονοπώλια» έχουν διαφορετική «συμπεριφορά» άπό τα πολυεθνή; είναι δυνατό να έχουν άλλη συμπεριφορά; Η σημερινή διαφοροποίηση του έξωτερικού έμπορίου της χώρας στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας είναι τόσο άσήμαντη θεωρητικά όσο άφήνει να έννοηθεί ο συγγραφέας; κ.λπ., κ.λπ.), αλλά νομίζω ότι τα παραπάνω παραδείγματα άρκοουν για τη συζήτηση στην όποία έρχομαι παρακάτω.

— Ο συγγραφέας, τέλος, θεωρεί ότι ή ανάπτυξη των τελευταίων 10-15 χρόνων της ελληνικής οικονομίας ήταν «σαφώς ποσοτική», ήταν άπλως «ποσοτική επέκταση», μιιά «έξαρτημένη και παραμορφωμένη ανάπτυξη» (σελ. 320, 321) που κάνει την ελληνική οικονομία «παραπλήρωμα στον διεθνή καταμερισμό της καπιταλιστικής παραγωγής». Και, σωστά, ο συγγραφέας δίνει δείγματα και παραδείγματα μιιάς τέτοιας εκτίμησης. Όμως όρισμένα ζητήματα παραμένουν χωρίς άπάντηση. Άντιθετικά με τις παραπάνω εκφράσεις θά έλεγα ότι ο ίδιος συγγραφέας μιάς δίνει όλα τα άπαραίτητα στοιχεία που δείχνουν ότι ή παραπάνω ανάπτυξη, πέρα άπό «ποσοτική» ήταν και βαθιά «ποιοτική», ότι έφερε δηλαδή έντονες διαρθρωτικές άλλαγές σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικοοικονομικής δομής και ζωής (βλ. π.χ. τις σελ. 115-118 κ.ά.). Τό ότι δε ή ελληνική οικονομία έγινε τμήμα του «διεθνούς καταμερισμού της καπιταλιστικής παραγωγής» ήταν, νομίζω, στόχος και είναι λογική συνέπεια του «μοντέλου» που υιοθετήθηκε τη δεκαετία του '50 και (έπιτυχώς) εφαρμόστηκε μέχρι τα τώρα. Όσο για την «έξάρτηση» και την «παραμόρφωση», είναι άρκετά άσαφείς, χωρίς φυσικά να παύουν να

σημαίνουν καιτές πραγματικότητες οικονομικές και κοινωνικές, και χρησιμοποιούνται τόσο συχνά σαν «καραμέλες» που άπαιτούν πιό άυστηρές και βαθιές ανάλυσεις. Και ναί μόν άποτελούν επίσης, άναμφισβήτητα, συνέπεια του παραπάνω «μοντέλου», αλλά τί σημαίνει ή «καταδίκη» τους αυτή καθαυτή; Θα μπορούσαμε να περιμένουμε μιιά άλλη διαδικασία εφαρμογής του «μοντέλου» χωρίς «έξάρτηση» και χωρίς «παραμόρφωση»; Τί έννοια θά είχε σήμερα, σε πλήρη εποχή διεθνοποίησης του κεφαλαίου, ένα «μοντέλο» «άνεξαρτήτου» και μη παραμορφωμένου, άς πούμε, «εύμορφου» καπιταλισμού; Τό πιό περίεργο, όπως θά δοίμε άμέσως παρακάτω, είναι ότι ο συγγραφέας δίνει καταρατική άπάντηση, σιωπηρά και ρητά, στα παραπάνω έρωτήματα.

5. Στην πραγματικότητα θά έπρεπε με περισσότερη σαφήνεια θά δοθεί έξαρχής και έντελώς σχηματικά ή γενική τοποθέτηση του Δ. Μπενά άπέναντι στη συνολική ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας άπό τη δεκαετία του '50 και δώθε, πράγμα που πούθενά δεν κάνει συνθετικά ο ίδιος, για να γίνει καταληπτό τό πραγματικό νόημα των παραπάνω έρωτημάτων. Είναι νομίζω πρωταρχικό να έπισημανθεί ή βασική αντίληψη του συγγραφέα (άντίληψη που έξηγεί τον «τόνο» των σχολίων του και τον άφοριστικό χαρακτήρα πολλών δηλώσεων και προτάσεών του) ότι «άνεξάρτητα άπό τό γενικότερο κοινωνικοοικονομικό καθεστώς που επικρατεί, οι έπιλογές δεν είναι άναπόφευκτα και ύποχρεωτικά μονοσήμαντες. Δέν θά ήταν δηλαδή έξω άπό τα πλαίσια του άστικού καθεστώτος μιιά άλλη πολιτική που θά απέβλεπε στην ανάπτυξη μιιάς έθνικής βιομηχανίας με βάση την εκμετάλληση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας και σχεδιασμένης, έτσι που να οδηγεί σε μιιά ισόρροπη ανάπτυξη» (σελ. 109, οι ύπογραμ. δικές μου). Άφου δέν έγινε κάτι τέτοιο (και πρής μιιάς δέν έγινε...) ο Δ. Μπενάς θεωρεί ότι ή ανάπτυξη της μεταπολεμικής περιόδου δέν μπορεί να είναι... ανάπτυξη, άφου

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνω

είναι μόνο «ποιοτική» και «μη ούσιαστική» κ.λπ. (βλέπε παραπάνω). Και ως λένε τα ίδια του τα στοιχεία και ο ίδιος ο συγγραφέας ότι οι διαρθρωτικές (επομένως «ποιοτικές») μεταβολές σε όλους τους τομείς και κλάδους ήταν πολύ σημαντικές και ότι η τάση τους είναι να συνεχιστούν (βλ. π.χ. παραπάνω, σχετικά με τον αγροτικό πληθυσμό). Άρνεϊται την «ποιοτική» ανάπτυξη, όπως αρνεϊται να περιλάβει στα πλούσια στατιστικά στοιχεία αναλύσεις σχετικές με το εθνικό εισόδημα, τη συνολική απασχόληση κ.λπ., και μάλιστα σε σύγκριση με ανάλογες περιπτώσεις. Η «ποιότητα» των αλλαγών δεν του άρσει (για πολλούς θεμτούς και σεβαστούς λόγους τους οποίους πολλοί φαντάζομαι ότι συμμεριζόμαστε)... επομένως οι αλλαγές δεν έγιναν ή μάλλον δεν μπαίνουν στο σχήμα του και στη γενικότερη αξιολόγηση που κάνει του χτες και (επομένως;) του σήμερα και του αύριο.

Μιά τέτοια τοποθέτηση με τα δυό της στοιχεία (άρνηση αναγνώρισης στη συγκεκριμένη ανάπτυξη της περιόδου και διαβεβαίωση ότι το συγκεκριμένο καθεστώς θα μπορούσε να έχει κάνει μια «σωστή» ανάπτυξη) οδηγεί φυσικά σε παραγνώριση, υποτίμηση ή υπερεκτίμηση των βασικών (και αναγκαίων) στοιχείων της πρόσφατης ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα και σε κρίσεις και επικρίσεις σε ό,τι την αφορά από τη σκοπιά μιας μυθικής άλλης ανάπτυξης, ομοιάματης αδελφής της μολαταύτα· οδηγεί ακόμη και σε μια κριτική από τη σκοπιά μιας ανεξάρτητης από το κοινωνικοοικονομικό σύστημα «ανάπτυξης», προφανώς από τη σκοπιά μιας κάποιας έννοιας της ανάπτυξης, που θα είχε γενική επιστημονική παραδοχή. Η προβληματική αυτή φέρνει κάποια σύγχυση στον αναγνώστη που δεν είναι πάντα σίγουρος για το στόχο της κριτικής (του «συστήματος» ή των «επιλογών» του;), ούτε για τη σκοπιά από την οποία γίνεται (άρνηση του συστήματος επειδή δεν αναπτύσσεται, ή, αντίθετα, επειδή αναπτύσσεται σύμφωνα με τους νόμους και τη λογική του;). Γιατί φυσικά το πρόβλημα δεν είναι η αξιολόγηση του ιστορικού παρελθόντος αλλά επίσης,

και κυρίως, η συνακόλουθη κριτική ανάλυση του παρελθόντος και των δυνατοτήτων που ανοίγει για το μέλλον.

Και ακόμη παραπέρα, αυτή η τοποθέτηση δίνει στο συγγραφέα την ελευθερία να κρίνει και να προτείνει, σε ό,τι αφορά κάθε μερικότερο σημείο της ανάλυσης του, με σημαντική ανεξαρτησία από τη «συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης», έτσι ώστε να μπορεί να απαιτεί π.χ. την πολιτική που θα πρεπε κατά τη γνώμη του να ασκείται απέναντι στην ξένη τεχνολογία (βλ. παραπάνω) χωρίς να λαμβάνει υπόψη του τα ερωτηματικά που μια τέτοια πολιτική στη συγκεκριμένη στιγμή και στο συγκεκριμένο τόπο συνεπάγεται. Τα παραπάνω ισχύουν για τις περισσότερες άλλες κρίσεις και προτάσεις του (και παραπέμπω ακόμη μια φορά στα παραδείγματα που περιληπτικά αναφέρονται στις προηγούμενες παραγράφους), και ιδίως για τις εθνικοποιήσεις και τις σχετικές με αυτές λοιπές κατευθύνσεις της οικονομικής πολιτικής (ανάπτυξη βιομηχανίας, εξειδίκευση σε βιομηχανίες για την εσωτερική αγορά σε συνδυασμό με τις εξαγωγές προς τη Μέση Ανατολή κ.λπ., σελ. 329-411). Και εδώ ο συγγραφέας αφήνει, και δεν μπορεί παρά να αφήνει, αναπάντητα πολλά θεμελιώδη ερωτήματα: Μή ποιά ανάλυση συντάσσει τον κατάλογο των εθνικοποιήσεων που προτείνει; Μή «μια προσωπική προσέγγιση του θέματος» άπαντα ο ίδιος, στη σελίδα 332. Ποιός θα τις κάνει αυτές τις εθνικοποιήσεις; Το «ανεξάρτητο, ελληνικό κράτος» καταλήγει, και κλείνει στη σελ. 341. "Ας σημειωθεί ότι ο συγγραφέας αποδίδει τις κακές επιλογές της δεκαετίας του '50 στην ανυπαρξία ενός «φιλολαϊκού» κράτους. Τότε χρειαζόταν ένα φιλολαϊκό, σήμερα χρειάζεται ένα «ανεξάρτητο ελληνικό κράτος». Είναι περιττό να επιμείνω παραπέρα: στο κρίσιμο αυτό σημείο το βιβλίο επιτρέπει εύκολα κάθε είδους κριτική. Άλλα και αν δεχτούμε ότι τα κοινωνικοοικονομικά και τα κοινωνιολογικά προκαταρκτικά μιας τέτοιας εύχης ήταν λυμένα «καταρχήν» και ότι το εν λόγω «ανεξάρτητο ελληνικό κράτος» αποφάσι-

ζε να κάνει τις επιλογές που το μη φιλολαϊκό δεν θέλησε (αν και μπορούσε) να κάνει, οι συγκεκριμένες αυτές επιλογές θα ήταν άραγε δοσμένες από τη μόνη του ύπαρξη, και η προώθησή τους θα εξαρτιόταν μόνο απ' αυτό τον παράγοντα; Τέτοια φαίνεται να είναι η άποψη του συγγραφέα σε όλο το κείμενο του τελευταίου κεφαλαίου του: εθνικοποίηση θα γινόταν στους όρους και στις τιμές που θα πρότεινε αυτό το κράτος, το ξένο κεφάλαιο, όμως, θα δεχόταν να συνεχίσει να επενδύει στην Ελλάδα με τους όρους που θα του επιβάλλονταν (όπως στην Αγγλία, τις ΗΠΑ, τη Γαλλία κ.λπ., έξομοίωση που δείχνει χαρακτηριστικά πόση «ελευθερία» παίρνει ο συγγραφέας με τις συγκεκριμένες συνθήκες λειτουργίας και ανάπτυξης του διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος). Θα ήταν στη διάκριση του κράτους αν και ποιά τεχνολογία θα αγόραζε αρνούμενο να «πληρώνει χαράτσι» (και αν π.χ. η σύγχρονη τεχνολογία της σιδηροδρομίας δεν του άφηνε άλλη δυνατότητα παρά να αγοράζει μονάδες με δυναμικότητα που να ξεπερνά δυο ή τρεις φορές τις εσωτερικές ανάγκες της χώρας, ποιές θα ήταν οι δυνατές επιλογές του; εξαγωγές, και σε ποιές συνθήκες διεθνούς ανταγωνισμού, και σε συνεργασία με ποιά εμπορικά δίκτυα, ποιων μεγάλων πολυεθνικών συγκροτημάτων; «προσαρμοσμένη» τεχνολογία και σε ποιά κόστος παραγωγής και με ποιές επιπτώσεις στη λοιπή οικονομία;...), θα αξιοποιούσε το κράτος αυτό τους εθνικούς πόρους για «ούσιαστική εκβιομηχάνιση», δηλαδή για βαριά μεταλλουργία, και στη συνέχεια κατασκευαστική (για τις οποίες φυσικά θα έβρισκε όλα τα απαραίτητα υλικά και γνώσεις επί τόπου και των οποίων το κόστος θα επέτρεπε την ανάπτυξη των λοιπών κλάδων), θα έκανε μέσα σ' αυτό το πλαίσιο εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων στη Μέση Ανατολή (άλλη λίγο ως πολύ μυθική αναφορά βασισμένη σε κάποιον υποθετικό αντιιμπεριαλιστικό χαρακτήρα της περιοχής και σε κάποια θεληματική ένταξη της Ελλάδας στον «ιστορικό χώρο» που απασχολεί πολλούς τελευταία και τον Ψυρούνη» ιδιαίτερα· ή μήπως ύπο-

Και γραμματα γνωρίζω και γραμματα γν

συνείδητα ο συγγραφέας παρασύρεται και αποδίδει στο «ανεξάρτητο ελληνικό κράτος» το ρόλο μιας ενδιάμεσης δύναμης ανάμεσα στην Ευρώπη και την Ανατολή; και είναι θέμα «επιλογής» ή τέτοια στροφή, η γενικότερης τάσης του διεθνούς συστήματος; και είναι μόνη η Ελλάδα που μπορεί να την κάνει αυτή την επιλογή ή και άλλες; και τότε σε ποιές συνθήκες θα τους ανταγωνιστεί; μήπως με βάση κάποια υποθετική αντιμπεριαλιστική άλληλεγγύη;) κ.λπ., κ.λπ.

Και θα μπορούσαμε φυσικά να περιπλέξουμε ακόμη περισσότερο τα πράγματα αν λάβουμε υπόψη μας ότι όλα τα παραπάνω ερωτηματικά παίρνουν το πραγματικό τους νόημα και οδηγούν σε άπαρχές απαντήσεων μόνο στην περίπτωση που έχουμε μια προκαταρκτική ανάλυση της διαδικασίας ανάπτυξης του σύγχρονου καπιταλισμού σε διεθνές και εθνικό επίπεδο, καθώς και της σχετικής μ' αυτήν εξέλιξης του κράτους και της κοινωνικοπολιτικής του ύψης, του ρόλου του και των ορίων της εκάστοτε πολιτικής του. Σημεία που θεωρήσαμε δοσμένα για χάρη της συζήτησης, αλλά των οποίων η έλλειψη αποκλείει στην πραγματικότητα τη δυνατότητά της.

6. Δεν θα 'θελα με τα παραπάνω να υποτιμηθεί η πραγματική συμβολή του Δ. Μπενά στην έρευνα πάνω στο πρόβλημα που εξετάζει, και από την άποψη της γενικής συλλογής στοιχείων και από την άποψη της ερμηνείας τους. Μακάρι κι άλλοι να αποφασίσουν να επιδοθούν σε τέτοιου μεγέθους και κόπου εργασίες ώστε να τροφοδοτηθεί ο διάλογος πάνω στα ελληνικά προβλήματα με πραγματικά δεδομένα όσο και με γενικότερες θεωρητικές συμβολές. Εύχη τόσο περισσότερο έντονη, που είναι, νομίζω, τουλάχιστον σε ορισμένους τομείς, αφόρητη ή κυριαρχία της δεύτερης τάσης με συνακόλουθη περιφρόνηση προς την ανάγκη της πρώτης. Αν οι σκέψεις και οι αντιρρήσεις που εκτέθηκαν παραπάνω φαίνονται κάπως «πολεμικές», αυτό δεν συνδέεται άμεσα μόνο με τη δουλειά του Δ. Μπενά αλλά εξηγείται, ίσως, από μια γενικότερη άρνη-

τική στάση που (είμαστε φαντάζομαι όλο και περισσότεροι σ' αυτήν την περίπτωση) στρέφεται εναντίον της διαιώνισης ορισμένων προαδοσιακών «σταθερών» της κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής σκέψης στον τόπο μας: ευκολία να τακτοποιούμε τα εσωτερικά, και ακόμη περισσότερο τα διεθνή οικονομικά προβλήματα και αντιθέσεις, ευκολία που στηρίζεται σε κάποιο είδος «βολονταρισμού», ακόμη και αυθαιρεσίας. Η στάση αυτή συνήθως συνοδεύεται από τη θεωρητική «πρόβλεψη» του παρελθόντος, την πεισματική άρνηση της ψυχραιμής ανάλυσης του παρόντος (συνχά για να μη δώσουμε όπλα στον «αντίπαλο»), την αδυνα-

μία ή το φόβο της προοπτικής ανάλυσης, που εξηγείται ίσως εύκολα από τα παραπάνω. Αυτές οι «σταθερές» δεν σχετίζονται αναγκαστικά όλες με τη δουλειά του Δ. Μπενά, αλλά συχνά τη διαπερνούν, και νομίζω ότι έδειξα πώς. Και μόνο γι' αυτόν το λόγο θα πίστευα, παρά το ότι ο ίδιος δεν ξεκινά με τέτοια πρόθεση, και επομένως δυσκολεύει πολύ μια τέτοια προοπτική, ότι η ανάγνωση του βιβλίου του είναι «αντικειμενικά» αναγκαία για έναν αναγκαίο διάλογο που κάποτε πρέπει ν' αρχίσει πάνω στα θέματα που θίγει ή που, και αν τα παραμελεί, με την ύπαρξη του αναπηδούν.

MIX. ΠΑΠΑΓΙΑΝΑΚΗΣ

HAYTH
κάθε πρωί

- ζωντανή ενημέρωση
- ελεύθερη κριτική
- αδέσμευτη έρευνα
- ελευθερία έκφρασης

HAYTH
κάθε Κυριακή
16 σελίδες

- με πλούσιο περιεχόμενο
- με νέο έπιτελείο συνεργατών

HAYTH
στην πρώτη γραμμή της πάλης
για τη δημοκρατία και την ανεξαρτησία
της Χώρας

για την ενότητα και την ανανέωση
του κομμουνιστικού κινήματος

αγοράζετε
διαδίδετε
τήν
ΑΥΤΗ

και γραμματα γνωριζω και γραμματα γνωι

«Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου»

του Άβρααμ Μπεναρόγια

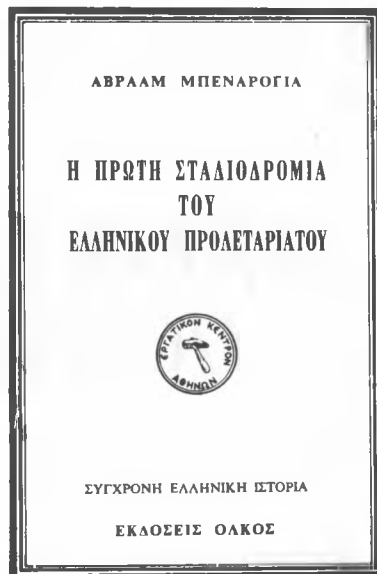
Έπιμέλεια - σημειώσεις: Άγγελος Έλεφάντης
 Προλογικό σημείωμα: Α. Έλεφάντης, Εισαγωγή στην ιστορία της Φεντερασιόν: G. Haupt.
 Όλκος/«Σύγχρονη ελληνική ιστορία», χ.τ.χ., σσ. 284.

Την παρουσίαση του βιβλίου αυτού θα την άρχισω άνάποδα, άπό τó τέλος.

Έδω και κάμποσο καιρό, άπό τά τελευταία χρόνια της δικτατορίας και κυρίως άπό τó καλοκαίρι του 1974, με την επαναφορά του κοινοβουλευτισμού, παρατηρείται ένας εκδοτικός όργανισμός που σίγουρα άντιστοιχεί σε μιá άνάλογη σε ποσότητα και θεματολογία ζήτηση βιβλίων. Τά βιβλία αυτά είναι τριών ειδών κυρίως. Κείμενα κοινωνιολογικά και θεωρητικά (πρωτότυπα και μεταφράσεις) βασισμένα στη μαρξιστική θεωρία και με άνιση, κατά συγγραφέα, τόσο σε ποσότητα όσο και σε άκρίβεια, χρήση των μαρξιστικών έννοιών. Βιβλία που άφορούν την καταγραφή και την άποτίμηση της ιστορίας του σοσιαλιστικού κινήματος, της Άντίστασης '41-45, του κομμουνιστικού κόμματος. Τέλος, μελέτες, σύγχρονες ή επανεκδόσεις, που άφορούν τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, τους πρώτους σοσιαλιστές, τά ιδεολογικά ρεύματα της εποχής, τó δημοτικιστικό κίνημα, κ.ά.

Η άπότομη άντí ποσοτική άύξηση των εκδόσεων με την παραπάνω θεματική είναι, σίγουρα, γέννημα μιás διεκδίκησης: να γνωρίσουν οί Έλληνες ό,τι τó επίσημο κράτος άποσιωπά με τή βία όλόκληρη την τελευταία είκοσιπενταετία, δηλαδή τή μαρξιστική θεωρία, την ιστορία του εργατικού κινήματος, καθώς και τή νεοελληνική ιστορία της εποχής κατά την όποία μπαίνουν τά θεμέλια της άστικής κοινωνίας και διαμορφώνονται τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, εκείνα που καθορίζουν τις εξέλιξεις άλλά και τις ιδιοτυπίες που έχει ως σήμερα.

Σύμφωνα με όλα τά παραπάνω, άποτελεί άξιοπερίεργο τó γεγονός ό,τι ή έκδοση της μαρτυρίας που άποτελεί τó βιβλίό του Άβρααμ Μπεναρόγια, «Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου», δέν προσέχτηκε άπό κανένα. Και δέν

είναι φυσικά καθόλου παράξενο ό,τι δέν προκάλεσε τó ενδιαφέρον που γεννούν εκδόσεις της παραμαρξιστικής φιλολογίας ή των σύγχρονων δυτικών ρευμάτων και νεωτερισμών. Είναι όμως άξιο άπορίας τó γεγονός ό,τι δέν κίνησε την προσοχή όσων άσχολούνται ως μελετητές με τά προβλήματα αυτά, προσπαθώντας να ερμηνεύσουν τά κοινωνικά και ιδεολογικά ρεύματα των πρώτων δεκαετιών του αιώνα μας, όσων δοκιμάζουν να καταγράψουν και ν' άξιολογήσουν την ιστορία της σοσιαλι-

στικής θεωρίας και πρακτικής στην Έλλάδα, ούτε των πολιτικών φορέων που διεκδικούν την ιστορική συνέχεια του σοσιαλιστικού κομμουνιστικού κινήματος.

Άς προσθέσω στην άπορία μου και μιá λεπτομέρεια: άκόμα κι εκδοτικά τó βιβλίό αυτό προτίθεται να χρησιμεύσει ως εργαλείο μελέτης. Συμπληρώνεται άπό δύο εισαγωγικά σημειώματα, ιστορικές κι ερμηνευτικές σημειώσεις του επιμελητή, περιέχει χρονολογικό πίνακα που παρακολουθεί παράλληλα την ιστορία του ελληνικού και του παγκόσμιου σοσιαλιστικού κινήματος, καθώς και τή γενική πολιτική ιστορία της Έλλάδας, τέλος περιέχει εύρετήριο όνομάτων, όργανώσεων και εντύπων (εφημερίδων και περιοδικών).

Τó βιβλίό αυτό άπαρτίζεται άπό τρία κείμενα του Άβρααμ Μπεναρόγια, έβραίου σοσιαλιστή, που έζησε κι έδρασε κυρίως στη Θεσσαλονίκη, άπό τους πρωτεργάτες της ίδρυσης της Φεντερασιόν, που έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην ίδρυση του ΣΕΚΕ (Σοσιαλιστικού Έργατικού Κόμματος Έλλάδος) του όποιου υπήρξε ήγετικό στέλεχος μέχρι τά 1924, που επέζησε μέσα στον ναζιστικό τυφώνα, υπήρξε στέλεχος της ΕΛΔ μεταπολεμικά, και άπό τó 1953 ζει σε μιá κωμόπολη έξω άπό τó Τελ Άβιβ.

Πρόκειται για κείμενα μεγάλο ενδιαφέροντος τόσο για τó μελετητή της άντίστοιχης περιόδου, όσο κι εκείνον της πορείας των σοσιαλιστικών ιδεών. Δύο κείμενα του 1921 και 1922 στα όποια ό Μπεναρόγιας προσπαθεί, με χρήσιμα στοιχεία, να περιγράψει την εργατική και την άγροτική τάξη στην Έλλάδα. Και ένα κείμενο του 1931, τó βασικό κείμενο του βιβλίου, ιστορικό και βιογραφικό συγχρόνως.

Στό τελευταίο αυτό ό Μπεναρόγιας περιγράφει τους πρώτους Έλληνες σοσιαλιστές, όπως την πληθωρική κι ενδιαφέρουσα φυσιογνωμία του Πλάτωνα Δρακούλη, την αντιφατική προσωπικότητα του Ν. Γιαννιού, περιγράφει τά πρώτα βήματα των σοσιαλιστικών ιδεών, τις πρώτες όργανωτικές προσπάθειες, καθώς και τά πρώτα θύματα, όπως ό Μαρίνος Άντύπας, κεφαλλονίτης σοσια-

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γν

λιστής που δολοφονήθηκε στη Θεσσαλία. Αναφέρεται με λεπτομέρειες στην ίδρυση και τη δράση της Φεντερασίων, σημαντικής σοσιαλιστικής οργάνωσης που γεννήθηκε στην εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Περιγράφει την πορεία προς την ίδρυση και τα πρώτα βήματα του ΣΕΚΕ. Τέλος η αναφορά του στο Γουδι και η κριτική που κάνει των σοσιαλιστών βενιζελικών δίνει έμμεσα πολλές πληροφορίες για τα ιδεολογικά μείγματα στην ελληνική κοινωνία της εποχής εκείνης στην οποία οι σοσιαλιστικές ιδέες συγχέονται συχνά, κυρίως στη σκέψη των διανοουμένων, με τις αστικές διεκδικήσεις για ελευθερία και κοινωνική δικαιοσύνη, έωσότου η ρωσική επανάσταση και η μικρασιατική καταστροφή ξεκαθαρίσουν τις ιδέες και τοποθετήσουν σαφώς τους φορείς τους.

Για την πολύ σημαντική ιστορία της Φεντερασίων, κατά την εισαγωγή του γάλλου ιστορικού Georges Hautt η οργάνωση αυτή «καταλαμβάνει σημαντική θέση στην ιστορία του διεθνούς σοσιαλισμού» (σελ. 30), η έκδοση αποτελεί το πρώτο ντοκουμέντο στην ελληνική γλώσσα. Έκτος από αυτό, το κείμενο του Μπεναρόγια αποτελεί μια από τις καλύτερες πηγές: «η κύρια πηγή για τους περισσότερους ιστορικούς», γράφει ο G. Hautt (σελ. 17).

Για το θεωρητικό ιστορικό πρόβλημα που θέτει η ανάπτυξη μιας σημαντικής σοσιαλιστικής οργάνωσης τόσο πρόωρα μέσα στο εβραϊκό στοιχείο της Θεσσαλονίκης, ο G. Hautt κάνει μια πολύ δεξυτερική παρατήρηση, πάνω στην οποία θα μπορούσε να στηριχθεί η ανάλυση των αιτίων που κάνουν τους εβραίους τότε περισσότερο δεκτικούς στις σοσιαλιστικές ιδέες: «η κοινότητα των σεφαρδιτών Έβραίων εμφανίζει τον τύπο μιας "υποδειγματικής" κοινωνικής πώλωσης. Στις αρχές του 20ού αιώνα το μεγάλο εμπόριο και η βιομηχανία βρίσκονται στα χέρια των σεφαρδιτών Έβραίων της Θεσσαλονίκης. Άλλα τα δύο τρίτα των εργατών είναι κι αυτοί σεφαρδίτες» (σελ. 20).

Χωρίς ν' αποτελείουν υλικό τόσο πολύτιμο όσο για το παραπάνω θέμα, οι μαρτυρίες του Μπεναρόγια

είναι πολύ χρήσιμες και για το μελετητή της ιστορίας του ελληνικού κομμουνιστικού κόμματος, όπως δείχνει στην πολύ αξιόλογη εισαγωγή του ο επιμελητής της έκδοσης. Η εισαγωγή αυτή ερμηνεύει τη διαδικασία μέσα από την οποία ο Μπεναρόγια, αλλά και ολόκληρη η παλιά ηγεσία του ΣΕΚΕ εκτοπίζεται από τη νέα ηγεσία του ΚΚΕ που θα βγει από τη Μικρασιατική καταστροφή. Δίχως η εισαγωγή, κρίνοντας την τάση που κυριάρχησε, ν' αξιολογή τις απόψεις του Μπεναρόγια ως «τή σωστή έκδοχη» — ο επιμελητής αποκαλεί άλλωστε ερμηνευτικές παγίδες τις δύο αντίθετες αυτές αξιολογικές αποτιμήσεις —, θέτει ένα πρόβλημα πολύ σημαντικό για την κατανόηση της ιστορίας του κομμουνιστικού κόμματος. Το πρόβλημα της αποκοπής του κόμματος αυτού από τις λαϊκές μάζες: «τό ΚΚΕ για πρώτη φορά ακυρώνει την ίδια του την ιστορία και την παρά-

δοσή του. Το φαινόμενο αναφαίνεται κατ' επανάληψη έκτοτε, σε σημείο μάλιστα που ν' αποτελεί μια ιστορική σταθερά του ελληνικού κομμουνιστικού κόμματος» (σελ. 15).

Τέλος θά 'πρεπε να σημειώσουμε ότι ο Άβρααμ Μπεναρόγια, που εκτός από τα κείμενα αυτά έχει γράψει πολυάριθμες μελέτες σε τουρκικά και σερβικά περιοδικά, αποτελεί τη βασική πηγή πληροφόρησης του Γιάννη Κορδάτου, αλλά και όσων ασχολήθηκαν με το εργατικό κίνημα στα Βαλκάνια.

ANNA ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ

1. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι η εισαγωγή αυτή αποτελεί ένα είδος προοιμίου της πολύ εκτενέστερης και πολύ πιο εμπειριστικώς ανάλυσης του ίδιου φαινομένου που κάνει ο Α. Έλεφάντης στο βιβλίο του (που κι αυτό περιέγραψε δέν προκάλεσε καθόλου την προσοχή ούτε καν της κριτικής) *Η επαγγελία της άδυνατης επανάστασης: ΚΚΕ και αστισμός στο μεσοπόλεμο*. Όλκος, Αθήνα 1976.

ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ LE MONDE diplomatique

- Πορτογαλία
αυταρχικής ισοροπίας
- Βραζιλία
δέκα χρόνια δικτατορίας
- Ινδικός Ωκεανός
η στρατηγική των μεγάλων δυνάμεων

ή πλερέστερη ενημέρωση για τα διεθνή ζητήματα

και γραμματα γνωριζω και γραμματα γνωρ

«Ταξικοί Αγώνες στην ΕΣΣΔ,

1η περίοδος 1917-1923»

του Σάρλ Μπετελέμ

Μετάφραση: Κώστας Μαλεβός. Εκδόσεις Ράππας/

Προβλήματα του καιρού μας, χ.τ.χ., σσ. 518 + βιβλιογρ., εφ'ετηρίο.

Ο Μπετελέμ αναδεικνύει την επικαιρότητα και συνάμα τη δυνατότητα μιας μαρξιστικής ανάλυσης της ιστορίας της ΕΣΣΔ, που να αποβάλλει τα ενοχικά συμπλέγματα στα οποία το ΚΚΣΕ καθιλώνει όσους τολμούν να αμφισβητήσουν το σοσιαλισμό της ΕΣΣΔ. Μόνο μία ιστορική ανάλυση που αποκαθιστά την εννοιολογική και πολιτική προτεραιότητα της ταξικής πάλης είναι σε θέση να ακυρώσει το αφρονιάδες εκκρεμές ανάμεσα στην εθελοδοουλεία και τον αντικομμουνισμό, μεταλλάσσοντας ταυτόχρονα την κριτική της σταλινικής περιόδου του κομμουνιστικού κινήματος σε κριτική της αστικής ιδεολογίας. Μέχρι πρόσφατα, η μόνη διέξοδος από το δίλημμα ήταν ο ουμανιστικός λήρος για τα σταλινικά εγκλήματα που – αν και πολιτικά απελευθερωτικός – όταν προέρχεται από την αριστερά – καταδίδε και καταδικάζει, σε σιωπή τάφου την κριτική των θεμελιωδών ιδεολογημάτων του σταλινισμού. Το κείμενο του Μπετελέμ είναι το αδιάφρεστο τεκμήριο μιας προβληματικής, νεόφαντης και ανεκτίμητης ακόμη στην χώρα μας, που κατόρθωσε τη σιωπή μαζί με το δίλημμα, χωρίς να αφηθεί στην ουμανιστική μορφολογία για την «καταπίεση του ανθρώπου» στην ΕΣΣΔ, ή στις ελκυστικές ψαλιδεύσεις της «κριτικής της προσωπολατρίας». Και το σημαντικότερο: Μόνο μία τέτοια ανάλυση μπορεί να λειτουργήσει διαπλαστικά στη μετατόπιση του επίκεντρου των ζητήσεων για την επικαιρότητα και βιωσιμότητα της κομμουνιστικής επαγγελίας, από το θαυμασμό ή την αποστροφή για την ΕΣΣΔ στο τί γίνεται με μιάς εδω, στον δικό μας καπιταλισμό.

Καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της δυνατότητας για μία τέτοια κριτική έπαιξαν, όπως σημειώνει στο προοίμιο του ό ίδιος ο συγγραφέας, δύο παράγοντες. Πρώτο και κύριο, όρισμένα πολιτικά γεγονότα στο παγκόσμιο κομμουνιστικό κίνημα: η κουβανέζικη και η κινεζική επανάσταση, ή πολιτιστική επανάσταση στην Κίνα, καθώς και τα πολλαπλασιαζόμενα, μέσα και έξω από την ΕΣΣΔ, σημάδια της κρίσης του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος – γεγονότα που ή θεωρητική τους καταστάλαξη διέγραψε νέες θεωρητικές κατευθύνσεις για τα προβλήματα της σοσιαλιστικής σχεδιοποίησης, της ιδιοκτησίας στο σοσιαλισμό, για τη σχέση ύποδομης και εποικοδομήματος, την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, το μετασχηματισμό των σχέσεων παραγωγής, τη θέση των μαζών στην προλεταριακή κρατική εξουσία, τους ιδεολογικούς και πολιτικούς αγώνες του κομμουνιστικού κόμματος, κ.ο.κ. Δεύτερον, ή θεωρητική επεξεργασία των εμπειριών αυτών υπερπροσδιορίζεται από την επαναστατική θεωρητική ανάπτυξη του μαρξισμού που πραγματοποιείται τα τελευταία χρόνια στη Γαλλία και που φέρει τα ονόματα του Αλτουσέρ και των συνεργατών του. Η ανάπτυξη αυτή αγύπνισε τον μαρξισμό στους κινδύνους που τον περιζώνουν και τον διαπερνούν, άλλοτε με τα γνώριμα χαρακτηριστικά της Δεύτερης Διεθνούς, και άλλοτε με καινούρια εφαρμοχαστικά ονόματα.

Τό βιβλίο του Μπετελέμ έρχεται σε ρήξη με την υπάρχουσα ιστοριογραφία για την ΕΣΣΔ. Γιατί, έστω

και αν παραμεινουμε τη σοδιετολογία και σταθούμε αποκλειστικά στις αποτιμήσεις, κομματικές και άτομικές, που ενέχουν μαρξιστικές προθέσεις, θά ανταμώσουμε, αφενός, προσωπικές μαρτυρίες, αποφάσεις πολιτικών όργανων, στατιστικές – ντοκουμέντα, όπωσδήποτε απαραίτητα, τά όποια όμως, επειδή ακριβώς προτίθενται να ελαφρύνουν, αναβάλλουν την όρα της ανάλυσης: αφετέρου, στη χλαλοή των προπαγανδιστικών όφορισμών, αποκαλυπτικών καταγγελιών, γανατικών επιφωνημάτων και μεμφίμοιρων απολογητικών άναμασιμάτων που διασταυρώνονται και ανακατώνονται με την ανεκδοτολογική σαούρα των άστικών εφημερίδων, θά μιάς ξαγνίσουν οι λιγοστές εκλάμψεις μιάς μαρξιστικής κριτικής, όπως του Claudin.

Οι Ταξικοί Αγώνες δέν είναι τό πρώτο βιβλίο του Μπετελέμ που πραγματεύεται τά ζητήματα της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, στην ΕΣΣΔ και γενικότερα. Στη Μετάδωση στη σοσιαλιστική οικονομία, στο Μορρές Ιδιοκτησίας στο μεταβατικό στάδιο πρός τό σοσιαλισμό, και στην άλληλογραφία του με τόν Σονήζι, ό Μπετελέμ διαμορφώνει τη μήτρα των εννοιολογικών κατηγοριών που θά δοκιμαστούν στην ανάλυση της ιστορίας των πρώτων χρόνων της σοδιετικής επανάστασης. Είναι φυσικά αδύνατο να αποδώσουμε τό νόημα ή έστω την εμπέλεια του θεωρητικού έργου του Μπετελέμ. Επισημαίνουμε άπλώς δύο αίριες αίχμες της προβληματικής του:

1. Σύμφωνα με τόν Μπετελέμ, ή κύρια άστική επίδουλή κατά της μαρξιστικής θεωρίας, άρα και τό κατεξοχήν εμπόδιο στη γνώση της ιστορίας της ΕΣΣΔ, προέρχεται από τόν οικονομισμό, ό όποιος και άποτελει την άνομολόγητη και άλώβητη άκόμη ύποστύλωση του σταλινικού ιδεολογικού κληροδοτήματος. Η προβληματική του «παγωμένου μαρξισμού», όπως τόν άποκαλεί ό Μπετελέμ, συγκροτείται από τη δράση τριών διακριτών άλλά άλληλένδετων θεωρητικών μετατοπί-

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γναι

σεων: α) Τήν απόδοσις της ταξικής πάλης ως κινητήριας δύναμης της ιστορίας (άρα και της ιστορίας του σοσιαλισμού). β) Τήν παραγνώριση των πραγματικών συνθηκών γιά την εξαφάνιση του κράτους. γ) Τήν προβολή της πρωταρχικότητας των παραγωγικών δυνάμεων πού, εκτοπίζοντας τό θέμα των σχέσεων παραγωγής, καταλαμβάνουν τή θέση του κινητήρα της ιστορίας.

2. Από την επισήμανση των θεωρητικών μετατοπίσεων του οικονομισμού προκύπτει ένα νέο σύνολο προβλημάτων και εννοιολογικών κατηγοριών γιά την αναφιλάριση των ταξικών συγκρούσεων στην ΕΣΣΔ. Η αρχική άπορία όποιοι θελήσει νά σταθεί κριτικά άπέναντι στή σοβιετική ιστορία θά μπορούσε νά διατυπωθεί ως εξής: Από πού θά πιάσουμε τό νήμα γιά νά ξετυλίξουμε τό κουδάρι των ιστορικών γεγονότων και της δικής μας ιδεολογίας; Τό ερώτημα έχει και τή θεωρητική του διατύπωση: Τό οικονομικό επίπεδο είναι σέ τελευταία ανάλυση προσδιοριστικό του συνόλου κοινωνικού σχηματισμού· ποιό είναι όμως τό κριτήριο στοιχείο; σέ ποιό επίπεδο του κοινωνικού σχηματισμού άπονέμει ή οικονομική βάση τήν κυριαρχία; Εδώ ό Μπετελέμ θά παρεμβεί μέ καταλυτική σαφήνεια: Γιά νά αποτιμήσουμε τό σοσιαλισμό της ΕΣΣΔ, τό κυρίαρχο ερώτημα δέν είναι οικονομικό αλλά πολιτικό· δέν είναι τό ερώτημα του κατά πόσο ό σοσιαλισμός αναπτύσσει τίς παραγωγικές δυνάμεις, ούτε καν ή επισήμανση κάποιων οικονομικών διαδικασιών, όπως ή ύπαρξη εμπορευματικής παραγωγής, μισθών και χρηματικής ανταλλαγής. Όχι επειδή αυτά δέν έχουν σημασία, κάθε άλλο· αλλά επειδή είναι δυνατή (όπως και έγινε, εξάλλου, στην ίδια τήν ΕΣΣΔ) ή επιδίωξη, τουλάχιστο γιά μία ιστορική περίοδο, του σοσιαλισμού παρά τήν ύπαρξή τους, πάνω και μέσα σ' αυτά, εφόσον όμως τήν εξουσία τήν έχει τό προλεταριάτο. Τό κυρίαρχο ερώτημα, επομένως, είναι τό ποιος ασκεί τήν κρατική εξουσία. Γιατί άς μίν ξεγράμε ότι ή σοσιαλιστική επανάσταση, δηλαδή ή ανα-

τροπή της αστικής κρατικής εξουσίας και ή εγκαθίδρυση της προλεταριακής κρατικής εξουσίας, δέν γίνεται αφοσ επικρατήσει αλλά γιά νά επικρατήσει ό κομμουνιστικός τρόπος παραγωγής.

Οί θεωρητικές αυτές προδιαγραφές υπαγορεύουν μιá εντελώς διαφορετική αντιμετώπιση της σοβιετικής ιστορίας από αυτήν πού μ'άς προσφέρουν αφειδύλευτα οί ποικίλες παραλλαγές και φιλοσοφικές εκμάνσεις του οικονομισμού, καθώς και μιá διαφορετική διάταξη του άφθονου πραγματολογικού υλικού πού συναποκομίζει ό συγγραφέας από τήν πολύχρονη θήτευσή του στά ζητήματα της σοσιαλιστικής οικονομίας.

Η ανάλυση του Μπετελέμ εκκινεί από μιá σειρά διαπιστώσεις, εκτιμήσεις και αναλύσεις πού κάνει ό Λένιν στά χρόνια 1917-1923 γιά τόν μεταναστατικό ρωσικό κοινωνικό σχηματισμό, στίς όποιες υποδόσκει ή έμμονή έγνοια γιά τή σχέση του οικονομικού και του πολιτικού επιπέδου και τή θέση του κόμματος στην επαναστατικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων. Σύμφωνα μέ τή διατύπωση του Λένιν, ή κατάσταση πού προκύπτει μετά τήν Οκτωβριανή Επανάσταση σημαδεύεται από τήν άναντιστοιχία ανάμεσα στην οικονομική βάση και τό πολιτικό εποικοδόμημα. Δηλαδή, άγενός κυρίαρχος τρόπος παραγωγής παραμένει ό καπιταλιστικός, ενώ ταυτόχρονα και αναλόφενκτα τά οικονομικά μέτρα πού προσθεί τό μπολσεβίκικο κόμμα (διανομή της γης, ενσωμάτωση των αστών ειδικών στην βιομηχανική παραγωγή μέ υπεραυξημένους μισθούς, κ.λπ.) τείνουν νά τόν μετατρέψουν σ' ένα, σύμφωνα μέ τόν όρο του Λένιν, «κρατικό καπιταλισμό»· αφετέρου, ή πολιτική εξουσία άσκειται από τίς κινητοποιημένες λαϊκές μάζες, και κατά κύριο λόγο από τά μαχητικά κομμουνιστικά τμήματα του προλεταριάτου της πόλης. Επομένως, ό κεντρικός στόχος της επαναστατικοποίησης των παραγωγικών σχέσεων έναποτίθεται στόν υπεραποδιοριστικό ρόλο της κρατικής εξουσίας. "Επεται πώς ό,τι συμβαίνει

μέσα και περί τους κρατικούς μηχανισμούς είναι ζωτικής, αποφασιστικής σημασίας στην εξέλιξη των ταξικών συγκρούσεων. Έτσι, ή δημιουργία νέων, σοσιαλιστικών κοινωνικών σχέσεων έξυπνοει τά εξής έργα και προβλήματα:

1. Τή δημιουργία πυρήνων κομμουνιστικού τρόπου παραγωγής στά κείρια σημεία της άναπαραγωγής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Τό πρόβλημα δέββια περιπλέκεται από τό σημαντικό βάρος των προκαπιταλιστικών μορφών παραγωγής πού επιδιώνουν και αναπαράγονται στόν σοβιετικό κοινωνικό σχηματισμό· και όξύνεται στό έπακρο στή διάρκεια του εμφύλιου πολέμου πού τό φάσμα της πείνας επισκιάζει τίς πόλεις και τήν ύπαιθρο, όταν οί εκδιαστικές ανάγκες του μετώπου υπεραλαγγίζουν τά πρώτα σκιρτήματα των επαναστατικών παραγωγικών κυττάρων.

Στήν ύπαιθρο, τό αίτημα του μετασχηματισμού των κοινωνικών σχέσεων και του μπολιάσματος της άγροτικής οικονομίας μέ κομμουνιστικούς πυρήνες παραγωγής σφάδάζει κάτω από τή συνθλιπτική αδράνεια των άγροτικών μαζών. Οί δημοκρατικοί μετασχηματισμοί (διανομή της γης) στό πρώτο, δημοκρατικό στάδιο της επανάστασης, ενώ εμπυδώνουν τήν πολιτική ήγεμονία του μπολσεβίκικου κόμματος, οδηγούν ταυτόχρονα στην ένίσχυση του Μίρ (προκαπιταλιστική άγροτική κοινότητα, μέ οργανικό ρόλο στή διανομή και αναδιανομή της γης) και τή διόγκωση της μεσαιας άγροτιάς. Τό Μίρ έτσι θά λειτουργήσει ως πολιτικός και ιδεολογικός μηχανισμός άναπαραγωγής αστικών (και μικροαστικών) σχέσεων στην ύπαιθρο.

"Έτσι, άν λάβουμε υπόψη: άγενός τήν έμμονή των προκαπιταλιστικών μορφών παραγωγής μέσα σ' ένα άνθεκτικό πλέγμα πολνεπίεδων κοινωνικών σχέσεων, τίς οικογενειακές - πατριαρχικές σχέσεις της άγροτικής κοινότητας, τή συνεχιζόμενη ιδεολογική επιρροή των κουλάκων στίς άγροτικές μάζες· αφετέρου, τήν ιδεολογική και οργανωτική ανεπάρκεια του μπολσεβίκι-

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γν

κου κόμματος στην ύπαιθρο – τότε ίσως αρχίσει να γίνεται ορατή η ύψη των αντικειμενικών εμποδίων που παραλύουν τις αλληλέγγυες προσπάθειες (και τελικά και το αίτημα) για την επαναστατικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων στην ύπαιθρο.

2. Τη διαρκή πολιτική και ιδεολογική εγρήγορση των μαζών, κυρίως μέσα από τους μηχανισμούς άσκησης της δικτατορίας του προλεταριάτου, δηλαδή των σοσιαλιστικών κρατικών μηχανισμών – όπου, ως τό τονίσουμε, προέχει η διάπλαση των στοιχείων του «μή κράτους», των μορφών άμεσης λαϊκής αυτοδιοίκησης. Εδώ, το κύριο πρόβλημα που θα παρουσιαστεί άμέσως μετά την επανάσταση είναι η διαδικασία αυτονομίησης του κρατικού μηχανισμού, τόσο από τις μάζες, όσο και από τον συλλογικό έλεγχο του μπολσεβίκικου κόμματος. Τό πρώτο, κείνο σύμπτωμα της διαδικασίας αυτονομίησης – που είναι τό κυρίαρχο πολιτικό αποτέλεσμα της σύνολης διάταξης των ταξικών σχέσεων – είναι η μετατόπιση του κέντρου βάρους του κρατικού μηχανισμού από τά σοβιέτ στά ανώτατα κυβερνητικά όργανα και, μέσω των τελευταίων, σ' έναν μόνιμο διοικητικό μηχανισμό που κυριαρχείται από τή σχεδόν άθικτη τσαρική γραφειοκρατία.

3. Τήν ύπαρξη ενός κομμουνιστικού μαρξιστικού κόμματος που δρά μέσα στις μάζες, κινητοποιώντας τες προς τήν κατεύθυνση της διαρκούς επαναστατικοποίησης των κοινωνικών σχέσεων. Εδώ τό μπολσεβίκικο κόμμα καλείται να μετατοπίσει τό βάρος τή πολιτικής του ήγemonίας στην ιδεολογική συνισταμένη της, να «ιδεολογικοποιήσει», ως πούμε, στό ελακρο τά πολιτικά και ιδεολογικά ζητήματα της οικόδομησης του σοσιαλισμού, να κατακτήσει τή δυνατότητα να πείθει για τό χαρακτηρισμό και τό βάθος των επαναστατικών μετασχηματισμών. Στη διαδικασία αυτή, τό κόμμα δεν μπορεί φυσικά να αποτραβιχτεί στό θερμοκήπιο του νέου σπόρου· τή μάχη της ιδεολογίας του θα τή δώσει και θα τήν πάρει μέσα στους χώρους των ταξικών μετασχηματι-

σμών που συντελούνται, θα γίνει και αυτό υλικό, μεταποιήσιμο και φθαρτό, της ταξικής πάλης που κινεί τήν ιστορία, γι' αυτό εξάλλου και ή επαναστατική θεωρία που τό ζυγογονεί και τό οργανώνει αποκτά τόσο αποφασιστική σημασία.

Επειδή ακριβώς οι επαναστατικές συνθήκες αναγορεύουν τό κόμμα σέ «ήγυτικό όργανο της δικτατορίας του προλεταριάτου», σύμφωνα μέ τόν όρο του Μπετελέμ, οι δείκτες της αποτελεσματικότητάς του στη διαδικασία επαναστατικοποίησης των κοινωνικών σχέσεων εντοπίζονται στά σημεία διαπλοκής του μέ τόν κρατικό μηχανισμό. Στη σχέση του κόμματος μέ έναν κρατικό μηχανισμό που κινείται, όπως παρατηρεί ό Λένιν, από μία «άλλη δύναμη» (δηλαδή της αστικής τάξης), άνιχνεύει ό Μπετελέμ μερικά από τά κύρια προβλήματα της οικόδομησης του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ: «... ό μηχανισμός του κόμματος τείνει να συγχωνευτεί μέ τούς διοικητικούς μηχανισμούς και, ταυτόχρονα, τείνει να υποκαταστήσει τες οργανώσεις του κόμματος», δηλαδή να ενεργεί στη θέση τους και να μόν υποβάλλεται στόν έλεγχο της κοιμιατικής δάσης...» (σελ. 291)

Αντίθετα μέ τήν σοσιετολογική κατασκευής εικόνα του πειθήνιου και χριστιανικά μακρόθυμου ρώσου χωριάτη που υποκλίνεται στό κνωίτο του αδίστακτου μπολσεβίκικου ινστρούκτορα, εικόνα που μέ ακούραστη ταξική ευσυνειδησία κανακεύει, χρόνια τώρα, ή διεθνής του αστικού τύπου· αντίθετα, πάλι, μέ τήν εικόνα του ροδαλού «σοβιετικού ανθρώπου» που ένδύεται μέ μυστικοπάθεια ή σοβιετική γραφειοκρατία, ό Μπετελέμ άνοίγει, σέ καθένα από τά έργα και προβλήματα που υπαινιχίτικαμε παραπάνω, και μία σκηνή της ταξικής πάλης που διεξάγεται στά χρόνια 1917-1923, «ταυτόχρονα λυσσαλέα και τυφλή».

Σ' όλο τό βάθος και πλάτος των ταξικών συγκρούσεων που συντελούνται στά χρόνια που πραγματεύεται ό Μπετελέμ, ελλοχεύει ό κίνδυνος της αστικής παλινόρθωσης. Γιατί ή αναπαράγωγή των

τελειώνει στό σοσιαλισμό· άπλώς ελέγχεται, κυριαρχείται από άλλες, επαναστατικές σχέσεις. Ή δέν κυριαρχείται, και άνατρέπει, όπως πιστεύει ό Μπετελέμ, τά αποτελέσματα της Οκτωβριανής Επανάστασης. Ή ανατροπή αυτή όδήγησε, σύμφωνα μέ τόν Μπετελέμ, στη συγκρότηση μίας «κρατικής αστικής τάξης». Εδώ όφείλουμε να σημειώσουμε – άν και δέν διαφωνούμε μέ τόν τύπο των συμπερασμάτων που διαγράφονται, ήδη από αυτόν τόν τόμο, για τή σημερινή ΕΣΣΔ– ότι ό όρος «κρατική αστική τάξη» δέν αποκτά άυστηρή έννοιολογική υπόσταση στό κείμενο του Μπετελέμ: λειτουργεί ένδεικτικά, προοιδαζοντας για τες αναλύσεις που έπονται, ή έστο περιγραφικά. Ίσως επειδή χρονολογικά ή έννοια άνιχνεί στους τόμους που θα ακολουθήσουν, των όποιων θα πρέπει να αποτελέσει τό κατεξοχίον ιστορικό αντικείμενο.

Ή καθοριστική σημασία του κειμένου του Μπετελέμ συνίσταται στην επαναπολιτικοποίηση της ιστορίας της σοβιετικής κοινωνίας και της μπολσεβίκικης επανάστασης. Επαναπολιτικοποίηση διπλή: Αφενός γιατί αφαιρεί από τό σοσιαλισμό εκείνη τήν άίσθηση του «τέλους», που αποπνέει όταν διαχωρίζεται από τούς καθημερινούς αγώνες· γιατί άποκαθιστά τόν ταξικό χαρακτήρα της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Αφετέρου γιατί ταυτόχρονα άνδεικνύει τήν επικαιρότητα, τόσο στόν καπιταλισμό όσο και στό σοσιαλισμό (και «σοσιαλισμό»), του άλλου στόχου, του κομμουνιστικού, της κατάργησης της ταξικής κοινωνίας. Δέν προτείνουμε νέες ούτοπίες, ούτε τήν άκύρωση των μεταβατικών σταδίων. Άπλως επισημαίνουμε ότι ή κομμουνιστική επαγγελία, άπωθημένη από τά ιδεολογήματα της «ρεαλιστικής πολιτικής» στά πέρατα του λογιισμού, όπου και παίρνει τά χαρακτηριστικά της έκτονωτικής ρέμβης, διεκδικεί και πάλι τή θέση της στη ρουτίνα των ιδεών μας – για να τες πολιτικοποιήσει, σ' έναν κόσμο σαναασο, καπιταλιστικό.

ΑΡΓΥΡΗΣ ΦΩΤΕΙΝΟΣ

Πλάτων, «Σοφιστής», Εισαγωγή, Μετάφραση, Σχόλια Δημήτρη Γληνού. Βιβλιοθήκη 'Αρχαίων Συγγραφέων «Ι. Ζαχαρόπουλος», σσ. 356.

Ἡ μετάφραση τοῦ *Σοφιστή* ἀπὸ τὸν Γληνό, πού ἀποτελεῖ τὸν πρῶτο τόμο τῆς ἐπανεκδόσεως τῆς γνωστῆς σειρᾶς τοῦ «Ζαχαρόπουλου» (μὲ γενικὴ ἐπιμέλεια Γιάνη Κορδάτου), πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ 1940 μὲ τὸ ψευδώνυμο Δ. Ἀλεξάνδρου· ἡ ἐπαναδημοσίευσή της, τὸ 1971, ἀπὸ τὴν ΕΚΙΝ ('Ἑλληνοευρωπαϊκὴ Κίνηση Νέων) ὑπῆρξε ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἐκδοτικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς —ἐναυσμα πολιτικοῦ στοχασμοῦ καὶ ὄπλο ἀντιχουντικῆς δράσεως.

Ἡ ὀλόπλευρη καὶ ἄρτια ἐπιμέλεια τοῦ Γληνοῦ εἶναι σημαντικὴ γιὰ δύο λόγους. Ἄφενὸς γιὰτὶ ἀποτελεῖ, ὡς μετάφραση, εἰσαγωγὴ καὶ σχόλια, ὑποδειγματικὴ φιλολογικὴ ἐργασία. Ἄφετέρου —καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ καθοριστικόν— γιὰτὶ ἡ εἰσαγωγὴ (178 σελίδες τοῦ βιβλίου), στὴν πραγματικότητά ἀντιμέτωπη στὶς ἰδεολογικὰς συντεταγμένες τῆς «φιλολογίας», παραμένει ἀκόμη καὶ σήμερον ἓνα ἀπὸ τὰ λιγοστὰ γιὰ τὴν χώρα μας δείγματα μιᾶς ἐνδογενούς παραγωγῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας πού τοποθετήθηκε στὸ ἐπίκεντρο τῶν ἐκπαιδευτικῶν καὶ πολιτικῶν ἀγώνων καὶ ἀντιστρατεύτηκε τὴν ἰδεολογία τοῦ ἀστισμοῦ στοὺς προνομιακοὺς της, ἀκαδημαίκοις καὶ μὴ, θεωρητικοὺς τόπους. Τὸ κείμενον τοῦ Γληνοῦ παραμένει μιὰ ἀμετάθετη διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὰ ἰδεολογικὰ στρατόπεδα: Πρόκληση καὶ ἄγχος γιὰ τὴν ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία καὶ τολμηρὸ (ἀλλὰ καὶ ἀπαραίτητο) καθῆκον γιὰ τὴν μαρξιστικὴν.

Ἄργυρης Φωτεινός

Καὶ γράμματα γνωρίζω καὶ

Ν. Σ. Σκιαδᾶς, «Χρονικὸ τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας», τόμ. Α', 1476-1828, Gutenberg, Ἀθήνα 1976.

Ὁ τίτλος *Χρονικὸ τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας* ταιριάζει ἀπόλυτα μὲ τὶς ἐπιδιώξεις καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειάς. Διαχρονικὰ, χρησιμοποιώντας στοιχεῖα ἤδη γνωστὰ ἀπὸ ἐπιμέρους ἔρευνες, σκορπισμένα ὅμως σὲ μελέτες καὶ πολλὰ ἄρθρα, ὁ Ν. Σκιαδᾶς ἀπαριθμεῖ τὰ τυπογραφία πού ἰδρύονται καὶ λειτουργοῦν πρῶτα στὸ ἐξωτερικόν, στὶς παροικίες, καὶ ἄργότερα καὶ στὸν ἐλλαδικὸν χώρα, προσθέτοντας μερικές βασικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν δραστηριότητα καὶ τὴν συμβολή τους «στὸν φωτισμὸ τοῦ Γένους».

Μ.Δ.

Ἄπάνθισμα τοῦ ἱστορικοῦ ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τοῦ Ἀντιουταγματάρχου τῆς Γραμμῆς Κάρπου Παπαδόπουλου. Παρουσίαση-σχολιασμὸς Θαλῆ Δίτζελου, Παπαζήσης, Ἀθήνα 1976.

Μία ἀκόμη ἱστορικὴ πηγὴ προστίθεται ὅτ᾽ εὐάριθμα ἀπομνημονεύματα τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ '21. Δὲν χωράει στὸ πλαίσιο ἐνὸς βιβλιογραφικοῦ σημειώματος ὁ σχολιασμὸς τῆς ἀξίας τοῦ ἔργου τοῦ Κάρπου ὡς ντοκουμέντου γιὰ τὴν ἱστορία τῆς περιόδου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ψυχοσύνθεση καὶ τὶς ἰδέες αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων πού, ἀφοῦ πολέμησαν, ἐνίωσαν τὴν ἀνάγκη νὰ καταγράψουν τὴν πολιτεία τους. Τὸ γεγονός, λόγω πυκνότητος περιπτώσεων, θὰ μπορούσε νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ὡς φαινόμενο μὲ κοινωνικὲς διαστάσεις. Τὸ δυσάρεστο εἶναι ὅτι ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως Θαλῆς Δίτζελος δὲν φαίνεται νὰ ἐνδιαφέρθηκε γιὰ μιὰ μελέτη, μὲ τὶς ἐπιστημονικὲς προϋποθέσεις πού διαθέτουμε γιὰ τὴν ἐποχὴ, κάπως πρωτότυπη, συστηματικὴ, θὰ λέγαμε στοχαστικὴ. Πρόκειται γιὰ εἰσαγωγὴ «δημοσιογραφικὴ». Στὸ δισταγμὸ ὅμως, κατὰ πόσο δικαιολογεῖται ἓνα τέτοιο διάβημα, ὅταν οἱ προσπάθειες νὰ γίνουν τὰ ἀπομνημονεύματα τῶν ἀγωνιστῶν λαϊκὸ ἢ πλατὺ ἀνάγνωσμα, κατὰ τὸ πρότυπο Μακρυγιάννη (τόσο συχνά, γιὰ νὰ ἐξαρθεῖ παρόμοιο κείμενο, συγκρίνεται μὲ τὸν Μακρυγιάννη...), ἡ ἀπάντηση, ἔμπρακτα, ἔρχεται ἀρνητικὴ. Ἔτσι, ἡ ἐνδεχόμενη ἐνστασις περὶ «ἐκλαϊκεύσεως», μέχρι ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου, εἶναι ἀβάσιμη. Δημοσιογραφικὴ ἢ εἰσαγωγὴ: ἐννοοῦμε, παράδειγμα, ὅτι τὸ τεράστιο πρόβλημα τοῦ Ἀγῶνα ἀνάγεται σὲ δύο ἀπλουστευτικοὺς ὅρους, πού εἶναι καὶ τὰ μόν᾽ ἐργαλεῖα ἐρμηνείας: τῆ «λαϊκὴ παράταξη», ὅπου «οἱ περισσότεροι... ἦταν μνημένοι στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία»,

καὶ τὴν ἄλλη πού «μὲ διπλωματικοὺς ἐλιγμούς καὶ παραχωρήσεις προσπαθοῦσε νὰ πετύχει τὴν ὑποστήριξη τῶν Ἄγγλων καὶ τῆς Ἱερᾶς Συμμαχίας...» (σελ. 8). Ἀκόμη κι ἂν ὁ ἐπιμελητὴς δὲν σκόπευε νὰ δώσει ἐπιστημονικὴ διάρθρωση στὸ σημεῖωμά του ἢ, στὴ χειρότερη περίπτωση, φόρμα ἐπιστημονικοφανῆ, γιὰ τὴν κεντρικὴ του αὐτὴ ἀποψη θὰ ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιήσει τουλάχιστον ἓνα ἄλλο «ἐκλαϊκευτικόν» μελέτημα, τὸν *Ἑσωτερικὸ ἀγῶνα* τοῦ Τ. Σταματοπούλου. Ὑπάρχει κι ἓνα ἄλλο, σχεδὸν τυπικόν, πρόβλημα, μὲ αὐτὴ τὴν ἐκδοσις: τὰ περιφῆμα χειρόγραφα τοῦ Κάρπου, πού μετὰ ἀπὸ 116 χρόνια ἐξθάβονται σὲ «μυθιστορηματικὲς συνθήκες» (σελ. 7). Οἱ συνθήκες μοιάζουν περισσότερο μυστηριώδεις παρά μυθιστορηματικὲς. Καὶ φυσικὰ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει παντελῶς ποῖα εἶναι αὐτὴ «ἡ ἀπόγονη γνωστῆς οἰκογενείας Γάλλων πολιτικῶν καὶ διπλωματῶν», ἀλλὰ θὰ ζητούσαμε νὰ πληροφορηθοῦμε τὸ πού βρίσκονται σήμερον αὐτὰ τὰ χειρόγραφα καὶ τὸ ὑπόλοιπο ἀρχεῖο τοῦ Κάρπου, καὶ κυρίως, κάτι τόσο τετριμμένο, θὰ ἔπρεπε νὰ μπορούσαμε νὰ ἔχουμε ἓνα φωτοτυπημένο δείγμα τῆς γραφῆς αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Μάλιστα σ' ἓνα βιβλίον πού δὲν μοιάζει νὰ ἀντιμετώπισε φειδωλὰ τὴν ἐκδοτικὴ ἐμφάνισή.

Μαριάννα Δήτσο

Ἑλληνικὴ πεζογραφία 1976. Ἑρμείας, Ἀθήνα 1976, σσ. 270.

Ἡ ἀνθολόγησις συχνὰ ἀποβαίνει θετικὸν προϊόν, διότι συγκροτεῖ τὸ ψηφιδωτό, δηλαδὴ τὴν ἐποπτικὴ ἢ δειγματοληπτικὴ εἰκόνα ἐνὸς λογοτεχνικοῦ εἴδους. Στὸ *Διήγημα τοῦ 1976*, πού δημοσιεύει ὁ «Ἑρμείας», συμπεριλαμβάνονται οἱ γνωστότεροι νεοέλληνες πεζογράφοι, ὅπως οἱ Βασιλικός, Γ. Ἰωάννου, Ι. Καμπανέλλης, Μ. Λουντέμης, Μ. Λυμπεράκη, Σ. Πλασκοβίτης, Κ. Ταχτῆς, Α. Φραγκιάς, Δ. Χατζῆς κ.ά. Δυὸ λόγια γιὰ τὰ κριτήρια ἐπιλογῆς ἴσως θὰ εἰσήγαγον οὐσιαστικότερα τὸν ἀναγνώστη στὰ κείμενα πού διαβάσει: πρόκειται γιὰ ἤδη δημοσιευμένα διηγήματα (μόνο ὁ Ταχτῆς ἀναφέρει ὅτι τὸ κομμάτι του εἶναι ἀναδημοσίευση), τὴν ἐπιλογὴ τὴν ἔκανε τὸ ἴδιο τὸ ἐκδοτικὸ ἢ οἱ συγγραφεῖς πού φιλοξενοῦνται στὴν ἀνθολογία; Ἐν πάσει περιπτώσει ὁ ἀπολογισμὸς τοῦ «ψηφιδωτοῦ» εἶναι καταρχὴν αἰσιόδοξος: τὸ ἑλληνι-

Και γραμματα γνωρίζω και γραμματα γνω

κό διήγημα, ίσως και έπειδή πίσω του υπάρχει παράδοση δημιουργική και πρωτότυπη, έχει ποιότητα.

Ο «Ερμείας» φανερά άποσκοπεί να προσδώσει στην άνθολογία ύφος «πολυτελείας»: ξεκινώντας από το χαρακτηρισμό «τά δικαιωμένα όνόματα», ως την έκδοτική γραμμή: άκριβό χαρτί, εικονογράφηση, ή όποια συχνά είναι καθεαυτή εύστοχη, πάντως γνωστών καλλιτεχνών, και τά τυπογραφικά στοιχεία, δυσανάλογα μεγάλα, πού, αν δεν θέλουν να θυμίσουν την άπλοχεριά στην ποσότητα του χαρτιού, έξυπνερτούν μόνο τό εύανάγνωστον γιά τούς μαθητές του Δημοτικού.

Μαριάννα Δήτσο

Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, «'Ο Έλληνικός λαός, Δημόσιο, ιδιωτικό και εκκλησιαστικό δίκαιο από την έναρξη του 'Αγώνα γιά την ανεξαρτησία ως την 31 'Ιουλίου 1834». Χαϊλδεβέργη 1835. *Μετάφραση 'Ολγας Ρομπάκη. Εισαγωγή, επίμελεια, σχολιασμός Τάσου Βουρνά. Έκδόσεις 'Αφών Τολίδη. 'Αθήνα 1976.*

Καταρχήν δύο λόγια γιά τή σειρά, τής όποιας τελευταίος τόμος είναι τό παραπάνω βιβλίό. "Όπως λέει και ό ίδιος ό έπιμελητής τής σειράς Τάσος Βουρνάς: «Μέ τον Γκέοργκ Μάουρερ συμπληρώνεται ή διερεύνηση μιάς εποχής, πού έχει συντελεστεί έκδοτικά από τον ίδιο έκδοτικό οίκο, μέ τά έργα του Φρειδερίκου Τίρς γιά τήν 'Ελλάδα του Καποδίστρια, τς αναμνήσεις του Γερμανού αρχαιολόγου Λουδοβίκου Ρός, και τήν «Σύγχρονη 'Ελλάδα» (1854) του μεγάλου Γάλλου σατιρικού 'Εντμόντ 'Αμπού. Μέ τό έργο του Μάουρερ «'Ο Έλληνικός λαός» ολοκληρώνεται ή εικόνα τής καποδιστριακής και τής όθωνικής 'Ελλάδας και πλουτίζονται οι πηγές τής ιστορίας τής».

Τό έργο του Μάουρερ συνδυάζει τουλάχιστον δύο άρετές: από τή μιά άποτελεί μιά άνεξάντλητη πηγή πληροφοριών γιά τήν κοινωνική ζωή στη νεότερη 'Ελλάδα και τά πολιτικά, κυρίως τής περιόδου κατά τήν όποία ό Μάουρερ συμμετείχε στην 'Αντιβασιλεία. Πρόκειται βέβαια, γιά πληροφορίες στοιχειακές, κάτι σαν καταγραφή εμπειρικών παρατηρήσεων ενός άνθρώπου πού, λόγω βαθιάς παιδείας και επιστημονικού ενδιαφέροντος, ξέρει τί θέλει να καταγράψει ή ματιά του. Αυτή άκριβώς ή «πανοραμική» εικόνα πού ξεδιπλώνεται στίς σελίδες του Μάουρερ είναι ή δεύτερη άρετή του:

τό πόνημα είναι δυνατό να γίνει ένδιαφέρον και χρήσιμο άνάγνωσμα και γιά τον μη ειδικό έρευνητή-ιστορικό. "Όταν λέμε πώς τό βιβλίό ως πηγή πληροφοριών δέν έπιφυλάσσει ιδιαίτερες έκπληξεις, τόυτό δέν σημαίνει πώς δέν μπορεί ν' άποτελέσει έναυσμα γιά τήν ιστορική έρευνα: προτείνει αίφνης μεγάλη ποικιλία θεμάτων πού θά μπορούσαν να μελετηθούν σαν έξειδικευμένα άντικείμενα. 'Επίσης, οι σύγχρονες μέ τήν εποχή μαρτυρίες, κι όταν άκόμη προέρχονται από έναν «σφρό εργαστηριακό, πού οι άντιδραστικές πολιτικές του ιδέες [ό Μάουρερ ήταν ό πρωτεργάτης τής καταδίκης του Κολοκοτρώνη] ήταν άντιστρόφως άνάλογες μέ τήν προοδευτική λάμψη του επιστημονικού του έργου...» (σ. 9), είναι πάντοτε ένας καθρέπτης κάποιων οπωσδήποτε πραγματικών στοιχείων μιάς εποχής, και συνάμα, κι όταν είναι και οι πιδ «άφελεις» και τετριμμένες, έχουν τήν άξια ότι προσθέτουν έναν άκόμη παράγοντα στη διασταύρωση των πηγών, πού, μαζί με τή σωστή μεθοδολογία, μπορούν να φτάσουν στην επιστημονική σύνθεση.

Μαριάννα Δήτσο

E.C.W. Myers, «'Η Έλληνική Περιπλοκή, οι Βρετανοί στην κατεχόμενη 'Ελλάδα», μτφρ. Λουκάς Θεοδωρακόπουλος, 'Εξάντας, 'Αθήνα 1976.

«'Επρεπε λοιπόν να μείνουμε (στην 'Ελλάδα) άφού τό ΕΑΜ ήταν παντοδύναμο, και να τό πολεμήσουμε. Δέν υπήρχε άλλη διεξοδος. Τό να σώσουμε τούς "Έλληνες από τούς "Έλληνες ήταν τό μόνο πού έπρεπε να γίνει». (σελ. 280). "Έτσι έγινε και σωθήκαμε

"Όσο γιά τήν 'Ελληνική Περιπλοκή, άπολογισμός και άπολογητική τής βρετανικής πολιτικής στην κατεχόμενη 'Ελλάδα, γραμμένη από τον ταξίαρχο Myers, άρχηγό τό 42-43 τής βρετανικής στρατιωτικής άποστολής, πολύ άσκημα ανταποκρίνεται στους σκοπούς πού θέλησε να έξυπηρετήσει. 'Ο άπολογισμός δέν ξεφεύγει από τήν περιγραφή τής προσωπικής κίνησης του συγγραφέα σε έναν άναστατωμένο και πυρακτωμένο τόπο πού δέν ξέρει, άνάμεσα σε έξεγερμένους και ξαναμμένους από τήν προσδοκία μιάς άλλης μεταπελευθερωτικής 'Ελλάδας πού δέν καταλαβαίνει και πού εν πάση περιπτώσει άποστρέφεται. "Όσο γιά τήν άπολογητική, αυτή, σήμερα πιά, ένδιαφέρει μόνο όσους θέλουν να γράψουν τήν ιστορία με άναδρομικές υποθέσεις.

Σπανίζουν άνάμεσά μας οι άνθρώποι πού σήμερα, 'Ελλάδα 1976, θά δικαιώναν ή θά δικαιολογούσαν τήν ώμη στρατιωτική επέμβαση των στρατευμάτων πού οι "Άγγλοι κουβάλησαν από τς 'Ινδίες στον τόπο μας. Γι' αυτό, μοιάζουν με αναμνήσεις συνταξιούχου άποικιοκράτη, πού τίποτε δέν κατάλαβε, έτούτα τά γραπτά. Να είχαν τουλάχιστο μιά κάποια περιγραφική άξια, και ως εκ τούτου να διεκδικούσαν θέση ντοκουμέντου γιά τήν εποχή, θά ήταν κάτι. 'Η κατάθεση του Myers και άπ' αυτή τήν άποψη έχει ξεπεραστεί άκόμη κι άπ' τούς ίδιους του τούς συμπατριώτες. Μένει μόνο οά μαρτυρία γιά μιά νοοτροπία, ή μιά ιδεολογία καλύτερα, πού όσο τή γνωρίζουμε, τόσο ξένη μάς φαίνεται.

Πάντως, καλά πού ήρθε στον τόπο μας μεταφρασμένη 'Η 'Ελληνική Περιπλοκή. Είναι σημαντική ή υπηρεσία πού μπορεί να προσφέρει: να βήσει άθελά τής τό μύθο του προοδευτικού Myers και των «άνων πολεμιστών» πού, τάχα, τς άνάγκες του πολέμου λογάριζαν μόνο, αλλά οι διεφθαρμένοι πολιτικάντηδες του Φόρειν "Όφφισ τούς χαλούσαν τς άνιδιοτελείς προσπάθειες.

'Αγγελος 'Ελεφάντης

Γεωργούλας Μπέικος, «ΕΑΜ και ή Λαϊκή Αυτοδιοίκηση. Μιά προσωπική μαρτυρία γιά τό θεσμό όπως έφαρμόστηκε στην έλεύθερη Εύρυτανία», Πρόλογος Πάνου Δημητρίου. Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 158.

'Ο Γεωργούλας Μπέικος (πέθανε τό Σεπτέμβρη του 1975) ήταν από τούς έμπνευστές και πρωτεργάτες των θεσμών τής Τοπικής Αυτοδιοίκησης και Λαϊκής Δικαιοσύνης, πού παράλληλα με τήν έθνικοαπελευθερωτική δράση του ΕΛΑΣ, έμπαινε σ' έφαρμογή στα τέλη του 1942 - άρχές 1943 στην περιοχή του δήμου Κτημενίων και Δολόπων Εύρυτανίας.

Τό βιβλίό του Μπέικου —άπόσπασμα άνέκδοτου έργου του με τό ίδιο θέμα— άποτελεί ένα από πρώτο χέρι ιστορικό τής γένεσης των επαναστατικών θεσμών τής τοπικής αυτοδιοίκησης και λαϊκής δικαιοσύνης, τουλάχιστο γιά τήν περιοχή Εύρυτανίας όπου και πρωτοεμφανίστηκαν. 'Επισημαίνουμε τή σημασία του γιατί περιέχει πολύτιμα στοιχεία σχετικά με τή διαδικασία πού οδήγησε στην άνθηση και τή γενίκευση των θεμελιών τής έαμικής λαϊκής εξουσίας. 'Αλλά και γιά έναν άλλο λόγο: 'Ο Μπέικος καταθέτει ότι

και γραμματα γνωρίζω και γραμματα γνω

οι νέοι θεσμοί δέν ήταν απόρροια εμπνευσης και πρωτοβουλίας της ηγεσίας του ΚΚΕ και του ΕΑΜ. Η ηγεσία του κινήματος υιοθέτησε εκ των υστέρων μία δημιουργημένη κατάσταση πραγμάτων. Αντίθετα, οι ηγετικές πρωτοβουλίες προήλθαν από κατώτερα κομματικά στελέχη που «έπιασαν τα σημεία των καιρών», εξέφρασαν και μορφοποίησαν το λαϊκό αυθόρμητο. Άλλωστε, γράφει ο Μπέικος, οι νέοι θεσμοί, όπως διατυπώθηκαν στον κώδικα ΠΩΣΕΙΔΩΝ —και του οποίου το κείμενο δέν έχει διασωθεί—, αποτελούσαν όργανα άσκησης λαϊκής εξουσίας και όχι άπλως «τοπικής» αυτοδιοίκησης. Έτσι, το βιβλίο του Μπέικου προσφέρει μία μαρτυρία της οποίας η έπισημονική επαλήθευση μπορεί να δώσει ένα βασικό κλειδί για την κατανόηση του έαμικού φαινομένου.

Άγγελος Έλεφάντης

Πολιτική Έπιτροπή Έθνικής Άπελευθέρωσης (Κυβέρνηση του Βουνού), «Δελτίο Πράξεων και Άποφάσεων». Φωτογραφική επανέκδοση, Όλκος, Άθήνα 1976, σσ. 128.

Το 1ο φύλλο του Δελτίου Πράξεων και Άποφάσεων κυκλοφόρησε στις 12 Μαρτίου 1944, δυο μέρες μετά την ίδρυση της ΠΕΕΑ, στη Βιτανή της Εύρυτανίας. Ήταν η έπίσημη έφημερίδα της Κυβέρνησης του Βουνού, όπου δημοσιεύονταν οι αποφάσεις, οι νόμοι, τα διαγγέλματα και οι πράξεις της. Συνολικά είχαν κυκλοφορήσει 27 Δελτία, το τελευταίο στις 9 του Όκτώβρη λίγο πριν αυτοδιαλυθεί η ΠΕΕΑ. Στη φωτογραφική επανέκδοση περιλαμβάνεται η πλήρης σειρά του Δελτίου προέρχεται από πρωτότυπο που διέσωσε στο άρχειο του ό ταγματάρχης Μήτσος Μπαλής, έπιτελάρχης της 1ης Μερραρχίας του ΕΛΑΣ (Θεσσαλίας).

Το σημαντικό αυτό ντοκουμέντο περιλαμβάνει 64 Πράξεις, ανάμεσα στις οποίες τον «Κώδικα Τοπικής Αυτοδιοίκησης» (Πράξη 55), τον «Κώδικα Λαϊκής Δικαιοσύνης» (Πράξη 57), δυο Διαγγέλματα της ΠΕΕΑ, 2 πρωτόκολλα όρκομωσίας, τις αιτιολογικές εκθέσεις των Πράξεων και τα 4 Ψηφίσματα του Έθνικού Συμβουλίου. Άποτελεί πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τη γνώση της δράσης της ΠΕΕΑ, την προσπάθειά της για την άνασυγκρότηση των άπελευθερωμένων περιοχών, την ένιςχυση του έθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και την άσκηση της λαϊκής εξουσίας στις άπελευθερωμένες περιοχές της χώρας.

Άγγελος Έλεφάντης

Βιβλιογραφία για τó Διαφωτισμό

(Σημειώνονται μόνο όρισμένες βασικές μελέτες και όχι κείμενα της εποχής του ελληνικού Διαφωτισμού)

Άγγέλου Α., «Η δίκη του Μεθοδίου Άνθρακίτη», στο Άφιέρωμα εις την Ήπειρο εις μνήμη Χρίστου Σουλή, Άθήνα 1955, σελ. 168 κ.έ.

Άγγέλου Α., Προς την άκμή του νεοελληνικού διαφωτισμού. Οι διενέξεις του Λεσβίου στην Σχολή Κυδωνιών, άνάτυπο από τα Μικρασιατικά Χρονικά, Άθήνα 1956.

Βρανούσης Λ., Ρήγας, Έρευνα, συναγωγή και μελέτη, 2 τόμ., Άθήνα χ.χ.έ.

Δημαράς Κ. Θ., Ό ελληνικός Διαφωτισμός, Άθήνα 1964.

Δημαράς Κ. Θ., Το σχήμα του Διαφωτισμού, στην Ίστορία του Έλληνικού Έθνους, τόμ. ΙΑ', 1976, σελ. 328-359.

Dimaras C. Th., La Grèce au temps des Lumières, Genève 1969.

Δημητρίεις (Φιλιππίδης Δ., Κωνσταντῶς Γρ.), Γεωγραφία νεωτεριική..., Βιέννη 1791, Είσαγωγή και επιμέλεια: Αϊκ. Κουμαριανού, Έρμη, 1970.

Ήλιού Φ., Προσθήκες στην Έλληνική Βιβλιογραφία, τόμ. Α', Άθήνα 1973. (Η πληρέστερη εργασία για την παρουσία και τη ζωή του ελληνικού βιβλίου στα χρόνια του Διαφωτισμού.)

Ίλιου Ph., "Luttes sociales et mouvement des Lumières à Smyrne en 1819", στο Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques aux XVIIe-XVIIIe siècles, Βουκουρέστι 1975, σελ. 295-315.

Θερειανός Δ., Άδαμάντιος Κοραής, 3 τόμ., Τριέστι 1889-1890.

Καταρτζής Δ., Δοκίμα. Είσαγωγή και επιμέλεια: Κ. Θ. Δημαράς, Έρμη, 1974.

Κορδάτος Γ., Ίστορία του γλωσσικού μας ζητήματος. Μπουκουμάνης, Άθήνα 1973.

Κούμας Κ., Ίστορία των άνθρωπίνων πράξεων από των άρχαιοτάτων χρόνων έως των ήμερών μας, τόμ. Α' - ΙΒ', Βιέννη 1830-1832. (Τα σχετικά με τον ελληνικό Διαφωτισμό περιέχονται στον τόμ. ΙΒ', σελ. 518-677, 736-744. Το τμήμα τούτο έχει έπανεκδοθεί φωτομηχανικά, Άθήνα 1966.)

Λάιος Γ., Ό Έλληνικός Τύπος της Βιέννης από του 1784 μέχρι του 1821, Άθήνα 1961.

Ρήγας, Σχολείον των ντελικάτων εραστών, Είσαγωγή και επιμέλεια: Π.Σ. Πίστας, Έρμη, 1971.

Σταμάτης Πέτρου, Γράμματα από το Άμστερνταμ, Είσαγωγή και επιμέλεια: Φ. Ήλιού, Έρμη, 1976.

Στεφανίδης Μ. Κ., Αί φυσικαί έπιστήμαι έν Έλλάδι πρό της Έπαναστάσεως, Άθήνα 1926.

Σωτηράκης Ν. Δ., Συμβολή στην έρευνα του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Τα μαθηματικά επί Τουρκοκρατίας, Άθήνα 1962.

Έπίσης, στο περιοδικό Έρρασιτής, έκδοση του «Όμίλου Μελέτης του Έλληνικού Διαφωτισμού», που εκδίδεται από το 1963, υπάρχουν πολλά ενδιαφέροντα άρθρα για τον Διαφωτισμό.

ΠΟΥ ΘΑ ΠΑΜΕ ΣΗΜΕΡΑ

ΔΡΧ. 5
ΣΕΛΙΔΕΣ 68

αθηνόγραμμα

ΘΕΑΜΑΤΑ • ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ • ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ

Από ΣΑΒΒΑΤΟ 11 Δεκεμβρίου έως ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 17 Δεκεμβρίου τεύχος 9